

Милош Тимотијевић

ВЕК СУМЊЕ

Легенда

Народни музеј Чачак

Милош Тимотијевић

ВЕК СУМЊЕ

РЕЛИГИОЗНОСТ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ 1886-2008.

Издавачи:

ЛЕГЕНДА К.Д., Немањина 82/6, Чачак

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК, Цара Душана 1, Чачак

За издаваче:

Драган БИСЕРЧИЋ

Делфина РАЈИЋ

Рецензент:

Владимир ДИМИТРИЈЕВИЋ

Лектор и коректор:

Мирјана ТИМОТИЈЕВИЋ

Ликовно-графичко обликовање:

Димитрије МИЛИЋ

Слоџ и њрелом:

Нада МИЛОСАВЉЕВИЋ

Превод на енглески:

Весна КОВАЧЕВИЋ

Превод на француски:

Елизабет ЈОВАНОВИЋ-МИЉАКОВИЋ

Штампа:

ГРАФОПЛАСТ ПЛУС Д.О.О., Кнеза Михаила 27

Ужице

За штампарију:

Александар ЈОЛИЋ

Тираж: 500 примерака

ISBN 978-86-7784-154-6

Copyright © 2009. Милош Тимотијевић

Copyright © 2009. К.Д. ЛЕГЕНДА, Чачак за Србију

Сва права задржана. Није дозвољено да се део или целина ове књиџе сними, емитује или репродукује на било који начин, укључујући, али не и ограничавајући се на фотокопирање, фотодуграфију, машињити запис или било који други вид записа, без дозволе издавача.

Милош Тимотијевић

ВЕК СУМЊЕ

РЕЛИГИОЗНОСТ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ
1886-2008

e-mail: legenda@eunet.rs

www.legenda.co.rs

ЛЕГЕНДА К. Д.
НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК
Чачак, 2009.

Насловна сѣрана:
Неверовање Томино,
црква манастира Сопоћана
олтарски простор, јужни зид, XIII век

Форзец и најзац:
Лоза Јесејева (дејталъ)
црква манастира Дечани, наос XIV век

ПРЕДГОВОР

Књига која се налази пред читаоцима настала је као један од резултата истраживања у оквиру теме „Приватни живот у Чачку током 20. века“, покренуте у оквиру великог пројекта „Приватни живот код Срба у двадесетом веку“ у редакцији професора Др Милана Ристовића.¹

Тема религиозности је због своје комплексности и многих локалних особености била преширока да би се уврстила у чланак објављен у поменутом зборнику. Ипак, истраживања о тој теми нису одбачена, већ су у рецензији доцента Др Мирослава Јовановића објављена у два наставка у *Зборнику радова Народног музеја* у Чачку.

Због ограниченог простора предвиђеног за објављивање чланака у *Зборнику*, многи детаљи, цитати, запажања, као и шира повезивања са феноменом религиозности у Србији, Југославији, нису могла бити уврштена. Разумљиво, није било простора ни за прилоге у виду објављивања историјских извора, као и фотографија.

На подстицај господина Владимира Димитријевића, професора Гимназије у Чачку, приређена је ова невелика публикација, најпре замишљена само као механички спој два већ објављена чланка. Због потребе за ширим објашњењима

појма религиозности, и њених промена током XX века на подручју чачанског краја, аутор се одлучио да већ објављене чланке прошири подацима за које у ранијим радовима није било места, као и новим истраживањима.

Поред јединственог текста који прати промене религиозности током XX века, аутор се одлучио да објави и две посебне расправе. Прва под насловом, „Дунули су вихорни ветрови”: ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампи Жичке епархије пред Други светски рат“, објављена је у заједничком часопису Народног музеја и Историјског архива у Краљеву у рецензији Др Радмиле Радић и Др Милана Кољанина.³ Други текст под насловом: „Манастир Стјеник под Јелицом – стварна и измишљена традиција“, објавило је Удружење за друштвену историју у свом часопису у Београду у рецензији Др Мирослава Јовановића.⁴ Једина измена када су у питању ове две расправе односи се на опширне напомене, које су у овом издању увршћене у основни текст, као и консултовање нове литературе која се бави питањима антисемитизма у Краљевини Југославији (радови Милана Кољанина).

Као посебан прилог приређени су најважнији извори за изучавање религиозности на локалном нивоу, као и репрезентативне фотографије везане за ову тему на подручју Чачка и шире околине.

Форма књиге захтевала је нову организацију основног текста који је подељен у шест целина. Први део односи се на приказ религиозности до

Првог светског рата; друга, и најобимнија целина, покрива међуратни период; трећа време социјализма од 1945. до 1990. године, а четврта доба „транзиције“ од 1990. па до краја 2008. године. Пету целину сачињавају већ поменуте две посебне расправе. Шесту целину представљају најважнији извори које је аутор користио за проучавање ове теме, док су фотографије везане за појам религиозности или атеизма у чачанском крају, растерећене у целој књизи.

Прво поглавље темељи се углавном на цитатима и анализи објављених извештаја и посланица жичких епископа, свештенства, проучавању црквене штампе тога доба, као и пресеку до сада објављене литературе, и представља само увод у друго поглавље, које је најобимније. Хронолошки гледано две међуратне деценије чине само петину XX века, али због структуре извора, значаја тог раздобља и утицајних личности које су њему деловале, приказ овог времена изискивао је више простора него нека друга раздобља. Криза религиозности у доба све убрзаније модернизације, покушај нове христјанизације коју је предводио епископ жички Николај Велимировић у чачанском крају пред Други светски рат, и масовнија појава деловања комуниста као агресивних атеиста, обележили су не само два међуратна, већ и наредна десетлећа XX века.

Друга половина века, која у овој књизи представља трећу целину, мање је обрађена, како по обиму, тако и по посебним темама. Овакав приступ условљен је ограниченошћу коришћења посто-

јеђих архивских извора. Ипак, основне обресе, па и појединачне феномене, могуће је сазнати и анализирати из доспупне изворне грађе. Једнопартијска тоталитарна и антирелигијска власт комуниста обележила је ову епоху. Побожност је била маргинализована, често прогођена, а све се одвијало по обрасцима установљеним већ 1945. године. Облици, садржина и раширеност религиозности постају знатно видљивији од средине седамдесетих и објављивања првих социолошких истраживања ове теме на локалном нивоу.

Период постсоцијализма представља време „згуснутих“ догађаја и појава на плану обнове религиозности. Због процеса који још увек трају, са потпуно неизвесним и непознатим крајем и резултатом, одлучили смо се само за бележење најважнијих догађаја, без детаљније анализе. Историјска дистанца је неопходна како би се ово „узаврело“ време хладно и рационално проучило и вредновало.

Структура доступних извора и многа ограничења истраживања условила су обим, истицање детаља и нијанси религиозности у различитим периодима ХХ века на подручју чачанског краја. Највећи део истраживања темељи се на јавно публикованим извештајима и натписима у штампи о уоченим појавама и проблемима религиозности. Аутори ових натписа су пре свега из редова високих црквених великодостојника, али и обичног свештенства; текстови су објављивани у црквеној штампи, посебно у *Пређледу цркве Епархије Жичке*, и *Жичком благовеснику*, часописима

Епархије жичке између два светска рата. Други по важности извор био је локални лист *Чачански глас*, посебно у периоду после 1945. године. Као званично гласило локалних власти *Чачански глас* је најављивао и подстицао различите кампање, па и антирелигиозне.

Штампа сама по себи представља историјски извор који прати цивилизацијски ход једне заједнице и подручја. Пошто се аутор определио да изучава религиозност која се јавно испољавала (црквеност), онда је штампа прихватљив историјски извор, ако се употребљавала по давно успостављеним начелима критике историјских извора у методологији савремене историографије. Опширно су цитирани текстови из штампе, аутентични „гласови“ из прошлости, у покушају да се обједини наративно приказивање догађаја са структурном анализом промена побожности у друштву са позиције познијег, „боље обавештеног проматрача“.

За другу половину века важан извор су објављена и необјављена социолошка истраживања религиозности омладине, као емпиријска подлога уочених процеса и грађа која се може детаљније анализирати. Ова врста извора има велику вредност, али и ограничења. Увек се може поставити питање да ли је „узорак“ био довољно репрезентативан, и да ли се побожност као веома сложена појава уопште може „измерити“ анкетом, посебно у епохи која је била ненаклоњена јавном испољавању религиозности.

Проучавање религиозности у чачанском крају

током XX века ограничена је и чињеницом да многи архивски фондови још увек нису доступни за истраживање. Постоји двоструко ограничење, како од стране цркве, тако и од државе. Српска православна црква још није средила и јавности пружи́ла на увид своју архивску грађу, а држава није учинила доступним фондове тајне полиције на нивоу државе, као и партијских организација после 1945. године у локалном архиву. Коришћењем ове две врсте извора посебно би се осветлио период социјализма, када је религија била маргинализована, па и прогоњена. Претпостављамо да су и црква и држава редовно бележили и анализирали степен религиозности, облике побожности, инциденте, кризне ситуације, свако из својих разлога.

Као алтернатива овим архивским изворима остаје посредно истраживање у фондовима који су доступни, и не тичу се стриктно односа цркве и државе, као и степена религиозности становништва. Оваква врста истраживања више се темељи на случајности приликом ишчитавања најразличитије архивске грађе, и претпоставља вишегодишње истраживање са нејасним, неизвесним и свакако закаснелим исходом.

Постоји и заобилазни пут за истраживање религиозности у чачанском крају током XX века, посебно у периоду социјализма. Фондови окружних и локалних партијских организација доступни су у Архиву Србије, као и низ других фондова у архивима чије је седиште у Београду. Истраживање ових извора сигурно би употпунило ову књигу, можда и променило многа становишта. За истраживање

религиозности важан је и рад на самом терену, разговори са савременицима збивања, преглед породичних списа, сачуваних и доступних архива по локалним црквама. Недостатак времена и материјалних средстава за нова истраживања условили су да се ова књига објави без консултовања поменуте архивске грађе.

Иако смо свесни многих ограничења досадашњих истраживања, одлучили смо да резултате доступних извора преточених у историјски текст ипак објавимо. Како је то приметила бугарска историчарка Марија Тодорова, идеал научног рада представља „сложено ткање очаравајућих и складних шара, брижљиво урађено у свим појединостима“. Нажалост, због многих ограничења, историчари су свесни да њихови текстови, па и ова скромна књига, припадају оној врсти радова која су по оцени самих аутора заправо само половична и еклектична решења. Ипак, треба нагласити да је први задатак историчара да створи прихватљив оквир за тему коју истражује, и предложи могуће (свакако не све) правце дискусије. Чак и ако се покрене дискусија, књига испуњава сврху.⁵ Никако не треба заборавити да свако истраживање има своје границе, за чије проширење морају да се сачекају нека нова времена, или нове генерације историчара којима ће ова публикација послужити као скромна основа за даља истраживања.

УВОД

Религиозност представља један од основних унутрашњих осећаја сваког бића. Унутрашње, лично одређење није само део приватности, затвореног света, без интеракције са околином. Припадност заједници верника такође је један од значајних видова религиозности, део друштвених кретања, а самим тим и проучавања. Однос унутрашњег и спољашњег живота појединца, однос јединке и друштва, појединца и цркве, државе и верских заједница, однос старе религије, нових идеологија, секуларизације и атеизације, представљају елементе без којих немамо увид у многе сегменте развоја друштва у XX веку.

На почетку истраживања потребно је објаснити шта се заправо подразумева под религиозношћу, чачанским крајем и зашто је то уопште значајно за истраживање на локалном нивоу, и да ли су ти резултати релевантни за ширу заједницу.

Религиозност има мноштво дефиниција, а у овом истраживању под религиозношћу се подразумева индивидуални став о вери и Богу, са сазнајном, емотивном и акцијском потком. Побожност се схвата као субјективни доживљај који у крајњем испољавању може бити и мистичан, те стога тешко подложен емпиријској

провери. Религиозност спада у ред оних појава у човековом животу које захватају најдубље и најинтимније слојеве његове душе и ума, нарочито када је на делу „изворна“, „добра“ побожност, а не формална повезаност за религију и цркву. Класична религија је утемељена у институционализованој религијској организацији (цркви), догматском типу религије са развијеним теолошким учењем и сложеним сплетом религијских ритуала у којима се учествује, и који се узимају најчешће као основа и услов спасења верника. Због тога класична религиозност подразумева бар два важна аспекта: прихватање учења религије и практиковање побожности у одређеним религијским организацијама, те развијање осећаја припадности вери и црквеној организацији. Тако је класична религиозност *„синтеза религијозне свесћи и религијозног понашања и удруживања“*. Није довољно само се декларисати религиозним, и при том више-мање усвојити елементе доктринарног учења, већ је потребно живети у складу с религијским науковањем, на прописан начин обављати обреде и редовно одлазити у цркву и присуствовати богослужењу.⁶

У овом истраживању не изучава се *„субјективна религиозност без црквености“*, већ јавно и редовно испољавање религиозности, облици и ограничења таквог понашања. Оваквом дефиницијом побожности одређен је избор проучавања религиозности у чачанском крају током XX века, усмерен на јавно испољавање побожности, подстицање или ограничавање те врсте понашања,

анализирање компликованог односа појединца, друштва и државе.

Под чачанским крајем подразумевамо територију данашњих општина Чачак, Горњи Милановац и Лучани (Драгачево), у којој је природни центар целог подручја град Чачак. Овај простор насељава компактно српско становништво, динарског порекла, православне вероисповести са снажним паганским наслеђем. Као микроцелина, репрезентативна по доминантно православном становништву, чачански крај представља карактеристично подручје кроз чије изучавање се може доћи и до општијих закључака за шири простор Србије. Посебну важност изучавања религиозности у чачанском крају даје чињеница да је на овом подручју између два светска рата веома активно деловао епископ Николај Велимировић, који је по много чему најистакнутија фигура Српске православне цркве у XX веку, а чије је духовно наслеђе пред крај века постало основа за покретање „нове“ побожности.

Основна стратегија истраживања темељи се на схватању да треба направити поделу на опште социјалне феномене и посебна локална обележја. Локализована концепција може одговорити на више потреба: 1) колико је био уобичајен неки феномен; 2) уочавање и објашњавање механизма деловања у посебној ситуацији – разноврсност у понашању; 3) детаљније приказивање како се нешто дешавало, јер поглед са нивоа државе и ширег региона превише уопштава; 4) могућност примена, али и проверавања постојећих теорија,

односно одређење колико оне варирају на нивоу микроцелина; 5) истраживање питања која због уопштавања на ширем нивоу нису могућа.⁷

Мало место може да репрезентује неку ситуацију за коју се већ зна да је распрострањена, што би се касније употребило у поређењу са другим крајевима, јер се тако најбоље уочавају посебности. Посебна појава може да се изучава баш зато што је изузетна, јер се тако види како друштвени механизми заказују. Недоследности, напуклине, напрслине у структури у великим друштвеним системима могу да се посматрају из перспективе неке мале заједнице или појединца. На локалној, или микро „друштвеној драми“, откривају се латентне напетости у целом друштву које пролазе кроз четири фазе: 1) избијање; 2) криза; 3) рад на обнављању; 4) реинтеграција. Циљ изучавања микроисторије требало би да буде тежња да се општи закључци извлаче из локалних података, при чему се намеће проблем типичности.⁸ При решавању овог проблема треба имати у виду да опште облике друштвености није могуће разумети, ни анализирати, ако се не води рачуна о микроцелинама.⁹

Изучавање историјског развоја религиозности на подручју чачанског краја открива пре свега многе промене у приватној и јавној сфери на локалном нивоу: понашање становника, свакодневицу, вредносне ставове према животу и смрти, традицији, модернизацији, однос цркве и појединца, цркве и државе, кризу религиозности под ударима модернизације и комунистичке иде-

ологије. Побожност је истовремено била саставни део вредносне оријентације људи која се преламала у сфери политике и употреби религиозних ставова и осећаја у обликовању друштвених односа, сукоба и разрачунавања нарочито током Другог светског рата, али и у дугим деценијама у другој половини XX века.

Прослава Бођојављења у Чачку 2007. године

ЗАПАРЛОЖЕН ВИНОГРАД „ГОСПОДЊИ“ – РЕЛИГИОЗНОСТ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Православни теолози у Србији сматрали су да је у другој половини XIX века започео раскол и расцеп у српској култури. Богословље је одвојено од школе, просвета је секуларизована. Прогдирање идеја материјализма, позитивизма и прогресивног секуларизма, чак и међу свештенством, створили су сасвим нову интелектуалну и духовну климу у којој стари обрасци патријархалне побожности нису имали превише присталица. Уз све то постојало је стално мешање државе у црквена питања и односе, као и чести интелектуални напади на цркву. Деловање свештеника у друштву било је понекад неприхватљиво, посебно у политичкој борби, што је свеукупно утицало на опадање религиозности. Код српске интелигенције, у другој половини XIX века, теологија и вера нису имале знатну улогу. Најјаче и најборбеније политичке партије, као Народна радикална, залагали су се за одвајање цркве од државе. Са друге стране сачувана је народна побожност, слављење великих Празника, слава, поштовање постова, али без редовног одлажења у храмове. Српска црква је дозвољавала лични однос према Богу, па се религиозност испољавала у врло широком празноверју, обнављању паганизма, ритуалној

побожности. Све је то била добра подлога за ширење атеизма. Православље је било признато као државна религија, а јерархија и свештенство били су државни чиновници Краљевине Србије; држава је разрезивала и наплаћивала црквени прирез. Високи црквени достојанственици имали су почасно место у државним пословима, а припадљености су примали као и свештеници, од државних органа. Црква је више доживљавана као национална институција, у функцији ослобођења и уједињења српског народа, него као верска организација. Општи пад религиозности објашњава се чињеницом да је црква била слабо организована, да је образовање свештеника било „танко“. Уз све то постало је уобичајено учешће свештених лица у политичким партијама, свакодневnoj странаčkoj борби, што им је остављало мало времена за вернике и њихово просвећивање. Политичари нису подстицали побожност народа, па је пред Први светски рат постојала идеја да калуђери и нису потребни Србији, као и да је много боље новац улагати у школе него у цркве. У Краљевини Србији је после 1903. године на мање од три милиона људи био 801 свештеник и 99 калуђера у 55 манастира. Иако је број свештеника био мали, њих је ипак било више него на пример адвоката или инжењера.¹⁰

Побожност у чачанском крају крајем XIX и почетком XX века

Становници чачанског краја (данашњи Моравички округ) потомци су досељеника из Црне Горе, Херцеговине, Старог Влаха и Босне, истог религијског опредељења и менталитета. По конфесионалној структури чачански крај је изразито православна хришћанска средина. Број припадника других религија је занемарљив и никада није прелазио више од 3% целокупног становништва.¹¹

Чачак је географски центар целе области, место у коме је са прекидима током 19. и у првој половини XX века био и центар епископије (1831–1854, 1886–1890, 1897–1934). Варош у којој је било седиште епархије имала је унутар СПЦ велики значај. Поред Чачка у Србији су пре 1912. седишта епархија била у Шапцу, Зајечару, Нишу и Београду. Попут осталих паланки у Србији, и Чачак је почетком 20. века био „острво“ у „сеоском мору“. Градско становништво 1921. чинило је тек нешто више од 10% укупног броја житеља данашње општине Чачак; 1931. године – 15%, да би тек 1991. године досегло 62,08 % од укупног броја људи на територији данашње општине. Тај проценат је знатно мањи ако би се анализирано и подручје Драгачева и Такова.¹²

Током целог XX века већина људи у чачанском крају живела је на селу, на традиционалан начин, обнављајући прастаре религиозне ритуале оденуте

у хришћанско рухо. Село је баштинило јаке паганске обреде стопљене са православљем у један целовит систем веровања. Припадност Српској православној цркви јавно је испољавана и као саставни део националног идентитета. Народни обичаји у домаћинствима обиловали су сточарском традицијом, временом редуцираном од млађих генерација.¹³

Сеошки човек у чачанском крају био је дубоко прожет паганским осећајем живота, а његове унутрашње визије о вечности никако нису биле хришћанске. Један од добрих показатеља степена и садржаја религиозности су и надгробни споменици, обележја која би требало да у будућност пренесу ставове и веровања покојника и њихових наследика. Селјак се са надгробних споменика, подигнутих крајем XIX и почетком XX века, ретко обраћа Богу. Он се само успутно помиње, па и оптужује због преране смрти. Епитафи су у највећем броју случајева намењени родбини у овоземаљском животу, а коју мртви непрестано „дозивају“ да их не заборави. Једини прави живот за становнике села био је овај, материјални, овоземаљски, сматран за нешто најлепше и најсрећније, пун радости и уживања. Покојници су били „преко сваке мере незадовољни својом судбином“, призивајући живе да са њима „разговарају“. Смрт је „лакосна“, „грозна“, „несита“, „бесна“, страшна неман која немилосрдно коси људски живот судбински предоређен. Хришћански рај био је нејасан и далек, он се само наслуђивао, и био је прилично „сумњив“.¹⁴ Чак је и давање хришћанских имена деци постепено

пено било све ређе током XIX века, нарочито после 1831. године, када Срби замењују Грке у црквеној управи. Народна имена постепено су замењивала светачка.¹⁵

Посебан вид религиозности сеоског света било је искрено практиковање такозване „народне побожности“, односно поштовање природних сила, са снажним паганским обележјима и танком хришћанском традицијом. Карактеристичан је пример манастира Стјеника под Јелицом, и поштовање извора званог „светиња“ у непосредној близини манастира. Деценијама пре него што је пред Други светски рат почео да се утемељује култ св. Јована Стјеничког, народ је долазио у запустели манастир, купао се у реци званој „Светиња“, верујући да им она помаже у оздрављењу. Људи из околних села организовали би на Ивањдан сабор (7. јула), па се поред цркве боравило од јутра до мрака: „Тога дана су болесни људи ишли извору и ишли би се икрестили, иштрљали би болесна места водом. Најчешће су умивали очи и ирскили ране на кожи. Веровали су у његову лековитост. Поред чесме је била ирмивна земљана посуда у коју је свак, који је користио воду, убацивао неку иру и даривао њену лековитост“¹⁶ Посетиоци су били уверени да ће им помоћи и мошти св. Јована, касније названог св. Јован Стјенички: „У иодневним саима исеиоци су се враћали кући мирни, икојни и задовољни са осећањем да су доживели ироси грехова.“¹⁷ Независно од традиције коју баптини црква, у народу је постојало поштовање светих

места, посебно рушевина манастира и црква, којима се приписују чудотворне и исцељитељске моћи, што није неуобичајена и ретка појава у Западној Србији.¹⁸ Народ је манастир Стјеник посећивао као ретко коју пусту цркву, искрено верујући у исцељитељске моћи извора званог „Светиња“. Ово убеђење било је дубоко укорењено међу околним светом, али и из знатно ширег подручја, па су у запустели манастир долазили људи и са Јавора, Голије, Муртенице, Златибора, Рудничких планина.²⁰

Град се од села разликовао по многим стварима, нарочито у свакодневици која се све више секуларизује у оквиру трендова опште модернизације. Крајем XIX и почетком XX столећа у Чачку почиње да се уздиже малобројан слој грађанства европских манира. Забележена је изразита потреба за скупоченим материјалним добрима и предметима фине израде, стилизованим украсима у духу тадашње моде. Богатије породице почетком века почињу да граде модерне куће, по европском узору, као јасан израз нове свести грађанске класе чија је моћ надвисила сеоско окружење из којег су потекли.²¹ Секуларизација је постала битна одлика модерног доба; поштовање цркве и поштовање традиција религиозности постаје „старомодно“. Ове тенденције биле су све изразитије с протоком година. Иако је Чачак и даље био мало „острвце“ у сеоском мору, град је као креатор свих промена полагао на ширио нов однос према животу и на

околину, села, у којима је живело преко 92% становништва чачанског краја. Религиозност, коју је црква јавно истицала и хвалила, испољавала се кроз богате материјалне прилоге цркви, како при њеној оправци и уређењу, тако и у куповини богослужбених предмета на којима је урезиван затпис у чије здравље, или за чији покој душе је поклон намењен. Богате варошане у овом подухвату пратили су и имућни становници села, истичући се у поклонима својим црквама.²³

Међутим, црква није била задовољна побожношћу народа, ни на селу, ни у граду. Епископ жички Никанор уочио је приликом прве посете своје епархије 1886. године слабу религиозност народа, и лош рад тадашњег парохијског свештества: „Овом приликом не можемо, а и не смемо прећућати, а да не кажемо, да смо 'виноград Господњи' нашли, у свим односима у доста запарложеном стању [...] између свију мана и недосићака највише пада у очи: ладокрвност свију уочишће на сирам вери и цркви, омаловажавање свейиња црквених и свију и свега што је за хришћанина и Србина свето“. Према тврђењу епископа, главни узрок „запуштености винограда“ налазио се у великом утицају политике на свакодневни живот народа, па и на рад свештеника. Пороци су постали јавни, што је готово ушло у „моду“: „Шта више неки су до њакве безобзирности бесидности дошли, да им нико, па ни надлежни не сме ништа приметити проишву њихових јавних порока и греха. Тако на њр[имер]: ако се коме приметити, што у

забрањене [дане] мрси и зашћио у одређене дане не иде у цркву на молићву?; [...] он или сархасћично исмеје онога називајући га: сћарудијом, фарисејом, језуићом [...] или га изгрдди на најбесћиднији начин; ако се коме ћримећи да ћсује и омаловажава свейћње, он одговара са још већом и крућнијом ћсовком и ћрдњом [...]".

Списак непоштовања црквених правила био је дугачак. Епископ је оштро осућивао раширене појаве отимања девојака, ванбрачни живот парова, бракове у блиском крвном сродству, одвојен живот супружника са другим партнерима. Најраширенији грех била је псовка, која је захватила „дубок“ корен. Епископ је апеловао на државну власт како би помогла цркви. Предлагао је да се у судове никако не примају као сведоци људи који се макар једном годишње нису исповедили и причестили. Исто правило важило би и за судије и остале извршиоце закона. Они су требали најмање два пута годишње да се исповеде и причесте. Епископ је наглашавао да у селима има кметова који се по 10 до 15 година нису исповедили и причестили. Критика је упућена и свештенству, код којег је владао велики „немар“. Последица таквог стања било је изостајање становништва са литургије, чак и у време великих празника. Број оних који приступају светим тајнама исповести и причешћа смањивао се из године у годину. Свештеници нису обраћали пажњу на црквену имовину, чистоћу храмова „Већином су цркве сиромашне и немају многе од њих ни најћићребније сћвари, ћа чак и они, који се

смањрају за припадност часне призе, а и оно што имају све је жалосно, старо и поцељано, прљаво и неочишћено“. Постојали су сукоби између свештеника, црквењака, пастве. Понашање свештеника изван цркве такође није било добро: „Сви свештеници и мирског и монашког реда уобичајили су ићи у кафане и механе, као год и остали световњаци и тамо проводе по неколико часова и дану и ноћу у забавама разне врсте: у пијењу, пушењу, играну карата, домина и другим сласотрасама. Па ни то још није све већ се у таквим местима налазе пре службе божје и по до такве заборавности долази, да их и сами хришћани ојомињу на дужности и цркву“. У механама су се дешавале и свађе, псовке, грдне, а након тога и међусобне тужбе завађених свештеника, што је све утицало да народ са омаловажавањем говори о цркви. Поједини свештеници били су у таквој завади да по читаву деценију нису говорили, а њихове међусобне тужбе су стизале и до грађанских судова. Епископ, и поред негативних запажања, није губио наду у своју паству. Хвалио је срдачност људи који су га дочекали, њихову пажњу када је држао парастосе националним јунацима, посебно на историјским местима и споменицима важним за тада владајућу династију Обреновић (Љубић, Таково, Горња Црнућа, Добриња, Јавор).²⁴

Критике лошег стања у цркви, и ниске побожности, јавно су изношене у локалној црквеној штампи. Посебно је истицано занемаривање основних свештеничких дужности и масовно учешће свештеника у дневно-политичкој борби. Да

би свештеници достојно обављали своју дужност према народу црква је очекивала да и народ ревностно „обави“ своју дужност према свештеницима, који би морали да се ослободе световних дужности, односно да се материјално обезбеде, како би се бавили само духовним питањима. Поново је истакнуто да многи људи не поштују свештенике, псују светиње, па чак и ометају службу, а да држава „млако“ реагује, и избегава да казни такве особе. Посебно је напомињано да се псовке најчешће уче по касарнама за време служења војног рока. Истицано је да ће религиозан војник бити храбрији, јер се неће плашити смрти: „[...] религиозан војник умире смејући се, јер зна да је душа бесмртна и да ће се он и за гробом радоваати срећи своје ошачбине“.²⁵

Посланице жичких епископа биле су пуне прекора према традиционално маловерујућој пастви, са посебним освртом на проблеме модернизације, као у „Пасторској посланици“, епископа Саве Дечанца из 1899. године: „Јер, где је ипак маловерје ипсу се јавља и међусобно несогласје, нејоверење, ипсу су иширом ошворена враија, не само бесмисленим некаквим сийничарским ново-скованим сектима, но и 'модерно' умно расшројеном социјализму, себично фарисејском лажном комунизму, варварском безумном фанатичком анархизму, маловерју и са свим безверју, као и многим другим превраћеним на ишћеиу вере, домовине и народног јединства, изојаченим теоријама и убијачним разним ошровним сийхијама, које јавно и ошворено без сийида иду на ипо, да усшанову верску и државну и цело хришћанско божансшвено

као националног и „школског светитеља“ није пропуштана ни у Чачку; организовала се сваке године на истоветан начин, а као пример може послужити обележавање дана Св. Саве 1899. године. У тим свечаностима демонстрирано је јединство државне школске и верске управе у вароши. Религиозност је тако постала део званичног државно-просветног ритуала: „После свечане архијерејске службе Божије, чиновнички и грађански дошли су са преосвећеним епископом г. Савом и начелником окружним г. Шурдиловићем, право у ову гимназију на збор у основну школу, где су их дошлички наставници са ђацима дочекали. После црквеног обреда у школама, држани су говори, који су нарочито за ову свештовину сиремљени, а ђаци су певали разне песме и декламовали јуначке и патристичке декламације. Све је то тачно изведено по већ објављеним програмима [...] Сво чиновнички и грађански поја дана походило је обе школе а увече и забаве, које су давале у користи сиротиња, да у право сумњамо – да је ко од грађана овдашњих изостао поја дана и да школе није постојале“.²⁸

Слављење националних празника као црквених слава може се пратити и преко прославе Видовдана, који од 1889. године постаје национални празник.²⁹ Видовдан је уједно био и школска слава, па се у једном дану спајала црквена, национална и просветна симболика. Тога дана свештеници су држали литургију, ученици би добијали оцене у школи, а државни чиновници и црквени велико-

достојници држали би пригодне беседе. После државне химне сви су одлазили кући. Једној таквој прослави у Чачку 1899. године присуствовао је и епископ жички Сава Дечанац: „На рас-
танку са ученицима њосавейтовао их је о дужнос-
ћима које сада имају, и које их, као грађане,
очекују: према Богу, према Краљу и према васко-
ликом Српству“.³⁰

Нове норме живљења надахњивале су нове генерације у духу модерног живота, коме су сметали стари обрасци религиозности, што су уочавали и црквени великодостојници. Крајем XIX века појавили су се проблеми у извођењу наставе веронауке, коју су ученици све теже прихватили како је напредовала настава из природних наука. Томе је доприносила и чињеница да наставу веронауке нису радо прихватили чачански пароси јер је слабо плаћана, а имали су и пуно других обавеза, тако да су се често мењали. Међутим, других кадрова готово да није ни било. Бацаи су се жалили на монотоност веронауке, и малу „практичну“ вредност знања која су усвајали. Према званичним плановима и програмима из 1893. године, који никада нису у потпуности пренети у праксу, гимназије су требало да код ученика развијају „човечност и побожност“, оданост владоу и народу („србовање“) и „морал и карактер“, а планирано је и да се наука о вери прошири и на више разреде. Ученици су сваке године дан уочи почињања наставе ишли у цркву са наставницима на „призивање Св. Духа“, а школска година је завршавана на Петровдан „благодарењем“ у

цркви. У цркву се ишло и на Видовдан, а веома свечано је прослављаван и дан Св. Саве.³¹

Повезаност испољавања националног и верског осећаја није увек наилазила на позитивне реакције. Понекад су се међу свештеницима у Чачку јављали отпори према претераном уплићану државе у верске празнике, као у случају слављења Видовдана 1911. године. Угледни свештеник Вићентије Поповић доживљавао је овај датум као дан пропасти и туге, а не славља, критикујући у свом личном дневнику световне власти: „*Ойиштина йо вароши йобија неке мойке са барјацима за суиразињи дан. 'Оће да йпрославе црни Видовдан, йројасиј своју!*“ Литургију у чачанској цркви тог дана служио је епископ, а верници нису испољавали претерано одушевљење целим догађајем, доживљавајући га као део обавеза према држави: „*Било је светиа досија, али чисија званична йосетиа; ђаци, йрофесори, учииељи, официри, војска, чиновнишииво и мали број грађана*“. Црквени празници који су се подударали са прастарим веровањима, као што је прослава Илиндана, привлачили су доста света у чачанску цркву, нарочито са села. Црква је имала улогу и у савременим династичким и државним догађајима, што је такође наилазило на критику код појединих свештеника, посебно пракса благодарења у цркви поводом веридби разних принцеа, потпуно непознатим међу обичним светом који је био прилично „учмао“: „*Мишројолиш је наредио, а сви осшали архијереји йрихваишли да се у недељу (17. августиа) одржи у црквама благоденије, йоводом ише*

велике радости за српски народ, што је се
принцеа Јелена [ћерка краља Петра Првог
Карађорђевића, прим. аутора] верила са неким
руским великим кнезом Јованом Констинтин-
новићем. Ја не знам каква је то радост то срп-
ски народ, кад сам уверен да осам десетина срп-
ског народа не знаду ни да постоји на свету
принцеа Јелена, а камоли велики кнез Јован, а
још мање да ли има веридба има уопште каквог
и коликог политичког значаја за српски народ.
Куд би и камо боље било да се позвани што
више заложу за просвећивање овог зачмалог
српског народа, а да се ману политиковања.
Слична ситуација била је и у црквеној организаци-
ји, што се најбоље може видети по лошем стању у
овчарско-кабларским манастирима, који су због
недостатка монаха и физичког урушавања гра-
ђевина били готово пред потпуним гашењем.
Монашки живот одвијао се у само три манастира,
све до тридесетих година XX века.

После завршетка Првог светског рата све-
штеници из Жичке епархије имали су критички
осврт на стање религиозности почетком XX века,
истичући проблем надвладавања националне ком-
поненте над хришћанском: „Да нарочито по-
двучем околности: да се вера нашега народа пре-
раћала била сјојила са националном идејом наро-
дног ослобођења. Дакле: домен народне вере про-
стирао се у домену националне идеје и са ос-
вађењем националне идеје нашега народа момен-
тално се пољубила и вера, изражена у народној
песми: „За крсну часну и слободу златну“.“ После

завршетка Првог светског рата свештеници су постављали питање да ли ће народ да „врати дуг“ хришћанству и да народне идеале, након остварења на државном плану, стави у службу Јеванђеља и „закона вечности“: „Гениј наше расе, у блиској својој прошлости, на неколико година пред свештенички рај, био је њој још ајсорбован идејом: народног ослобођења. Та и њаква идеја, идеја народног ослобођења, универзална њој свом карактеру, водила је снажно мађијском моћи кроз најтежа искушења и њерийеије живоји, наш народ, и остијала силна у свом замаху, до коначног остварења. Величина идеје народног ослобођења, њинтересантна је одлика наше расе која се састоји у чињеници: да је један народ, као један човек осећао у себи њену величину и њим осећањем манифестиовао величину њој задатка. Тај осећај ношен у срцу сваког њојединца био је снажна манифестација вере, чија служба националној идеји, била је њоследица њеиј вековног робовања народног, у коме се силом догађаја божанска вера њој још ѡпреобразила у националну веру, са њом се сјојила и живела до оног дана када се њој још реализовала и ѡсјала сјварна чињеница“.³⁴

Изражени национални карактер СПЦ нико није негирао међу свештеницима („Специјално наша (српска) црква одувек је била више национална, а мање верског карактера“), али није се називао јасан пут по коме треба наставити рад у будућности.³⁵ Проблем занемаривања хришћанских наспрам националних идеала јасно је истицан, па су свештеници понекад износили и

самокритику на свој рад у првим деценијама XX века, када су били „на туђем послу“, мислећи на национални и државотворни рад.

Међутим, управо такав религиозан осећај био је близак становницима села, где је живело преко 90% становника. Одраз тог схватања може се видети и на надгробним споменицима у чачанском крају. За једну од највиших вредности у епитафима сматра се припадност српском народу, а пре свих обележја покојник се помиње као „добар Србин“, па тек онда домаћин, супруг, отац, мајстор. У епитафима са сеоских споменика се увек „дозива“ родбина, али и цела нација, посебно са обележја подигнутих у помен војницима настрадалим у Балканским и Првом светском рату. Таква смрт је у натписима на надгробним споменицима представљана као велика част, посебно јунаштво и жртвовање, и једино се у овом случају није проклињала. Читави редови споменика војницима настрадалим далеко од родног краја постављани су поред путева (крајпуташа), као јавни приказ приватног жртвовања за отаџбину. Тако је смрт постала свечанија од самог живота.³⁷

Побожност српског народа у Краљевини Србији није била посебно јака у XIX веку и умногоме се темељила на националним вредностима. Пагански култови имали су дубоке корене, а црквена организација није имала снаге да их искорени. „Народ се проишвио догми и принуди, Бога је смајрао пошћеним парћинером у послу, а цркву друшћивеном, земаљском и државном формом која може помоћи одржању онож, међу

*Србима иначе занемарено̄ и недовољно разви-
јено̄ осећаја заједништва и смисла за ошћину
сйвар“.* Православна црква у Србији постала је
верски израз нације и државе током XIX века, а
многи свештеници и монаси били су активни и у
војним акцијама за ослобођење свог народа. С
друге стране, постојала је велика криза у
црквеној организацији крајем XIX века, недоста-
јали су монаси, искушеници су имали слабо
понашање, свештенство је било необразовано,
недисциплиновано.³⁸

Секуларизација је почетком XX века продрла у
српско друштво, које и раније није било религиозно.
Књижевник Драгиша Васић, родом из чачанског
краја, писао је о религиозности као „женском“
осећају, кога се мушкарци у Србији стице. О религи-
ји се размишљало у познијим годинама, и о
празницима. Људи су више волели да размишљају о
овоземљском, него о хришћанском вечном животу.³⁹

Судар просветитељства и религиозних догми у
чачанском крају збио се почетком XX века. При-
ликом покушаја окружног лекара у Чачку да
свештеници дезинфикују крст који се целива
током освећивања водице у селима зараженим
преносивим болестима настали су проблеми.
Лекари су настојали и да се разношење водице
одложи док зараза не престане, а тражили су и да
деца испод 10 година не посте. Црква се противи-
ла дезинфиковању крста као симбола спасења,
истичући да лица изван цркве нису у стању да
одређују ко треба да пости, па је све остало по
старим обичајима. Међутим, када се дете једног

свештеника разболело од шарлаха, црква је ипак наредила да тог свештеника у народу заступа друго лице.⁴⁰

Динамичне друштвене промене утицале су да се пред Први светски рат многи запитају шта ће бити са традиционалним вредностима православног патријархалног српског друштва. Посебно је истичано слабо васпитање омладине у родитељском дому, који је изгубио „национални карактер“: [...] *родитељска брига над њородом слаби; сујружници њод њришиском личних њрохџева, заборављају честио на џлавно задаћу своџ брачноџ живоџа [...]*“. Поред деце посебно се оштро говорило и „женском питању“, истичући да док се не оствари национално уједињење, главни задатак жене мора да остане васпитање деце и надзор куће. Сви јавни послови жене значили би да породица трпи штетне последице. Као порок је означавана и појава бракова без деце, или са малим бројем новорођенчади. Занимљиво је да се црква није помињала као установа која би могла да помогне у моралном и националном подизању народа. Просветитељски задатак био је намењен пре свега породици, школи и приватној иницијативи. Секуларна мисао била је дубоко укорењена у свести локалне интелигенције, па се вера и црква нису помињале ни у светосавским говорима.⁴¹

Продор модерних идеја са Запада доживљаван је као погубан за веру и морал, па је чак говорено да такав народ „броји последње дане свог живота“. Сви који су се образовали у иностранству желели су да просвете и култивишу

свој народ на ступањ модерне западне државе, без размишљања: „[...] да ли ће српски народ, који је до јуче био роб, моћи примити и правилно усвојити ове тековине дугога и слободнога развијања западних народа“. Нестајање старих облика породичног живота означавао је као главни кривац пада морала и побожности чему је делимично били криво и свештенство: „И оно се спустило на ниво обичних људи. Све се ређе чула из њихових уста са црквених амвона громка реч осуде друштвених порока, а иако се чула, она је остала бескорисна, јер су и они били огрезли у њим оштрим недусима друштвеним, те је и њима потребан лекар и учитељ високе карактерности“.⁴²

Опстанак православља у времену опште модернизације целе Европе није био унапред обезбеђен. То су уочавали и странци још током трајања Првог светског рата: „За сада сељаци су дубоко одани хришћанству, али поглављено као нечему ситаром и традиционалном, што су и њихови родитељи обожавали пре њих, што је саставни део околине дома, што је помогло да се одржи народ. Образовани ситалеж, као што ми изгледа, сматра Православље просто као израз народности, али не као обавезу која се намеће у јавном и приватном животу. И овде Србија није особена. Међу свима Србима постоји највеће незнање у погледу хришћанске вере. Обред причешћа и исцелитељства, које нам је Господ дао да нам помогне у тежобама људског живота, једва да се практикују уопште. А

зашто? Свешћеницима, који би требало да су свуда у земљи вође и инспирајори народа, мно́го недостаје образовања и следствено узвишених идеала“.⁴³

Прота Срејша Михаиловић испред цркве у Чачку, око 1916. године

ИСКУШЕЊА МОДЕРНИЗАЦИЈЕ – РЕЛИГИОЗНОСТ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

После шестогодишњег ратовања, великог страдања становништва и свеопштег материјалног разарања, створена је нова држава у којој се „утопила“ државност Краљевине Србије, па и многе дотадашње друштвене вредности и идеали. Почињало је једно сасвим ново доба, што се одразило на ниво и садржину религиозности.

У Краљевини СХС напуштен је систем државне цркве, али није прихваћен принцип одвојености цркве од државе. Видовдански устав (1921) предвиђао је да су конфесионалне заједнице јавне установе са посебним положајем и привилегијама. Устави Краљевине Југославије прописивали су да нико није био дужан да учествује у верским обредима, али су, са друге стране, прописи то налагали државним чиновницима приликом обележавања државних празника, малолетним и особама под туторством, као и војсци. Посебним законом била је прописана верска заклетва у судству, државној служби и војсци. У школама је верска настава проглашена за факултативну, али је у пракси била обавезна. Суђење и брачни спорови били су у надлежности верских заједница. Уставом из 1931. године верске заједнице биле су под патронатом државе.⁴⁴

Религиозност није била „државна“ обавеза, али се присуствовање верским обредима „подразумева-ло“. Пошто је СПЦ била и национална установа, ослобођење и уједињење је поред стварања јединствене организације СПЦ и проглашења патријаршије, доживљавано као највећи национални државни успех, односно остварење вековног сна о уједињењу српског народа и српске цркве у јединственој независној држави. Црква се у првој деценији постојања Југославије није мешала у политику и била је заокупљена унутрашњом реорганизацијом. Верски живот народа посматран кроз присуство на великим црквеним празницима био је добар, али суштинска религиозност није повећана, па је било и оних који су говорили о „отупелости“ религиозног живота код Срба.⁴⁵

Ратна страдања и повећање побожности – стање после 1918. године

Страдања становништва током Првог светског рата била су велика. Број погинулих никада није тачно утврђен, али и непотпуне статистике откривају сву драматику уништавања људских живота. Један пример из чачанског краја је довољно илустративан и за остала подручја. Према до сада прикупљеним подацима за подручје општине Горњи Милановац, у ратовима од 1912. до 1918. године од свих мобилисаних војника готово половина је страдала.⁴⁶ Непрестано присуство смрти многе људе је окренуло ка упражњавању веће религиозности, коју раније нису практико-

вали. У тренуцима великог ратног страдања често су се обраћали Богу за помоћ, иако у цивилству нису били посебно побожни. Палене су свеће и кандила, упућиване молитве, а многи су се током ратних недаћа крстили више пута него за све претходне године живота.⁴⁷

Овај психолошки прелом и преображај није остао неуочен од цркве. Међутим, каналисање нове побожности и остварење християнизације народа није имало већег ефекта док на место епископа жичког није ступио Николај Велимировић 1919. године. У то време владичанско седиште било је у Чачку. Новог епископа маса света дочекала је 20. јуна 1919. године испред моста на Западној Морави, још на уласку у варош. Свечани говор добродошлице држао је председник општине: „*После њуних шесті година ми видимо у својој средини Архипісцита свога и наша срца њуна су среће и задовољства, шію је судбина одредила нашем граду ѡакву реіку часі, да баш ви заузмеіе владичанску сіюлицу Свейгоџ Саве*“. „Гости су ушли у град кроз редове ђака и грађанства „обојег пола“, док су са цркве „брујала“ звона. Са Николајем је у Чачак допутавао и научник Михаило Пупин: „[...] проф. из Америке једним симпатичним говором изнео је Чачанима шіа мисле и како Американци [размишљају] о Богу, о Србији и српском народу. Суіра дан је била свечана архиепископска служба. Хор ученика одговарао је, а црква је била њуна свейа који је жељно очекивао реч новоџ епископа. Говор новоџ епископа био је ѡако силан, какав се до сада није чуо ѡод сводовима храма

чачанској и његове речи оставиле су неизгладиви утисак на душе присујиних“. Владика Николај одмах је посетио професоре и ученике Гимназије, основну школу, војног команданта места, општину: „Свуда је ђ. епископ говорио прикладне говоре и поучавао“. Недуго затим кроз Чачак су из манастира Острог за Студеницу пронете мошти „светог Краља“ Стефана Првовенчаног. Нови епископ је редовно у својим визитацијама држао предавања ученицима, унапред припремљеним за његов долазак. Епархија жичка обухватала је највећи део Западне Србије. Број цркава није био велики; епархија је 1919. године имала 95 цркава и 12 манастира, са само 109 свештеника и 21-им монахом.⁴⁸

Нови епископ упутио је већ 4. јула 1919. године свештеницима своје епархије једну веома значајну поруку, како у хришћанском духу страдања и васкрсења треба народу приказивати минуле ратове. Упутство у десет теза говори о верском тумачењу „српске историје нарочито с погледом на најновију преокрет у судбини народној“. Становништво је требало да се упућује на Јеванђеље, као „кључ“ за разумевање свих времена и судбина појединаца и народа: „Бој се открио у свој поноћи својој у Сину свом Исусу. Но он се открива у догађајима и знацима у живој свакој човека и сваког народа. Следствено Бој се јавио и у историји овог народа“. Ослобођење од османског ропства упоређивано је са ослобођењем Јевреја од Египћана и Вавилонаца. Косовски пораз је приказиван као морална победа која је после 500 година донела ослобођење. „Народ

српски је био све изгубио сем вере у Бога и ња га је вера сјасла“. Карађорђе, Милош Обреновић, прота Матеја, слепи гуслар Вишњић, приказивани су као представници те народне вере: „То је вера *џранићина*, *чудојиворна вера*, која је *сјасла народ*“. Истом вером требало је приказивати и ратове и страдања 1912–1918. године, а војни команданти попут војводе Мишића, у тумачењу Николаја Велимировића, имали су помоћ Бога и Божје правде у ратовима, што је спасило народ када су непријатељи српски у једном часу тријумфовали над државом Србијом, „као над једним гробљем“, у дане када су сви изгубили наду у обнављање независности: „Нека *свешћеници* *објашњавају народу*, да је садашња слобода дошла само делимично заслугом народном, но да је она *углавном Дар Божји*. Да, *ња* слобода мораће се и од сада *заслуживати*, да би се одржала и да би била за *сјасење*, а не на *шћетју* *душа*“. Наглашавано је да се сада борба води „унутра међу нама“, јер је национални циљ већ испуњен храброшћу над спољним непријатељима.⁴⁹

Да би се овај хришћански и национални програм ширио међу верницима, неопходна је била јака организација парохијског свештенства, проповеди и стални рад међу верницима на послу ширења идеја своје цркве. На иницијативу епископа Николаја, 25. августа 1919. године, свештенство Жичке епархије донело је на својој конференцији Резолуцију у којој су дате смернице рада у народу: „[...] Усвојен је *предлог о начинима како да се њојача морална свесћ код нашег наро-*

да и решено је: Да се њоведе снажна борба њрошњиву њијансиња, њсовке, њолишњичког деморала и ванбрачног живљења, а да се одржавају леији верски обичаји, а нарочиијо њодићи значај српске славе. Орђанизовани црквене хорова и њо селима, завестији дечија бођослужења и иијо више раздаватији св. њисма на српском језику њшумачећи га у свакој њрилици. Подићи значај њосија и молишње“. Свештеници су захвалили новом епископу на позиву на заједнички рад, јер конференција свештеника није одржавана у претходних 25 година.⁵⁰

Проповеди и посланице народу поводом тек утихнулог рата састављане су у духу инструкција владике Николаја. После великих страдања црква је вернике подсећала да треба да се обрати Богу са молитвом, јер је прошло време „огња и крви“: „Ако је икада наш народ кроз своју дуђу и њиешку исијорију сѡстрадања мођао осеијији задовољсијво од дела њрошлосији – њио сада на њомолу 1920. год. њосиђурно, њоред њуног задовољсија, мора изразији и нађусрднију радоси у души од кайијијалне њековине народног уједињења, која нађвиши Божја Правда додели нађиосле и српском народу за мнођо њроливену крв и дуђо сѡстрадање њеђово“.⁵¹

Иако су ратна пустошења прилично уздрмала веђину народа, стање религиозности није се битније променило од времена епископа Њиканора из 1886. године. У то се уверио и нови послератни владика у првој посети своје епархије. Епископ

Николај оставио је не баш похвалан извештај о побожности своје пастве, и извршавању дужности појединих свештеника: „[...] Посведневна боџослужења морају се вршићи по свима манасиирима и варошким црквама, без обзира, има ли кога у цркви [...] Гуча. Једно врло симбиотично место [...] Свеишеници уредни у својој формалној дужности, но душе им несливене уједно, ишћу и народ осећа и кришћује. Добро би било да се сѣиарци сѣије своје сѣиашине одџоворности пред Вечѣиим Судѣјом [...] Жежевица [...] Народ радо слуша реч Божју, но лако је и заборави. Као семе бачено на камен. Ово се ишће нарочѣићу ѣсовке и боџохулсѣива. На велику Госѣођу чуле су се у близини свеѣиоџ храма сѣиашине боџохулне речи од неких ѣијаних ѣилкоша“. Епископ је препоручивао да се народ саветује, да му се упућују претње „Божјом казном“, али и да се се људи упуте на угледање на остале хришћанске народе, код којих је „псовка непозната“. Посебно је истичано да треба размишљати где се подижу цркве. Препоручивано је да то буде даље од друма и да се: „[...] рабацијске ѣсовке не мешају са молићвом свеишеника ѣри свеѣиом ѣуѣиру“, као ишћу је био случај са црквом у Заблаћу где је „Храм Божији у најжалоснијем сѣиању од свих храмова у еѣархији жичкој“. ⁵² Осим простог народа као разносиоци псовке означени су и интелектуалци, војне старешине, чиновници. ⁵³

Према оцени епископа Николаја, варошани су далеко слабије од сељака посећивали цркве, као у случају Горњег Милановца: „Слаб одзив грађана

према цркви. Цркву њуне сељаци и деца, чија су
 срца ближа Богу, и чији је ум ошворенији за чудо
 светиња и животиња него што је код полу-и-полуо-
 бразованих. И болни и неболни од грађанских
 свраћају. И сироти, – који су пробали све и
 разочарали се у свему“. Владика Николај хвалио
 је побожност у селима, посебно у Миоковцима и
 Горевници, где су сељаци радо долазили у цркву
 код својих омиљених свештеника. Црква у
 Миоковцима је типичан храм мале сеоске зајед-
 нице, подигнуте на измаку XIX столећа. По својој
 архитектури припада споредном току црквеног
 грађитељства тога времена, а по данас сачуваном
 инвентару исказује се као изузетно скромна, како
 у смислу броја и врсте материјала, тако и
 њиховим уметничким вредностима.⁵⁵ Епископ је
 имао само речи хвале за гостољубивост сељака,
 посебно када се изнесе ручак за софру. Нико није
 превише говорио док је јео. Цео скуп испуњавао
 је свечани мир, за разлику од градова где се уз
 јело редовно ћаска, а са одмицањем ручка говор
 постаје све веселији: „Сељаку софра улива
 љубави. То је за њега као жртвоприношење,
 једна врста религиозне свечаности. Зашто он једе
 мало, 'с разделом', и није само онда кад се здрави,
 иначе не, и ћути, ћути, и ипак њо неку рекне. И
 што дужа софра, све веће љубави, све дубље
 ћутање, и једење и пијење 'са сиромом и вјерују'“.
 Забележена је и негативна слика понашања и
 менталитета локалног становништва, и случајеви
 крађа на црквеним имањима, као у случају мана-
 стира Вујан. Тамо су наполичари вођњака морали

ноћу са пушкама да чувају јабуке, али без већег успеха: „*Стирајна појава! У Америци воћњаци и виногради и босијани ситоје незашићени. Нико не чува, а најмање с пушком [...]* Од куда се излеже овакав лојовски сој у овој земљи велике историје тешико је објаснити. 'Наш народ је добар', кажу многи. Јесће добар, можда, но лојов је сигурно. Чудноватио, како добротиа и лојовлук ситанују заједно, као беланце и жуманце под ситом љуском!“. ⁵⁶

Морална и религијска запуштеност народа после дугих и крвавих ратова очигледно је била велика. Опљачкани и запуштени храмови својим спољашњим изгледом осликавали су расположење народа према вери и цркви.⁵⁷ Пред свештеницима су били велики задаци. После завршетка Првог светског рата у чачанском крају поставило се питање шта је најважнији задатак свештеника. Раније је парох морао да буде национални радник, војсковођа, војник са пушком, економ, просветитељ, а тек на крају свештеник. Заслуге свештеника за ослобођење и уједињење биле су велике, а остварени циљ „*није могао да сања ни највећи националистиа*“. Патриотски рад условио је запуштање основног задатка, ширења хришћанских вредности и врлина, које су се мало познавале. Појавило се тумачење да у новом времену сви задаци, осим основног – проповедања Јеванђеља, треба да буду другоразредни. „*Прво свештеник, па онда све остало*“. ⁵⁸

До верника је требало долазити преко посета породици, радом са децом и женама, које су

„осетљивије“, помагањем земљорадничких задруга, повезивањем са школским властима. Уочен је недостатак знања верника о крсним славама, па је препоручивано да се растурају књижице са подацима о светитељима, њихове ликовне представе и Јеванђеље. Истицао је значај проповеди, као незаменљивог начина ширења хришћанске мисли.⁵⁹ Велики подстицај у ширењу религиозности представљала су штампана издања, од часописа „Преглед цркве Епархије жичке“, преко календара „Свети Лазар“ (штампан је у 10.000 примерака), до дописних карти са сценама из живота Исуса Христа. Издавачку делатност покренуо је Николај Велимировић, али је после његовог одласка у Охрид крајем 1920. године нестало првобитног елана у издавачкој делатности.⁶⁰

Проблеми организације цркве и прилаза верницима

Полет у раду свештенства на подизању религиозности у чачанском крају прекинут је 1920. године одласком Николаја Велимировића у Охрид за тамошњег епископа.⁶¹ За непуне две године владика Николај дао је велики допринос на унутрашњој организацији цркве, модернизацији и проширењу пропаганде. После његовог одласка многи свакодневни проблеми затрпавали су основу идеју о новој христијанизацији народа кроз унутрашњи преображај свих верника, што је била и карактеристика односа у СПЦ на територији целе Југославије.

Прикупљање новца за обављање обреда био је један од највећих проблема српске цркве двадесетих година XX века. Да би се сузбила непобожност народа најпре је сама црква са свештеницима морала да својим примером народу прикаже искрену окренутост хришћанству. Сви обреди су наплаћивани, што је у народу лоше примано, посебно у сиромашним круговима, а многи свештеници су ту праксу доживљавали као просјачење. Тражено је да се од државе одреди плата за свештенике, како би им се подигао углед у народу.⁶²

Свештеници су се редовно жалили да немају новчану награду као остали државни чиновници, а од њих се очекивало да буду верски и национални радници. Када су примали новац за обреде, узимали су онолико колико је народ давао. Уочено је да су чак и пандури имали веће плате од свештеника, додатке на породицу и скупоћу, а да при том нису имали толико обавеза и задужења, и нису морали много да „размишљају“.⁶³

Свештеници су често били и жртве окружења и прилика у којима су радили. То се посебно односило на млађе свештенике, али и старији су умели да падну под утицај околине. Народ је био непросвећен, са пуно мана. Често се у рад мешала и политика, па су многи свештеници умели да морално падну. Као лек од таквог стања препоручиване су свештеничке конференције, где би се уочене грешке исправљале.⁶⁴

Састанци свештеника одржавали су се сваке године, али материјални и правни проблеми живота испуњавали су највећи део расправа.

Посебно је дуго решавано питање права свештеника на други брак. На критике јавности због таквих преокупација, свештеници су одговарали да и они, као и сви други људи имају материјалне и све остале проблеме у животу. Међутим, то је био разлог да их паства посматра као и друге обичне људе, односно пут да изгубе поштовање народа кога треба да уче идеалима хришћанске етике и живота. Свештеници су на првом месту решавали своје личне проблеме, вођени идејама које су се наметале у друштву, без претеране вере у своју мисију и позив.⁶⁵

Свештенство епархије жичке почетком 1923. године ипак је било задовољно својим радом, налазећи да се шири дух побожности. Није било пријава против свештеника и њиховог моралног понашања, али јесте због наплате обреда.⁶⁶ Растурање пропагандног материјала хришћанског карактера није било најбоље организовано, а поједини свештеници су ту обавезу доживљавали као „кулук“. Поставило се питање даљег финансирања и излажења црквених штампаних издања и њиховог утицаја у народу. На крају је одлучено да се једна трећина издања бесплатно дели верницима.⁶⁷

Непрестано сакупљање новчаних прилога поводом оправданих и мање оправданих разлога, полако је одбијало паству од цркве која је непрестано тражила новац.⁶⁸ Највиша тарифа из 1926. године за венчање износила је 200 динара, а за велико опело 60 динара. За спровод од цркве до гробља наплаћивано је 54 динара на сваког свештеника и ђакона. Освећење куће коштало је

50 динара по свештенику.⁶⁹ Прекадња колача није била регулисана законом до 1882. године. Обред је вршен у домовима верника, али и у црквама. Први обичај је старији, а негде колач није ни секао свештеник. Нови закон од 1926. године донео је заповест да се прекадња у кући плаћа десет, а у цркви пет динара.⁷⁰

Дешавало се да свештеници нису били умерени у висини награде коју им дају парохијани, па је долазило и до судских процеса. Епископ је указао на ту чињеницу. Ипак, поједини свештеници су наводили да је народ више религиозан него ранијих деценија. Примећено је повећање доласка у цркву, причешћивања су била редовнија, а дошло је и до спонтаног стварања богомољачког покрета. Оптужбе појединих млађих свештеника на епархијским скупштина свога удружења да црква није довољно окренута хришћанству, већ националном раду, већина свештеника није прихватила као умесну критику 1929. године.⁷¹

Ипак, превладала је оцена да свештеничке скупштине нису имале снагу да покрену промене у својој организацији, нити да повећају побожност становништва. На скупштине је долазило мало свештеника, једва четвртина. Млађи свештеници нису долазили на ове скупове, па се поставило питање сврхе конференција, као и вере свештеника у обављање својих дужности.⁷²

Питање верске пропаганде било је у повоју. Приватна религиозност становништва темељила се на народној традицији, без предмета који би ту побожност отелотворавали у оквиру сваког дома.

Ретке су биле куће са иконом, кандилом, Јеванђељем. Црквени кругови су се жалили да су иконе велика реткост у кућама пастве, која је са модернизацијом у своје домове уносила ликовне представе лишене хришћанског садржаја: „*Заиста мало је кућа где има икона крсног имена – славе Србинове – а камо ли других икона. Оде народ лис-
том за антихристом и не поштује своје иконе
него у своје домове оставља својске слике, па чак
и гола женска тела или бар полугола*“.⁷³

Иконе су се продавале на најразличитијим местима, па и на пијаци, што је била добра прилика да се заради. Почетком 1932. године у епархији жичкој појавио се већи број икона у продаји, али без одобрења цркве, која је упозоравала да се такве иконе не купују.⁷⁴

Црква је повремено бесплатним дељењем пропагандног материјала покушавала да подигне религиозност и везаност народа за цркву. Тако је 1925. године одлучено да у целој епархији жичкој сви манастири и све цркве набаве крстиће и иконице које ће делити верницима.⁷⁵

Религиозност у школи – проблем предавања веронауке

Утицај религије на васпитање омладине одвијао се на многим пољима. Почетком XX века ученици основних школа у Чачку имали су обавезу да недељом и у дане великих верских празника одлазе у цркву, а после тога им је тумачено Јеванђеље и вежбано певање световних и црквених песама.⁷⁶

Деца из Гимназије ишла су пред почетак школске године организовано у цркву на чин призивања Св. Духа, обележаван је дан Св. Саве, Видовдан. Свештеници су због обавеза у цркви нерадо предавали веронауку, па су се предавачи стално мењали. Настојало се да у свести ученика остане позитиван однос према религији и модерној науци, у својеврсном помирењу или, макар, избегавању конфронтације.⁷⁷

Религијско васпитање омладине у школама није задовољавало цркву у чачанском крају после Првог светског рата. Васпитавање у духу побожности у основним школама донекле је оцењивано као добро, али у гимназијама тај посао по оцени цркве није квалитетно обављан. Критика је упућивана и свештенству које није систематски радило са младим генерацијама. Све се сводило на повремене говоре у цркви, савете у дому, парохији, на улици, славама, опелима. Није било заједничког циља и рада са наставницима и родитељима: „Својој способности наше васпитаоци нису на оној висини, како би се то желело. Кадар наставника веронауке не познаје ни савршеније методе, ни психологију деље душе, јер за то није ни довољно спреман. Сем тога не располаже се довољним богајством мисли и идеја које нам јужа Св. Писмо. Мало се оно чита, мало се и зна, а још мање се уме загрејати за оно што се тек површино зна“ Успеси на пољима изван проповедања Јеванђеља били су велики, „али нисмо показали толико резултата на чисто професионалној дужности“. Као лек за постојећу ситуацију

препоручивано је враћање апостолској служби свештеника.⁷⁸

Доласком епископа Николаја у Чачак 1919. године подигнута је сарадња са школским властима, али тај полет је кратко трајао и нестао је са одласком владике у Охрид. Црква је имала намеру да се настава обогати и усмери ка православним и хришћанским вредностима. Двадесетих година вођена је активна борба да и у основним школама, поред учитеља, верску наставу предају и вероучитељи-свештеници, иако је педагошка јавност била против тога, наводећи стручне разлоге.⁷⁹

Ослобођење и уједињење српског народа није аутоматски донело и унутрашњи хришћански преображај појединаца и целе православне заједнице. Пороци нису искорењени, а у многим случајевима су умножавани. Епископ жички Јефрем Бојовић је у Божићној посланици 1927. године набројао низ „смртних грехова“, који су мучили његову паству: „*Говориши данас о народним јавним гресима и пороцима, сићрах је, да се не омаловажи свештоси великог Празника, а мора се говориши*“. Као најраширенији грех навођена је псовка, посебно псовање Бога: „*Грех њсовања свештња унижава целу нашу нацију у очима образованога свешта, који, кад њојми и разуме значај одвраћеног њсовања, љнуша се и с њравом смајра нас као безбожнике, дивљаке без морала*“. Поред псовке навођен је блудни живот, нарочито раширен после рата, разводи, полне болести, пијанство, коцка, страначка острашћеност, судске

парнице, самоубиства. Као лек за овакво стање у друштву епископ је препоручивао стални сложни рад на християнизацији народа.⁸⁰

По мишљењу цркве, религиозност народа није била на достојној висини, чак и после десет година од уједињења и завршетка рата 1918. године. Кривица је проналажена у растројству земље током Првог светског рата. Узроци таквог стања потражени су у недостатку верске наставе у основној школи и чињеници да многи учитељи нису надахнути хришћанским идеалима, а било је појава и да се боре против њих.⁸¹

Акција цркве да од 1930. године у основним школама веронауку предају парохијски свештеници није дала добре резултате у чачанском крају: „Ово је прва година да су свештеници православне вероисповести пошљављени за вероучијеље у основним школама. И у тој првој години учињена је велика пометња у настави о вери. Православна црква нема свештеника, који су само за то да предају веру, већ су за наставнике пошљављени парохијски свештеници. И они и поред најбоље воље нису стигли да долазе на часове уредно. У Чачку на пример долазили су одмах с почетка неуредно, па све неуредније, док за време великог пошта нису савим пресстали да долазе. Муке сам имао док сам епископ и остале црквене власти уверио да свештеници не могу да стигну да поред својих парохијских послова предају и веронауку и да својим неуредним долажењем много ометају наставу. Ипак сам их уверио и успео да се настава вере врати одмах учитељима“.⁸²

Црквене власти у чачанском крају признале су 1931. године да је замена учитеља на пољу веронауке у основним школама тежак посао, али да нема одступања на „пољу религиозно-морално-просветном преображају друштва“.⁸³ Поред ширења основних хришћанских вредности код одраслих особа, црква је покушавала да већ код младих генерација сузбије негативна понашања. Црква је са просветним властима у чачанском крају од 1932. године покушавала да непрестаном педагошком акцијом смањи, сузбије и искорени веома раширену псовку; најпре код деце у школи, а онда преко њих и у целом друштву. Такође се борило против непрестаног заклињања у Бога поводом најбаналнијих разлога у свакодневном животу.⁸⁴

Деца испред цркве у Чачку на Цветић ње 1929. године

Епископ Јефрем је у ускршњој посланици за 1930. годину истакао да је важно васпитавати омладину у хришћанском духу: „Право божијо поштовање јесте, да човек по вољи Божијој поштује и ради; поме треба децу најпре научити. Мора се како код деце, тако и код одраслих сироти поштити, да се не злоупотребава име Божије [...] Зато човек кад изговара име Бога, треба увек да је прожет сирахопоштовањем, да га изговара ређе, али никад лакомислено. Омладину треба васпитавајући и научити, да се боји и поштује Бога, као господара животи и свети, даље као промислила о људима и судију целој свети.“ Најузвишенији идеал народа, по мишљењу епископа, увек је била православна вера, усађена у народну свест још од Св. Саве, што је у вековима ропства Србима омогућило да опстану као народ: „Та је вера улила нашем народу у душу храброст, је је сва зла и несреће вековнога ројства уначки издржао и веру сачувао. Вером у Бога, јуначком и мудрошћу српски је народ, у наше дане, зло победио, васкрснуо из мрака ројства у светлости слободе и ујединио се; поштивао славу и величину, која се ујоређује са славом цара Душана. Каква срећа за данашње наше покољење. Крст, мач и жусле – симболи нашег ослобођења“.⁸⁵

Школска деца у граду имала су обавезу да редовно долазе у цркву за велике црквене и школске празнике. Организована су и масовна причешћа ђака. Ученици су у цркву долазили организовано, по групама из својих школа. Сви су били свечано обучени за тај догађај, а после причешћа

деца су у рукама носила ђевреке, перече, симите, или већ неко друго посно пециво.⁸⁶

Утицај веронауке на повећање побожности деце остваривано је и путем давања писмених задатака из српског језика са религиозним и националним темама. Понекад су то биле теме са мислима владике Николаја Велимировића. Према објављеним извештајима чачанске гимназије из тридесетих година, током школске године ученици су највише употребљавали уџбенике из веронауке.⁸⁷ Ова пракса изгледа да је била само формалне природе, јер је чачанска Гимназија пред Други светски рат постала прави расадник идеја комунизма и атеизма међу омладином, која је 1941. године масовно приступила партизанском покрету. Чачанска омладина није била наклоњена цркви, а сам град је носио епитет „озлоглашеног комунистичког места у Западној Србији“. Символичан израз таквог опредељења била је честитка свим виђенијим људима у Чачку „за последњи Божић у капиталистичкој Југославији“, упућена почетком 1941. године.⁸⁸ Истакнуте интелектуалне дружине ђака из гимназије биле су левичарски оријентисане, а међу њима је било пуно ђака који су припадали СКОЈ-у. Однос према религији заснивао се на критици хришћанства као „ненаучне“ религије. Писани су и радови на ову тему, веома добро примљени од младе публике, али која се истручавала да јавно подржи овакве ставове.⁸⁹

„Државна“ побожност и утицај политике

Сарадња цркве и државе одигравала се и институционализацијом обреда у државне сврхе током чина заклињања у судовима и разним другим надлештвима, што је државној управи давало ореол светости и озбиљности, али је истовремено отварало низ других проблема и недоумица.

Свештеници су се бунили против слабог поштовања светиња по државним надлештвима. Крстови и Јеванђеља били су у тако лошем стању, да никако нису могли имати било какво визуелно дејство на људе који су се над њима заклињали. Осим тога, чиновници, као и народ, изговарали су баналне и безобразне речи када су се налазили поред светиња у државним установама. Тражена је хитна интервенција, јер државне власти нису узимале у обзир мишљење свештеника, исмејавајући њихову забринутост.⁹⁰

Повезаност цркве са државом производила је разна искушења. Дешавало се да поједини „угледни“ људи испољавају намеру да свештенике ставе у своје политичке и друге инетресе. Када би то они одбили, онда су „угледни грађани“, са таквим свештеницима јавно одбијали сарадњу и забрањивали им да у њиховим кућама свете водицу на почетку поста.⁹¹

Црква се упорно противила секуларизацији односа у друштву. Покретано је питање борбе против грађанског брака, уз тежњу да се одржи само црквени, услед бојазни да ће се народ отпа-

дити од цркве.⁹² Појавио се и проблем у вези заказивања венчања у цркви, које је било дозвољено само до 12 сати пре подне. За послеподневне сате требало је добити одобрење архијереја. Ако би због весела на свадби младенци закаснили да дођу у цркву на време, свештеници нису смели да их венчавају, па су сватови одлазили љути, да би после неколико дана обавили венчање. Недеља се није поштовала као нерадни дан, нарочито у граду. Посебно су недељу користили предузимачи разних послова за свој рад, а и локалне власти су организовале лицитације.⁹³

Успостављање принципа демократије у држави доживљавано је као претња традиционалним вредностима и утицају цркве: „*Ми живимо у знаку демократије више него један век. Нема државе и сиранке која се не размеће својим демократијизмом. А ваља нам знаћи да је сама по себи демократија гробар свих ауторитета и рушилац дисциплине, а нарочито се окомила на ауторитет цркве. Ко је могао прочишћати у ма ком програму какве сиранке, која се одрже влашћом демократије ма какву повољну сивар за цркву!*“. Жеља да црква остане значајан ауторитет у друштву условила је и да се критика прошири и на рад саме СПЦ и Синода, које је захватила „демократија“, што је произвело спорост у доношењу одлука, недостатак јединства.⁹⁴

Критика парламентаризма односила се на негативне појаве током избора, рада народних посланика који су постали „извор неморала, интрига и лош пример за народ“. Часни изузеци,

по мишљењу цркве, били су реткост: „Сјадо Христово блуди и луца од једног збора до друго, слуша речи сајанских проповедника, којима је земаљско благо циљ животи и којима је морал последња брига“. Црква и свештеници нису имали одговор како се борити за своју паству и морал у политици.⁹⁵

Политика је често оптуживана као делатност која уништава етику: „Цркве су нам празне, али су зајо полиитички зборови добро посећени. Веру смо своју понизили, јер смо прокламовали слободу и равноправност свих вероисповести, а заборавили смо заслуге и жртве православне цркве. Све се одало чулном уживању, побегло је сјадо од насшира, а насшири су немоћни да зауставе моралну катасстрофу у коју срља и младо и старо и мушко и женско и просио и интелегентно [...] Чека се Месија српске цркве, али зајо немамо духовног јединства у себи самима [...] Покришавамо друже народе и ширимо православље по Америци, Азији и Европи, а нама би се могло рећи: 'Бога вас клео проклеши изроди! Што ће шурска вера међу нама?' Камо мисионари, да оно што је под силом шурском пошурчено, враћамо својој лејој праћедовској вери, јер је доста причања о Србима који припадају шрима верама [...] Не шуримо се да својим радом сјанемо у ред Кулшурних Народа, него смо немоћни за ма какву најпредну идеју. Не водимо, него нас воде. Псовка, безверје, ванбрачни животи бујају. Једном речи, духовни животи изумиру [...] И све иако време ће својим током ходити, а ми ће мо остати иши,

док не дође неко ново – снажно поколебање, које ће
умети свесно, презвено и са јуно идеала
корачају своје културном прејорођају. Доћи
ће, после овог млаког поколебања једно поколебање,
као што нам беху дедови и очеви, који својом
вером у Бога и својим јунашћом задивили свет.
Боже милосрдни! Дај нам скоро то ново поко-
лебање, које ће бити боље од овога⁹⁶

Иако црква није препоручивала свештеници-
ма да се баве политиком, они су то радили у
начанском крају. Учествовали су у политичким
зборовима, конвенцијама, вербалним препу-
цавањима. Поједини свештеници били су и канди-
дати на посланичким изборима на листама разних
грађанских партија.⁹⁷

Српска црква и њени теолози, као што је био
Јустин Поповић, сматрали су да свештенство
треба да стоји изнад политичких партија, као
чувар народне традиције и светосавског духа.
Ако неко од свештеника и припада политичкој
партији, онда он отпада од светосавља и вечних
народних вредности које су изнад „пропадљивог
света“. Јустин Поповић је био против „партизанст-
ва“ (острашћене партијске борбе) код свештеника:
„По мом дубоком осећању и јасном сазнању: пар-
тизанство свешћеника граничи [се са] изда-
јством Светосавља и Православља“. Свештеник
је требало да припада целом народу и да је изнад
сваке партије и режима.⁹⁸

Оваквом виђењу рада свештеника противили
су се припадници ЈНП „Збор“ (љотићевци).
Збораша су поздрављали став цркве о демократи-

ји и потреби да свештеник буде изнад политике, али су подсећали да се мора живети у народу, и да треба осећати и живот, јер свештеници нису монаси. Сматрали су да свештеници треба да буду изнад корупционашке, нечасне политике, али ако је политика везана за „судбину једног народа“, онда свештеници, по зборањима, нису имали право да буду равнодушни према таквој активности. Напомињали су да постоје и политичке организације надахнуте светосављем.⁹⁹ Популарност Љотићеве партије у чачанском крају није била велика. Они су на изборима 1935. године у љубићком, трнавском и драгачевском срезу добили само 14 гласова. На изборима 1938. године освајају само 210 гласова, мада је свештеник Алекса Тодоровић био на листи „Збора“ за драгачевски срез, где је добио 115 (1,45%) гласова.¹⁰⁰

Искушења технике – радио и Служба Божја

Модернизација друштва имала је многоструко дејство на побожност верника. Најупечатљивији пример односи се на радио уређаје. Први радио регистрован је у Чачку 1924. године. За непуну деценију, до 1931. године, у Чачку је било једанаест радио апарата.¹⁰¹ У цркви се појавила идеја о коришћењу новог медија за преношење проповеди, јер у многим црквама свештеници нису обављали тај задатак.¹⁰²

Међутим, када је Радио Београд почео да преноси Службу Божју из београдске Саборне цркве, народ је све мање одлазио у своје локалне

храмове: „У мојој парохији од како је у овдашњој кафани уведен радио, све ми [је] мање њобожњих хришћана у цркви, јер у време службе они иду у кафану и слушају службу у београдској саборној цркви и дивно певање хора. А код мене? Ја и црквењак певамо сами, ја свети иде јамо где је леише. Зашто ме молим ииши ово, да би једном забранили и иу везу са београдском саборном црквом и разним свешћенодејствијима њо Београду, јер једног дана осћавиће ме и црквењак, њошио и он воли да њомало иијуцка у кафани и седећи да слуша службу Божију“.¹⁰³

Мушкарцима је било лакше и угодније да недељом пре подне седе у кафани, као и обично, и да ту слушају литургију, смирујући савест због изостанка у својој парохијској цркви. Али кафана је „храм“ неморала и телесности, са својим „законима“ понашања, далеко од црквених норми и догми. „Тако се код нас у њавославној цркви и радио сћавио у службу вере. Добра сћвар али само донекле. Добро ако се сћроведе јамо у села, у школе, у куће, где нема цркве и где би онај који децу доводи да слушају, или који своју чељад васћијава у духу наше свейе вере, дикћирао, да се у њо време са сћрахойошићовањем слуша и одсћоји св. служба, гоологлав и скрушен, као да си у самој цркви. Али ово иишо се сада дешава ѡреко ради[s]ја са Божјом службом, њо није добро. Служба Божја чује се свуда где има који ѡрећ-ћлаћник ради[s]ја, а иић ѡрећћлаћници су већином богаћији људи и они који држе радио из рачуна, а њо су хоћелијери и кафеџије. Ја не знам,

да ли је то модерно, корисно, али знам то, да је
 за религиозног човека неопходно, па чак и
 досадно. О томе сам имао прилике да слушам
 разговоре са сирани и да лично разговарам са
 појединим људима. И ево шта они кажу: "Наши
 сирани могли су ићи по гудурама ићи сиранина
 година и молићи се Богу и били су јуни вере у
 Бога, а данас нам треба радио, да Божју слушамо
 лежећи у кревету, или за кафанским сиролом". И
 заиста је тако. Свештеници су убрзо почели
 озбиљно да се буне против слушања литургије по
 кафанама, јер је тако Служба Божја спуштена на
 ниво „некакве умености“ или атракције за забаву
 народа: „У дну кафане чује се на радију служба
 Божја из саборне цркве београдске, а свуда око
 су карикашки сиролови ирејуни шта. И док се
 свечана служба врши, дойде се у истим мах чује
 исовка Бога и разни вицеви неважљивих и
 неопходних људи падају, шта све долази као
 сиви камен на душе правих богомољаца и
 побожних хришћана [...] Но да би радио
 послужио корисно и светој цркви једини је лек,
 да се одржи на радију једно предавање у овом
 смислу, да се умоле кафеције и хителјери, да
 у време службе Божје или умире јосије, или
 зајворе радио Београд и израже нешто забавно
 из друге сиранице“. Критиковано је и ново стање
 религиозног духа које тежи ка удобности у цркви:
 „На светој служби Божјој не треба много деко-
 рација већ треба само дуға Божје, скромности,
 скрушености и побожности“. Није било
 разумевања за тежњу ка модернизацији, као што

су загрејане цркве током зиме, певање хора на церемоније. Критиковано је избегавање самокажњавања због грехова и изостанак непрестане молитве за опроштај.¹⁰⁴

Религиозност и мода

Спољашњост свештеника требало је да својом уредношћу и озбиљношћу упућује околини поруку да су они прави проповедници хришћанства. Међутим, после Првог светског рата у СПЦ је владала велика шароликост у мантијама, а поједини свештеници су често били и у цивилном оделу, што је остављало ружну слику код народа.¹⁰⁵

Критике одевана код свештеника дао је и владика Николај Велимировић при посети Горњем Милановцу 1919. године: „Свештеници су још увек одевени *a la Salonique*, тј. по једној моди, довољно омрзнутој и засијарелој. Но они држе – на сујрој целом свешћу – да су одевени како ваља и шребује. Ко веле: рај је са собом однео многе царевине, па је однео и мантије. Но парохијани не жале за однетим царевинама, али жале за однетим мантијама“.¹⁰⁶ Једна од важнијих иницијатива унутар цркве почетком двадесетих година односила се на измену дотадашњих свештеничких одежди („главног објекта за вређање и исмевање свештеника од стране народа“), као неестетских и непрактичних одевних предмета: „Жеља је овог свештеништва да се усвоји, ван Цркве и службе, црно цивилно одело, са извесним мањим корекцијама, а да се при вршењу свих свештенорадњи у

Цркви, а неких и ван ње, задржи садашња горња хаљина звана 'раса'." Синод је мољен да се овај предлог усвоји, или да се униформа потпуно укине.¹⁰⁷

Питање одевања није било везано само за свештенике, већ је широка расправа вођена и о одевању верника, посебно жена. На удару је била нова мода, заправо општа модернизација која је захватила све слојеве народа и раскидање са традиционалним вредностима села и паланки. Због убрзане преоријентације сељаштва са сточарства на земљорадњу, нестанка задруга, масовне погибје мушкараца у рату, жене нису као некада имале много времена да саме израђују себи одело, ношње, за које је требало понекад одвојити и неколико година рада. Због тога жене се све више оријентишу на индустријски израђену одећу, а ношња постаје обележје пасивнијих и сиромашнијих крајева. Да би се село „спасило“ од трошења новца на конфекцију, покренута је пропаганда да се жене врате самосталној изради одеће. Крајем 1935. године у Београду је чак основано и друштво „Народна ношња“ са циљем да се она обнови, али модернизација није заустављена.¹⁰⁸ Штампa у Србији критиковала је у међуратном периоду прихватање нове моде у провинцији, по варошима, исмевајући сељачко порекло жена које покушавају да у одевању прате европске узоре.¹⁰⁹

У пропаганди СПЦ мода је истицана као порок, попут пијанства, коцке, пушења, ванбрачног живота, блуда, прељубе. Општре осуде

нових обичаја облачења стизале су и од епископа
 житчког Јефрема Бојовића. Почев од 1925. године,
 владика је божићним и ускршњим посланицама
 непрестано указивао на појаву „модирања“, као
 део вредности за које се не залаже црква: „Много
 има јавних њорока који саблажњавају свети;
 њаква саблазан јесте и данашња мода [...] Изађе
 нам њред очи слика наших дама на корзу њо
 великим ѡрадовима, обучене њо моди: на ноѡма
 циѡеле као ѡѡтуле, иду на ѡрсѡима – боду, чараѡе
 ѡанке, у боји коже ѡела, ѡе изгледа као и да
 немају чараѡа, сукња краѡика, једва доваѡа до
 исѡод колена, уска не може слободно да корача,
 на деловима ѡела сукња заѡеѡнуѡа, ѡе се облик
 ѡела оцрѡава у ѡприродној форми и светиу износи
 на гледање, руке скоро до рамена и ѡрси до ѡола
 голе! Да ли ѡо родиѡељи виде, да ли власѡи ѡо
 виде“. Епископ није критиковао само жене, већ је
 опште речи упутио и новинама у изгледу и оде-
 вању мушкараца на селу: „И мушкарици своје
 бркове доѡиѡују ѡо моди! Подбриѡавају их и ѡод-
 сеѡају, ѡе ѡод носом наѡправе као два мала јареѡа
 ѡаѡоњка. Шѡа ли би рекао Илија Бирѡанин који
 је своје бркове ѡод калѡаком носио, за данашњу
 нашу младеж. И наш добри сељак није изосѡѡао
 сасвим од моде, ѡодлеѡао је и он моди! Месѡо
 наших лаких, хајдучких оѡанака, ѡриѡиѡених уз
 ноѡу, у којима се моѡло лако иѡи и ѡо врлеѡима,
 камењару, ѡо шуми, ѡо снеѡу и блаѡу и свуд без
 сѡоѡиѡања, наш сељак данас ѡрави оѡанке гѡо-
 мазне, ѡешке с великим врхом, уѡраво реѡи сур-
 лом од десимеѡара дуѡачком, и ѡако великом и

широком, да многи зими, кад је снеж и блајно, кочањком зајушавају ју сурлу на својим гломазним ојаницима. А јо шуми и врлетиима кад се иде ова велика сурла закачује и човек се сјошиче и јада“.¹¹⁰ Овај први натпис из 1925. године није остао усамљен. Епископ је и у Божићној посланици за 1927. годину поновио да је мода грех, али без изношења детаља тог „преступа“.¹¹¹

Детаљну разраду „грешности“ женске моде јавно је публикувао свештеник Милош Анђелковић из Београда 1927. године. Женску моду је доживљавао као огледало савременог морала, оценивши је као „саблазан“. „Она свети деморалише и доводи до лудила и моралног банкротства и жене и девојке. С јога, гошова, све жене и девојке, које се јодају данашњој моди, јосијају неваљалице, јосијају моралне јурулине које јреше да ујројасије сав свети. То је несумњиво. Природњаци веле да код свих живојинских врста декаденија јочиње од женке. А социолози и моралисти јај јринцији јреносе на морал у цивилизованом друштву. Јај се нарочијо и сисјемајски мора сузбијати женски разврат и женска морална јоквареност коју јошеница данашња мода“. Жена је посматрана као основ друштва, породице, а мода као начин њеног кварања. Позивано је у општу борбу против модерног живота. Актуелна мода је изједначавана са облачењем и понашањем проститутки. „Голи женски краци до бујина и дехолије до јрбуха не води на јуи ка Хрису него води ка јаволу, који је и данашњу моду намејнуо жени, као год ијо је у рају намејнуо забрањени јлод“.

Насртљивост мушкараца је објашњавана женским провокацијама, па чак и институција проституције. Црква је позивана у активну борбу против неморалне моде, заједничког купања оба пола на плажама и покретање јавног прекора власти која то толерише, иако постоје званичне забране.¹¹²

Ова критика потекла је из црквених кругова у Београду већ средином двадесетих година, и у тим написима нова мода је означена као опасан грех.¹¹³ Навођено је да су и околне земље објавиле „рат“ моди женског света која уништава морал и „упропашћује оба пола у моралном, материјалном и физичком погледу“, а све услед женског „беса“. „Па је појребно да узвиди црквена јерархија у новој години [1927. г. аутора] и ово: да народ и у цркве почиње долазити полунаж; да се данас, на месце истинске лепоће истине телесна жолотиња и срамота; истичу се, као лепо, голе руке, гола прса, и гола леђа; истичу се женске шипане жлаве и обријани женски врашкови; истичу се по новинама и разним листовима, за угледање чак и у божанским празницима. Зато морал постоје анахронизам и немодеран, и на све стране, и, гојово, у свим друштвеним слојевима, ширјунафује животињизам и шипаина аморалности. Појребно је да увиди наша јерархија у новој години, да се већ и шипид почиње губити, нарочито код женског света! И зато се данас не изражи и не жлорификује чисто срце и добра женска душа, него се жлорификује женско тело, па зато се преко шипаме почињу до звезда узносити, као лепо, телесне и моралне ружобе

само зајмо шило су полунаге [...] Па је, треба
знаћи, веома потребно да црква обрати,
иакође, најозбиљнију пажњу и на данашње
владање женског пола, на његов сјор, на његову
моду и његове забаве, с програмом најшкан-
далознијих игара, пред којима се губе наше лепе
националне игре. Црква не сме жмурићи ни пред
таквим и другим сличним појавама које
дегенеришу нашу нацију у моралном погледу и
због којих наша црква осиромашава, из дана у
дан, у погледу народних врлина и народног
моралног васпитања. Црква, сад, ћући и пред
најсјаишим појавама данашње 'шми' и
'чарлстон' генерације, и за њу је, канда, свеједно
шило данашња великоварошка развратна мода
женског пола улази и у сељачки свет". Критике
су биле усмерене и на лоше односе између
свештеника и епископа, формализам у пирењу
хришћанства, малодушност народа који све
слабије долази на богослужења и опасност да
„празан простор“ попуне организације које имају
ставове супротне интересу цркве.¹¹⁴

Наглашавано је да жене долазе у цркву са
кратким сукњама, обнажене. Као пример борбе
против таквог понашања навођена је католичка
црква, нетрпељива према новој моди, док је
православна толерисала опуштеност у облачењу
приликом доласка у храмове. Проблем жена и
њиховог доласка у цркву није се завршавао на
критици моде. Примећено је и да се много жена
„мува“ поводом разних послова у манастирима,
што је код народа остављало лош утисак, пошто

су се монаси одrekli „овога света“: „Женска, айсолутино ни из каквих разлога њод овим небом, женска, велим, ни из каквих разлога ни њотребане може и не сме биџи у мушким манасџирима, њоред калуђера. Ко џод мисли да ваџира и слама мођу биџи заједно, џај није довољно џамеџан. И анђели џадају, а камоли џреџни џуди!“¹⁵

Циљ ових напада био је да се сачувају традиционалне вредности патријархалне сеоске културе и доминантан однос мушкараца према женама. Традиционалне патријархалне вредности одевања оба пола у чачанском крају можда се најбоље могу сагледати на ликовним предствима надгробних споменика. Као и у животу, и на гробљима је јасно наглашен доминантан однос мушкараца у односу на жене. Мужеви су приказивани као „надмоћни наметљивци“, а жене као „прескромне стидљивке“¹⁶. Овај традиционални однос између полова нова одећа никако није требало да „квари“.

У међуратном периоду носилац модернизације на пољу одевања у чачанском крају биле су жене, тачније девојке. Некадашње народне ношње замењују се штофаним сукњама, блузама од вештачке свиле, а често су се могле видети и дугачке „варошке хаљине“ од разних фабричких тканина, понекад неукусно скројене. Дужина хаљине морала је бити до испод колена, која се никако нису смела показивати. Ако је нека девојка и носила народну ношњу, на ногама је обавезно била „Батина“ обућа, од лакованих црних ципела до дубоко исечених сандала. Дево-

јке за удају носиле су светлије боје одеће: розе, црвено, бело, а удате тамније: плаво, зелено, бордо. Жене су своју посебност исказивале и марамама. Сеоски момци су били нешто конзервативнији. Носили су више народну ношњу, чакшире тесно припијене испод колена, назване „бриц“ панталоне, са лакованим каишевима увијеним изнад опанака, као и гајтанима извезене гуњеве. У свакодневном животу носила се далеко скромнија, па и подерана одећа. Дешавало се да поједини одевни предмети, посебно код жена, буду употребљени само за време свадбеног весеља и по неки пут до рођења првог детета, да би после били чувани у сандуку за упокојни дан.¹¹⁷

Већ после 1918. године мушкарци на селу уместо до тада превладавајућих дугачких белих кошуља од ланеног платна, почињу да носе кратке памучне или свилене кошуље, уз коју се носи кравата, замена за некадашњи појас, па и сако, као и „бриц“ панталоне од фабричког вуненог штофа. Мушкарци су у одевању били конзервативнији, сматрајући да им је најсвечанија одећа плава антерија, као јасан знак отмености и богатства.¹¹⁸

Епископ Јефрем Бојовић упорно се у својим посланицама борио против модернизације у облачењу. Владика није пропустио и да у Божићној посланици за 1930. годину понови оптужбе против моде и деце која неће да слушају родитеље. Посланицу је започео жалбом очева на своје непослушно потомство: „Досад су ми жена и ћерке све у кући радиле, себи одело сиремале,

ишле, њеле и сав кућевни њосао вршиле, а сад – срамошћа ме рећи – њраже да им ја куњуем чараје, крајке сукње, цијеле. Кажу њаква је сад мода, и ја сам се њочео задуживајући, не могу њорез држави да дам. Други сељак каже, морао сам два њовара њшенице да њродам, да кујим ћерци цијеле са дуљачким ишљцима, кажу, њаква је сад мода, њако се носи. Као инспираторе и пропагаторе таквог стања епископ је оптужио „тајна друштва“, која раде све у њнтересу свог профита: „Мода! Шћа је мода! Тешко ишћање. На њо ишћање њозвани не одговарају. Међу њим, њајна друшћива, која су од искони њројивна хришћансћиву и моралу, данашњом срамном и наказном женском модом богаћо ѡрђују – ѡрђују сћрасћима лакомисленога женског свећа, код кога модом убијају не само ѡјмове о лейоћи, негo убијају и морал код свих уојишће. Безсћидсћивом убијају сћид. Зайо данашњи свећ слейо ѡрчи за руљобом, за коју му ѡворци и ѡродавци моде кажу: 'ѡако се данас носи, ѡо је нова мода'. Овде се обисћићује сћара изрека: свећ хоће зла и бива му [...] Данашња мода и осћали грехови уколико убијају морал и сћид, ућолико слабе и ѡелесно здравље, свећ се израђа, дељенершће, омладина ѡосћаје слабија од својих ѡредака – родишћеља, ѡрародишћеља, а ѡо је за народ велико зло, грех и срамошћа“.¹¹⁹

Напади на моду наставили су се и у наредним годинама. Епископ Јефрем није пропустио ни да у Божићној посланици за 1931. годину као грех поново помене нову моду: „По свему изгледа,

данашњи свеӣ ӣежи више ӣелесним брзоӣро-
лазним уживањима услед чега се губи морал,
руши се ӣавда, губи се нарочӣио код омладине
сӣид: омладина слабо ӣош̄иује своје родитеље, а
још мање друже сӣарије људе и сӣарешине [...].“
Епископ је наводио као велики грех цсовање
светиња, затим пијанство, коцку, блуд, прељубу,
бракове сродника, конкубинат, самоубиства, али
и моду: „[...] ӣа и данашња срамна мода, коју
нарочӣио расӣросӣиру и ӣодржавају ӣајна
друш̄ӣва, од искони ӣрош̄ивна Хриш̄ћансӣву,
јесӣе руголо и саблазан. Данашња женска мода
убија сӣид и води развратӣу и деморализацији.“¹²⁰

Женска мода, посматрана као грех, поменута
је и у Ускршњој посланици епископа Јефрема за
1931. годину, без навођења детаља одевања.¹²¹
Нешто шире образложење својих ставова у вези
нове моде епископ Јефрем поново излаже у
посланици за Божић 1932. године. Оптужбе на
рачун „послератног културног човека“ који је
пригрглио материју као највише добро, преносиле
су се и на моду као материјално уживање:
„Узмӣӣе данашњу одвратӣну ругобу ӣӣо се зове
мода, ӣа ће се сваки ӣамеӣан лако уверӣӣи, да су
код данашње̄г модерно̄г човека сви ӣојмови извр-
нуӣи. Може се лако некоме учинӣӣи, да је мала и
сӣӣна сӣвар љоворӣӣи данас о моди. Но у сӣвари
није ӣако. Данашња одвратӣна мода убија сӣид
не само код омладине него и код народа. Сӣид је
чувар невиносӣи, нежностӣи, чувар ӣрисӣӣјнос-
ӣи, ӣослуиносӣи млађих ӣрема сӣаријима, деце
ӣрема родитељима. Сӣид је велика врлина сво-

*јсйивена чйсййой савесййи и здравоме разуму. Народи који су губили сййид йройали су [...]”.*¹²²

Са друге стране, у локалној штампи објављивани су огласи о продаји конфекцијског одела за оба пола, а рекламе су се темељиле на благој женској сексуалности. Женама је за Божић нуђен попуст, посебно за мантиле.¹²³ Инсистирање на одржању народне ношње, коју ће жене самостално израђивати, имало је отпор и на самом селу. Економски преображај села и нова задужења жене у инокосним домаћинствима остављало им је мало времена да саме праве тканине. Трошење новца на фабричка одела схватано је као трошак, али је то девојкама толерисано, јер им после удаје мужеви никако нису могли обезбедити праћење „моде“, па родитељи нису желели да својој женској деци загорчавају кратак период девојаштва.¹²⁴

Лоше мишљење о моди и уздизању физичке лепоте жена имао је и владика Николај Велимировић. Он је још у Охрид у 1934. године упутио посланицу свештенству своје епархије, у којој указује на жалбе верника због „недоличног“ облачења и фризура свештеничких жена. Међутим, ни свештеничке жене нису имале лепо мишљење о епископу Николају. Забележен је пример отпора према претераној брижности свештеника када би им владика дошао на конак: „Још йрвог дана, кад је владика седео на йтераси и йослуживао се, мој оййац каже, дискреййно, мојој мајци Даници да унесе у владикину собу лавор и нокишр и да их сййави йод кревети да владика не би излазио у йољски клозети који је био

подалеко у двористицу и да га народ не би гледао са главног друма како улази у њега. Моја мајка, шерејски и тихо, каже нашем оцу: – Милија, он је свети човек, по њему не треба. Отац се разгорио, умало да је пресе руке, али се уздржао¹²⁵

Говор против женске моде и помодарства у свакодневном животу епископ Николај одржао је и 1936. године на молитвеном сабору богомољаца у Пожеги.¹²⁶ Нова мода брисала је сталешке и националне разлике, и била је визуелни показатељ напуштања патријархалних традиција. Поједини теолози, као Леонтије Павловић, нападали су моду као продукт самог ђавола, позивајући цркву да се обрачуна са „вечним непријатељем“. Слични захтеви долазили су и од „Народне одбране“. Напади су били узалудни, јер су филм и мода биле главне теме међу омладином у међуратном периоду.¹²⁷

Нови напад на моду, као „грех“ модерног доба, дошао је са почетком Другог светског рата. У коментару владике Николаја Велимировића пренети су ставови појединих великодостојника англиканске цркве о разлозима отпочињања ратних сукоба. Потенциран је став да због грехова људских долази до рата. Није било страха од Господа, поштовања недеље, Божјих речи. Навођени су и остали греси, а међу њима и мода у Енглеској: „Па сигурно и због лудила неких наших модерних жена у њиховој жељи да се облаче у мушка одела. Сигурно је, да нас Бог као нацију смајтра кривцем за ове пресице“. Владика

Николај је сматрао да се ова констатација односила и на Србе, који имају и много „домаћих“ сагрешења, потпуно непознатих код Енглеза, као што је псовање, непоштовање светиња, отимање црквене имовине и велики неморал политичара.¹²⁸

Побожност у граду

Током прве половине двадесетог века велики верски празници у Чачку окупљали су мноштво људи. Православни календар одређивао је током године неприкосновени редослед и облик верских светковина и манифестација, са активним учешћем свештеника, општинске и школске управе, војске и свих друштвених организација.¹²⁹ Недељом су и шегрти имали обавезу да иду на богослужење у цркву.¹³⁰

Литије су посебно биле свечаније у варошима него у селима. Учешће локалне политичке елите било је обавезно, а за Спасовдан 1934. године у Чачак је дошао и бан Дринске бановине Велимир Поповић.¹³¹ Свештеници су хвалили ред и пристојност грађана на литијама: „По варошима литије се веома свечано носе, нарочито ако је лепо време. На литијама узима учешћа цела варош: људи, жене и деца, све у најновијем оделу; зајим ношење барјака, рипида и чирака; облачење свештеника у најновије одежде са крстом, еванђељем и иконом у рукама; одржавање лепог реда на литији, певање ђака шид. све то улева ђобожности у душе ђисуйних, одговара свештени самог обреда, и да је верски и духовни значај самој литији [...]”.

Свечана прослава Богојављења спадала је у ред већих окупљања у граду. Најпре би се одржала служба у цркви, а затим и литија са свештеницима и масом побожног света, војском, управном и цивилном влашћу у вароши. Свештеници би водоосвећење извршили на Морави, а артиљерија је давала почасну паљбу.¹³³

Код богатијег света у Чачку црквени празници посвећени породици (Детињци, Материце и Оци), имали су свој одраз у поклонима које су укућани једни другима уручивали. Деца су мајци поклањала неки цртеж или пресован цвет. Очеви би деци давали новац, неку вредну књигу уз атрактивну играчку, а супрузи нешто од козметике. Новац добијен од мајки деца су употребљавала за куповину поклона очевима. Обично је то била оловка, новчаник, цигарете. Деца су од мајке добијала одевне предмете, играчке.¹³⁴

Грађански слој разликовао се у свом доживљају побожности од становника села. Код грађанства је постојао и отпор према новом облику религиозности пропагираног од богомољачког покрета, покренутог на селу. Фанатизам, неумерено обожавање икона, клечање током литургије, одрицање од овоземаљских вредности, радних обавеза, па и породице, а нарочито спољашња неуредност и запуштеност, нису имали добар пријем код локалне буржоазије.¹³⁵

Угледни грађани имали су на зидовима своје цркве фреске светаца испод којих су била уписана имена приложника. Иста пракса примењивана је и на седиштима поред зидова цркве, одређеним за

одмор њихових власника током дугих литургија.¹³⁶ Чачани су имали обичај да у локалним новинама својим пријатељима, потрошачима и клијентима честитају Божић, а ресторани и кафане су препоручивали своје пиће и храну за прославу празника.¹³⁷

Чачак је до 1934. године био и седиште жичке епархије. Темељна реконструкција једине градске цркве, извршена 1926–1929. године, имала је за циљ да се цркви врати изглед који је требало да подсећа на првобитни, средњовековни православни храм. Радове је финансирала држава. Симболичан раскид са оријенталном и квазибарокном архитектуром, као преживелим обележјем вароши, требало је да потврди и враћање православним коренима и немањићкој традицији. Овакав спољашњи изглед црква је, са мањим изменама, задржала и данас.¹³⁸

Богати и утицајни грађани своју религиозност испољавали су раскошним и скупocenим поклоница цркви. Тако је генерал Божидар Терзић цркви у Горњем Милановцу подарио емајлирани крст за часни престо, позлаћени епитрахил од 2.000 динара, часовник на торњу у част своје преминуле мајке, па се између бројева налазио натпис „мајка Јерина“. Часовник је израђен у Земуну у предузећу „Пантелић“: „[...] удешен је да и ноћу помоћу 'електрике' показује време и служи као 'најлепши украс за варош Гор. Милановац'“. Вредност часовника била је 15.000 динара.¹³⁹ Цркве које су подизали припадници грађанског слоја имале су раскошнији изглед од локалних храмова. У селу Јелен До, између Чачка и Пожеге,

Бекријање на велики понедељак у Чачку пред Друџи светјски рај

подигнута је црква посвећена кнезу Лазару у српско-византијском стилу, по пројекту Драгослава Маслаћа. Изградња је коштала 180.000 динара, а један од приложника био је и краљ Александар.¹⁴⁰ Завештање разних материјалних добара, од звона до богослужбених предмета, са јасном назнаком у чије се здравље прилаже, био је уобичајени вид исказивања побожности имућнијих грађана у жичкој епархији.¹⁴¹

Церемоније спровода и сахрана осликавале су друштвену моћ и утицај грађанског слоја у Чачку. Сва опела и спровод покојника кретали су од цркве у центру вароши до прилично удаљеног гробља. Приликом спровода сви пролазници би стали мирно и гологлави поздрављали поворку људи обучених у црну одећу. Мушкарци су овом

приликом обавезно носили машини.¹⁴² Кренови, најбогатија породица у Чачку, озидала је за себе и породичну гробницу – капелу. Грађанска сахрана одвијала се према јасно одређеним ритуалима. Када је Фердинанд Крен умро, сахрана је имала уобичајен церемонијал. Издат је оглас о смрти, а пратња до гробља испраћена је звоњавом са чачанске цркве, у којој су за покој душе покојника паљене свеће и кандила. Покојника су до гробља испратили са рипидама, а код куће су донета два чирака на којима су паљене свеће. Када је покојнику држан парастос у цркви, поново су за покој душе паљене свеће и кандила, а све је пропраћено звоњавом.¹⁴³

Крсна слава богато је прослављана у граду, а читава церемонија претварала се у велику гозбу. Код домаћина би непрестано дефиловали гости, који га током године готово никада нису посећивали. Са друге стране сиромашни и гладни у граду ретко су угошћавани на славама, које су по препоруци локалних свештеника, требало да буду прави пример хришћанске милосрдности: „А *шїїа ми радимо? Просјаку или уделимо или не уделимо їред црквом, или на улици їо неки марјаш, а у дворишїїе кад нам уђе їледамо шїїо їре да їа се оїїресемо наређујући обично їослузи: 'їодај му чашу ракије, їа нек иде најїоље!'* Али за їо – *цео дан шїїекујемо 'їосїїе', са њима се љубимо у образ, лица нам сијају од задовољсїїива; їу се нуди да се їїїе, їа неки вас домаїїин исїїрайїи чак до враїїа їде вас 'девојка' чека са їуним їослужавником їесїїива и їїїа и їу се 'с ногу'*

мора поштити још по једна каи 'за срећна пошћа'
 [...]'. Посебно је критикован лицемеран однос
 гостију који код домаћина током године уопште
 нису долазили. На слави би се сви претварали да су
 прави „пријатељи“. Гости би по изласку из
 домаћинове куће одмах почели да оговарају дом
 који су напустили. Замерке су се обично односиле
 на „лош ручак“ и „слабо пиће“ служено за славу, а
 жене су коментарисале покућство које су затекле
 те године: „Овакав обичај пошћивања своје славе
 као у Чачку и незгодан је. Чекају до 3-4 часа по
 подне, као трговац муштерију у дућану, нигде
 живе душе да дође, да вам после погђа времена
 набију пону кућу и најправе прави ваиар у кући:
 бекријање једни долазе, други излазе, онај виче
 'срећна вам слава', други 'збогом не заборавите и
 нас о св. Николи' или ком већ свеишћељу иако да
 се и сам домаћин, нарочио ако је сћарији човек,
 збуни, по подне и он сам себи чесишћати славу
 'срећна вам слава'.“ По мишљењу цркве рели-
 гиозни чин славе испуњавао се освећењем
 славског колача и кољива у цркви. Обилни
 ручкови критиковани су као споредна ствар, која
 читаву свечаност обесмишљава.¹⁴⁴ Слична критика
 упућивана је и за обичај спремања правих гозби на
 сахранама и за задушнице, када су се уз јело и пиће
 често водили непристојни разговори, а понекад је
 долазило до песме, па и туче. Свештеници су
 напомињали да такви обичаји немају ништа са
 религијом, осећајем за отменост, пијетет и да су
 штетни и за економију породица: „[...] по је иако
 одврајно са гледишћа сваког помеиног и

ипрезвеног човека, да је за сваку осуду. Многи се сиромашак задужи у таквим случајевима, да после целу годину оскудева. А колико њек несрећних случајева бива због таквог нейрисио-јног оргијања?¹⁴⁵ Препоручивано је да се уместо за обилне гозбе на гробљу („глупа навика“), новац даје хуманитарним друштвима.¹⁴⁶

Чачак је био центар епископије, са великом катедралом у центру вароши, средиштем духовног живота. Међутим, седиште епархије жичке пренето је 1934. године из Чачка у Краљево. Чачани су покушали да интервенишу код патријарха Варнаве, који је са владиком Гаврилом Дожићем посетио Чачак у лето 1933. године. Апели нису уродили плодом, и владичанство је премештено у Краљево. Разлози нису били само историјски, јер Чачани никада нису редовно и у већем броју одлазили у своју цркву, нити су подигли владичански двор. Несуђени Духовни суд у Чачку постао је хотел „Српски краљ“. Револтирани одлуком о премештању седишта епископије, Чачани нису приредили никакав дочек новом – старом епископу жичком Николају Велимировићу када је дошао у варош. Изражаван је тихи бојкот.¹⁴⁷

Поводом изградње споменика жртвама погинулим у Првом светском рату епископ је 1934. године отворио и нови спор са Чачанима. Пошто је споменик био заједнички за српске и непријатељске војнике, свих вероисповести, на њему су била обележја православне, католичке, јеврејске и муслиманске верске заједнице. Владика Николај је забранио свештеницима да освете споменик. Они

су због добрих односа у вароши ипак то урадили заједно са свештеницима других вероисповести, а владика Николај није хтео да присуствује освећењу 23. септембра 1934. године. Према сведочењу свештеника Александра Савића, епископ Николај наводно је бацио и анатему на пројектанта обележја, инжењера Исидора Јањића.¹⁴⁸

Иако је повећање религиозности највећим делом било везано за богомољачки покрет на селу, упражњавање поштовање светиња постало је и део свакодневице грађанског слоја. Забележено је да су поштовање икона вршили чак и познати комунисти, као што је био Драгиша Мишовић. Он је јавно целивао иконе и давао прилог цркви, што је локална црквена штампа истицала као пример побожности: „Приложили су цркви чачанској: Г. Др Драгиша Мишовић, лекар из Чачка целивајући икону Св. Вазнесења у вредности 400 динара [...]”.¹⁴⁹

Чачак и околина били су и остали изразито православна средина у којој је број припадника других религија био занемарљив. Ниједан срез није имао мање од 98,49% православног живља. Број припадника других религија био је потпуно занемарив. Драгачево је 1921. године имало само 5 римокатолика, 1931 – 13; других вероисповести није било. Љубићки срез 1921. године имао је 34 римокатолика, 1931 – 61; 1921. једног муслимана, 1931 – седам. Трнавски срез имао је 1921. године 66 римокатолика (61 у вароши Чачку, као и 17 муслимана); 1931 – 333 римокатолика (320 у вароши Чачку), 16 евангелиста, 45 муслимана. Таковски

срез 1921. године имао је само једног римокатолика, 1931 – 100 (72 у вароши Горњи Милановац) и 20 муслимана.¹⁵⁰ Број других вероисповести временом је растао, али није никада угрозио доминацију православног становништва. Крајем века (2002. године), у целом Моравичком округу (општине Ивањица, Лучани, Чачак и Горњи Милановац) пописано је само 2,71% припадника других религија од којих су римокатолици имали свега 234, а муслимани 103 верника. Највећи број оних који се нису изјаснили као православни избегао је одговор о својој припадности некој другој конфесији.¹⁵¹

Утицај других конфесија на обликовање побожности у граду је изостало. Суседно Краљево добило је 1933. године католичку катедралу, која је имала надлежност над свим католицима од Ужица до Сталаћа. Управа католичке жупе поверена је босанским фрањевцима. Присуство римокатолика у граду знатно је повећано досељавањем бројне колоније Француза, великог броја Хрвата, Словенаца и у нешто мањој мери Немаца и Мађара. Према подацима из 1933. године Краљево је имало 437 римокатолика. Жупник из Краљева обављао је мису и у Чачку, где ипак није било организовања процесиија по граду, нити је миса са проповедима одржавана сваке недеље као у Краљеву, где је постојало и католичко певачко друштво.¹⁵²

На повећање побожности у граду, или њене измене, могле су да утичу и избеглице из Русије, који су много транспарентније исказивали свој однос према вери и цркви за разлику од Срба. Веома су поштовали иконе и богослужбене

предмете. Иконе које су са собом донели из отаџбине испуњавале су собе одраслих и деце. Разговор са свештеником, молитва и недељни одлазак у цркву били су веома раширени код Руса. Друштвена интеракција под окриљем цркве и свештеника доносили су утеху људима уморним од сеоба, патње, страдања и велике трагедије у коју су запали.¹⁵³

Утицај избеглица из Русије на религиозност Чачана био је ограничен, понајвише због малобројности њихове колоније. Чачак је 1938. године имао укупно 55 одраслих мушкараца, пуноправних гласача, припадника избегличке руске колоније.¹⁵⁴ Можемо претпоставити да је број руских избеглица у Чачку можда био до два, или три пута већи. Њихов утицај на религиозност варошана није био приметан. По својој активности унутар Српске православне цркве истицао се инжењер Сергеј Попов, који је пројектовао и надзирао обнову и подизање манастира у Овчарско-кабларској клисури пред Други светски рат.¹⁵⁵ Суседно Краљево имало је крајем 1933. године преко 200 чланова руске избегличке колоније, која је имала активно учешће у друштвеном животу града. Они су, на пример, први увели обичај кићења јелке за новогодишње празнике.¹⁵⁶ У Чачку је током двадесетих година уведен обичај прослављања и грађанске и православне Нове године. Прву прославу нису прихватили СПЦ и сеоско становништво због њеног католичког порекла.¹⁵⁷

„Исквареност“ вароши – непоштовање поста, исповести, причешћа

Лични однос према вери појединаца огледао се на многе начине. Пост је једна од институција која је веома поштована на селу, мада је тешко утврдити шта се заправо дешавало у приватности сваке породице. У вароши је многима било очигледно шта која породица и појединац једе током поста, јер су сви јавно набављали храну. Црква је повремено протествовала против слабог поштовања поста у Чачку: „И ове године, 'велике недеље' чула се музика по хотелима и продавало печење на саблазан свих хришћанских побожних душа. Зар ово није за осуду? Надлежни би требало да овим појавама поклоне више пажње, јер се ово шири по народу као епидемија и да у исто време учине потребне кораке преко Господина Министра Вера, да се оваквим бесмисленим стварима на пут. Ко не хтедне поштовајући наредбе, нека се најспрашнује казни, јер по народ изражи, по израже побожни и ваљани Срби, јер ова сувишна демократија у њој погледу додијала је сваком поштомом и чеснимом човеку.“¹⁵⁸

Црква је као свој успех истицала податак да је у првој недељи Часног поста 1928. године у Чачку заклано само десеторо младих јагњади. Претходне године у исто време заклано је и продато двадесеторо. Смањење промета у продаји печења прве недеље поста истицан је као мали, али значајан успех у повећању побожности народа.¹⁵⁹

Проблем слабе вере, нарочито по питању

поштовања поста, упоређиван је са Албанцима муслиманима који су као надничари секли и стругали дрва у вароши. Они су по цео дан гладовали када је био Рамазан, што је на локалне свештенике оставило јак утисак о чврстости вере муслимана, чак и када су се сами налазили у туђини. Свештеници су као поразну чињеницу наводили примере јавног исмевања поштовања поста код богомољаца: „Један њобожан хришћанин (или како их зову богомољци) њуњовао је у њређој класи заједно са многим и осталим њуњинцима, међу којима је био и један њрђовац. Био је њоси. Богомољац је јео хлеба, црног лука и соли, а њрђовац је јео њечено њиле, ња је и остале нудио и саблажњивао. Ја сам у њочетку њуњао, али кад се развио разђовор, између њега и богомољца о јелу и када је њрђовац казао 'да не њођани човека њињо улази у усња, неђо њињо излази из усња', и ја сам се умешао, јер сам видео да њај скромни и њобожни човек није мођао да одоли вицевима њрђовчевим. Правиле су се на рачун вере и свешћеника разне алузије, њомињала се фиђока у којој је њршунја, а на сњолу њосан њасуљ и друге сличне сњвари да сам ја озбиљно њочео ѓоворињи и узетњи у зашћињиу верске њроњисе. Тада је и њублика њрешла на моју сњрану и цео се ѓовор завршио са њињм: 'Да је њуњинику ојрошћено' и да наш народ сам вели: 'Дошао ѓоси и њокварио њоси'.”¹⁰⁰

Маловерност Чачана посебно је била видљива пред почетак Ускршњег поста, у „белу недељу“, када су се у граду организовале многобројне забаве и пијанке са намерним исмевањем вере и свештенства („Тако је у једној кафани 'њој'

‘венчавао дивљу свадбу’ и куйшо у камилавку бакишии“). Прастари обичаји прерупавања током „беле недеље“ посебно су засметали свепштеницима у Чачку 1928. године, када су „маскараде“ по њиховом мишљењу „прешле сваку меру.“¹⁶¹

Чачани су имали обичај да сваке године и на „Чисти понедељак“, први дан поста, организују бекријске славе. Ова „забава“ мерила се литрима попијене ракије и килограмима поједених посних, али и мрсних ђаконија. Чачанске бекрије почињали би своје славље у преподневним сатима у некој кафани, у изузетно бучној атмосфери: „Уместо славске свеће, у чираку се налазио најдебљи сџрук џразилука, док је џшамјан у кадионици замењивала сува, најпрошена љуша месечарка џаџрика, која је, на жару, кафаном џирила најљући дим од коџа је насџајало оџишии кашљање, кијање, сџављање марамџе на усџа. На завршеџику ‘бекријске славе’, најчешџе у џоџодневним сџџима, џроџлашаван је џредседник, најџијџији слављеник, који је за сџџолом оџџајао у скоро џолумрџивом сџџању од небројених чаџа џоџијене ракије. Понекад су бекрије своџ џредседника, коме се око враџа сџављао венац џаџрике, на колицима џурали улицом“.¹⁶²

Црква је отуживала варош да је „искварена“, а да при том нико надлежан није реаговао на такве појаве. Исмевање вере примењено је и код сељана, на „саблазан“ предака који су за веру православну умирали „натакнути на коље“. За свештенике су посебно „саблажњиве“ биле „дивље свадбе“ организоване у данима „беле недеље“ пред ускршњи пост: „Први ружан џримџр џо су ‘дивље свадбе’

беле недеље, у којима главну улогу игра намаски-
 рани 'свештеник' са камилавком на глави и
 крстом и кадионицом у руци. Они по варошима
 из кафане у кафану иду и венчавају 'младенце'
 играјући шегу са свештеном брака, исмевајући
 веру, свештеноство и по све на очиљед властни.
 Не могу износити, ишла се све том приликом гово-
 ри и ради, јер је по исход доскојанства, али на
 крају венчања 'пој' води коло и кући бакиши у
 'камилавку'. Свешт се смеје, прави шале, непри-
 јателји цркве ликују, а прави љасири црквени
 црвене од сина и беже од срамоте, јер нема
 никога, да овом злу сине на пој [...] Друго зло
 јесте: јавно продавање печења у чисти недељу, у
 дане, кад побожни хришћани долазе у цркву, да се
 исповеде и причесте за општијај својих грехова.
 Тада, на варошким продавницама на све сирене
 поју се младо, вруће јагњеће печење, сече се, про-
 даје и једе и по све на саблазан наше вере. Треће је
 зло: музика у дане прве и последње недеље,
 позоришта и биоскопи, а нарочито прослава
 чистог јонедеоника и бирање председника бекри-
 јског друштва. Тада изабраног носе на носилима,
 зајале му свећу више главе и певају му кроз целу
 улицу: 'Свјати Боже' у хору, док га однесу
 наводно сачувано од оваквих ружних обичаја, али
 је постојала опасност да се варошка „благодат“
 пренесе на села: „[...] ишо ми се чини, да се са
 нарочитим смером и подржава“.¹⁶³

Кафане су биле велика „конкуренија“ цркви. Иако се ритам живота променио између два светска рата, кафане су и даље остале доминантан вид забаве мушараца. Многи локали држали су и проститутке, без јачег противљења јавности због раширености ове појаве. Један од ретких примера је одлука манастира Сретења да се пред Балканске ратове откаже уговор закупу њихове кафане у Чачку, јер је од локала направио веома посећену јавну кућу у самом центру града, недалеко од градске цркве. Између два светска рата кафане у Чачку су у вечерњим часовима организовале многе забаве, привлачећи на тај начин клијентелу. Крајем тридесетих постало је уобичајено и гостовање без оркестара који су свирали „денсинг“, понекад и три дана за редом. Они са мање угледа, новца и утицаја имали су своје сиротињске забаве – „каранфил“ балове. На ове забаве долазила је и омладина са села, па су од градских кицоша, буржујске деце, ова окупирања звана „кромпир балови“. У таквим кафанама дувански дим је куљао на све стране, опушци цигарета прекривали су под, музика је трештала, а потпуно ознојени играчи играли су народна кола.¹⁶⁴

Између два светска рата варошки мушкарци редовно су одлазили у кафане, где се водио интензивни друштвени живот. Ту су добијане новости читањем новина, касније преко радија, или усменим путем, посебно ако је гост неписмен. Стални гости, мушке алапаче, „знали“ су готово све шта се дешавало у граду: од тога шта је конобарица, која је управо наточила пиће, радила

прошле ноћи, па до збивања у собама министара. У Чачку су 1935. године регистрована чак 72 угоститељска објекта. Три године касније било их је „само“ 64 на броју, у вароши која је имала око 10.000 становника.¹⁶⁵

Свештеници су се жалили због великог утицаја кафана и „кафанског живота“ на становнике мале вароши, ширење атеизма, опадање побожности и раст неморала: „Па чиме верни манифестују нејобожност и неморал? Нејосојеђивање храмова доказ је, да су нашој љасији недељних и празничних дана милији звуци неких рашишмованих хармуника у каквој димњивој механчини, где су се искушили, него у храму слушају свешћу службу Божју и молију се Богу за ојрошћу својих зрехова [...] Псују и сћари и млади, љсује мушко и женско, љсује инћелигентија и нешколовани, једном речју сви љсују верске свешћине, а љо љсују гадно и одврајно. О исћуњавању верских дужности, још ако мисли каква сћарица, која са кћиом босиљка, празничних дана кћиа цркви на глас црквеног звона, да њиме дарује целивајућу икону“.¹⁶⁶

Слаба вера сељака и варошана била је нагрижена и јаким сујеверјем, веровањем у разна демонска бића. Свештеници су покушавали да просветле вернике, а посебно се „водио борба“ против веровања у вампире. Модерно доба доносило је нова искушења, па је и тада раширени спиритизам означен као зло: „[...] вампир има облик, али је нем и нејисмен, јавља се без љозива и молбе, зао је и долази увек на несрећу, док сћирћисћички

дух нема облик ња њим је и невидљив, али се на њозив и молбу јавља и води дуге разговоре са живим бићима“. Указивано је и на штетност гатања, бајања и модерних окултних радњи.¹⁶⁷

Почетком 1933. године указивано је на удаљавање од хришћанства и окретање ка модерним пророцима и гатарама: „Ми данас у својој умној ограничености верујемо гатајарима и врачарама, верујемо у срећан и у несрећан случај, удаљавамо се од праве вере. Верујемо савременим пророцима, а не верујемо старозавешним. Не држимо се светој јеванђељу и онога што нам Бог откри, него лутимо. Позивамо се преко јавности и у приватном разговору на пророка Тарабића из Кремана и са задовољством и дубоком вером причамо његова открића, а нећемо да верујемо пророку Језекиљу, Данилу, Исаји и Јеремији. Они који су прорекли рођење, животи и страдање нашег Господа Исуса Христа ситоје заборављени и њихово мањи од Тарабића“.¹⁶⁸

Питање религиозности вароши није задовољавало свештенике, док је село, наводно, нешто мало боље стајало: „Има још верујућих (иако врло ретко, за које би се могло рећи, да су у истини по мери човека данашњице религиозни). Ако их нема у граду, има их у селу, ако их нема у њалаји, има их у колиби, ако их нема између виђених и признајих (на нашу превелику жалост), оно их има међу малим и проситим, њрудолубивим и радним, међу онима, који се рађају, живе и умиру непримећени и незатажени, као права и цвеће пољско. Треба прићи нашем малом човеку, њовести са њим ра-

зговор, срдачно и искрено, да он *и*о види и осе*и*и, *и*а ће вам о*и*вор*и*и*и* своје *и*о изгледу *и*рубо срце, ис*и*рича*и*и без до*и*еривања и у*и*лађенос*и*и, *и*рос-*и*о но убедљиво, у *и*и*и*а он верује, како верује и како *и*у своју веру *и*оказује. При *и*рвој бразди, *и*ри *и*рвом удару будака или мо*и*ишке, *и*ри с*и*ављању камена *и*е ме*и*ца, *и*ри разним свечаницама и бла*и*-данима, *и*ри свакој з*и*оди и нез*и*оди, када му се ва*и*а *и*рекрс*и*и*и*и и име Божје *и*омену*и*и, *и*рема *и*о*и*ме видеће се (као *и*и*и*о на*и*ред рекосмо), да још има људи, који имају у себи, ако не свакодању, а оно *и*рену*и*и*и*ну, ако не дано-ноћну, а оно часну, ако не *и*акву, која ће собом *и*редс*и*авља*и*и су*и*и*и*и*и*ну њихова живо*и*и*и*, а оно *и*акву, која се у *и*оку цело*и* живо*и*и*и* *и*ружа као нераздвојна *и*ако *и*анка ни*и*и“. Постављало се питање јачине такве вере, и да ли је таква вера уопште довољна за правог хришћанина, односно каква је опасност да се и тако слаба религиозност једноставно прекине и нестане. Смањење побожности имало је, по мишљењу цркве, узрок у повећању рационалности, напретку технике и, сагласно томе, смањењу вере у Бога као творца, односно уздизање човековог разума, вере у снагу људске воље, што је створило гордост и охолост. Окретање ка материјалном облику живљења такође је убијало веру, јер је јурњава за новцем, кућом и телесном насладом заменила молитву.¹⁶⁹

Припадници образованијег слоја Чачана, са занимањима везаним за индустријску производњу и технику, покушавали су да измире напредак науке са хришћанским нормама, понављајући

идеје о свеопштем закону који прожима све живе и неживе ствари на земљи у органској целини, па и у природним наукама.¹⁷⁰ Закључак ових локалних приватних расправа о кризи религиозности у индустријализацијом захваћеном човечанству није био оптимистички: „Због овакве ситуације, морал према данашњем хаотичном реду ствари чили и нестијаје, јер је пресиао правилан однос ствари према човеку, па је пресиала да егзистира и она морална сила која се зове религија, и нема никаквог великана ни Бога човека, који би успео да створи нову колективну религију за рачун стварог хаотичног реда ствари“.¹⁷¹

Сеоска побожност

Иако је побожност села истицана као пример за град, у пракси то није било видљиво. Сељани су искрено поштовали све своје обичаје и традиције, али са јаким паганским елементима у свим ритуалима који су имали и истакнуту друштвену функцију. Најзначајнија свечаност била је крсна слава. На селу је друштвени значај славе био велики; она је била својеврсна забава и замењивала је сељацима позориште, биоскоп, спортске догађаје. На слави се виђала родбина и пријатељи који се обично нису тако често састајали. Одржавање славе и осталих обичаја било је под јаким утицајем сеоског „јавног мијења“, које није дозвољавало да се обичаји прекрше. Свако је желео, па и „морао“, да прослави издашно и са великим издацима. Пред славом сви укућани су узнемирени; тада се оставља-

ју пољски радови, распрема се кућа и двориште, труди се да се што боље дочекају гости, и да се на њих остави што бољи утисак.¹⁷² Селјаци су односили колач и кољиво у цркву на освећење, код куће би са гостима палили свећу, домаћин би кадио госте, читала би се молитва и изговорила здравица у побожном духу, али већина домаћинстава није имала икону свога свеца, нити су знали како изгледа његова визуелна представа, као ни његово житије.¹⁷³

Цркве су посећиване у данима великих празника, после дуготрајних постова, у време црквених слава и када се поред цркве одржавао вапшар. Верници на селу поштовали су постове, свака кућа прослављала је своју славу, а са целим селом заједничку славу – заветину. Највећи број празника обележаван је тако што се тог дана није радило. Годишње је било чак 135 нерадних дана. Селаштво је веровало да постоји Бог који је „створио свет“, који узима, награђује и кажњава. Казну није морао да сноси увек онај који је згрешио, већ је она могла да се преноси и на потомке. Богу се обраћало пред оброке и после њих, пред спавање, када се славило крсно име, криштавало, венчавало, сахрањивало и полазило на пут. Богу се молило да година буде родна, да се отера болест и да се зауставе ратови. Бог се поштовао, али се потом молио за опрост. Свеци су схватани као божији чиновници; они су по свом значају и утицају доживљавани као „мањи“ и „већи“ светитељи. Било је укорењено и веровање у судбинску предодређеност.¹⁷⁴

Исказивање заједничке побожности на сеоским литијама откривало је стање духа становника села, спремних да у свакој јавној свечаности виде прилику за провод и дружење, на саблазан свепштеника: „Што се ишче села, обред ношења литија је исти као и у варошима; но значај и важност ових литија за села је много већи од вароши, јер су литије искључиво установљене ради благодарења плодова – рода и берићества [...] Стога, учешће, ред и побожности на селским литијама треба да је као и у варошима, ако не и већа. На жалост то није! [...] и ишла се на истима све дешава, налазим, да би боље било да се и не носе, него ли ишло се данас носе [...] данашње ношење литија по селима и сувише је се профанисало“. Током XIX века у више наврата доношени су црквени прописи како тачно треба да се одржавају литије по селима. Учесће сеоских кметова, као органа власти, било је обавезно. У пракси, већина сељана није учествовала на литијама. Жалбе су пристизале са свих страна јер су литије обично ношене са само неколико дечака, па је кметовима налагано да сакупе цело село на литију. Ред на сеоским литијама често није био на достојној висини: „Не само да свештеник не иде ишче и у одежди, већ и многи крстоноши са кметом иду на коњима; учешће на литијама веома је слабо од сирани одраслих – сама деца; ред никакав, иркање с коњима, иуцање, иевање некриснојних исама, исовање иид. Све то личи више на свашове или на ишану руљу, него ли на верски обред, на литије, на молићву Богу за

здравље и родну годину [...] Услед ноћног сабори-
сања дешавају се многе свађе, њовке, биџке –
буде и разбијених ѓлава – буде и неморалних
случајева џид. – џио све обесвећује свеџињу
молиџиве и убија духовни значај лиџије [...] Домажини села слабо долазе на бденије као и на
молиџивена месџа; слабо ко од њих исџраџи и
дочека крсџоноше, већ сву бриџу своју обрађају
џоџа дана на дочек ѓосџију, на јело и џиће – кољу
се јаџњад и џрасад, ѓреје се врућа, једе се, џије се, и
весели до миле воље. Крсџоноши, домаџини,
ѓосџи – сви уоџиџије – више џолажу џоџа дана на
свој сџомак, неѓо ли на молиџиву Боѓу. Ја верујем
да има и џиаквих домаџина и ѓосџију, који се најџи-
ју, и као џијани више џуџа џоџа дана оџсују Боѓа,
неѓо ли џио му се џомоле и на себе крсџ сџаве. –
Сџираџно и жалосно! [...] Моѓуће [је] да има уззе-
џака, али су рейџи“. Свештеници су наглашавали
да штетне обичаје треба мењати, не покоравати
им се. Истицали су значај рада свештеника са
људима и увођење народа у цркву на бдења дан
пред литију, као и избегавање бдења по ноћи због
многих инцидента.¹⁷⁵

Превазилажење природног стања народа на
селу, оптерећеног паганским оргијастичким
наслеђем, свештеници са више искуства су успе-
вали да окрену ка хришћанским традицијама:
„Приметџо сам да на џарохијане јако уџиче
блаѓосиљање: хлеба, вина и џшенице (меџнем џо
неки клас и нове џшенице у сџару). Мноѓи
домаџини и домаџице донесу од својих кућа: соли,
браџина, меџиња за сџоку, џшенице и кукуруза за

блаґосиљање. По свршејџку бденија одржим
гвор, йросфору исечем и йоделим народу за
суйра дан да је узму наийшину; целују сви крси и
икону и мирошем их освећеним зејџином. На
лийији радо чине уйисивање живих за йомен, који
йлаије. Сйисак свих домаћина села йоменем
бесйлаино“. Свештеници су изјављивали да им
свечани мир и ред у цркви током бденија више
прија, него ношење литија кроз село са многим
пијаним људима. Поједини пароси су негодовали
због нереда на сеоским литијама, јавно изјављу-
јући да би их радо изоставили. У целој церемонији
владао је велики неред, нарочито код одраслих
људи, а омладина је једва чекала да увече почне
игранка. Када би кмет села обуставио музику и
позвао на молитву, мало ко би га послушао.¹⁷⁶

Свештеници су тврдили да се на селу „омало-
важава свети чин“ литија. Због укореењености у
народу литије није било могуће изоставити, или
остати по страни док сељани сами врше обреде.
Свештеници су на својим састанцима одлучили да
литије свакако треба да се одржавају, али са
посебном регулативом у новом уређењу цркве од
1930. године. Посебно је истицано да на литијама
никако не треба да учествују само дечаци, него и
сав народ из парохије.¹⁷⁷

Иако је побожност становника села хваљена у
односу на религиозност варошана, она ипак није
била довољно хришћанска. По оцени свештеника
из чачанског краја сељаци су у највећем броју
случајева лишени „честитости“ и „пoboжности“,
молитва им је препуна себичности, а стање морала

у Шумадији било је очајно: „[...] не смемо се заваравати говорећи о честијности и побожности нашег народа“.¹⁷⁸ Повећање побожности код „нев-ерног“ народа није остало само у сфери деловања свештеника. Религиозни појединци из богомољачког покрета постаће тридесетих година најзначајнији чинилац у новом ширењу хришћанства, мешајући се у “чисто свештеничке ствари”.¹⁷⁹

Богомољачки покрет и стварање нове религиозности

Богомољачки покрет настао је спонтано почетком XX века на селу, без подршке црквене јерархије, као потреба верника за дубљом и снажнијом религиозношћу у време велике кризе СПЦ, зенемаривања богословија, манастира и монаштва. Српска црква није у то време давала довољно јасне одговоре на процес секуларизације друштва. Према речима владике Николаја Велимировића, Србија је била хришћански и, уопште, прилично непросвећена средина, препуна егоизма и сујеверја. Велика страдања у Балканским и Првом светском рату само су појачала потребу обичних људи да размишљају о својој пролазности и смислу живота, што је допринело спонтаном стварању удружења верника. Црква је била опрезна према богомољачком покрету, у коме је на почетку организовања било и доста људи са месијанским идејама, па и делатношћу супротној догмама православља. На чело покрета након Првог светског рата ставио се владика

Николај Велимировић, а патријарх Димитрије је 2. марта 1921. године одобрио правила богомољачког покрета и дао свој благослов за оснивање овог удружења под називом „Православна хришћанска заједница“.¹⁸⁰

Богомољачки покрет имао је много противника. Будући да је основан на селу, био је далек варошанима и носио је епитет „неукости“. Заштитници богомољаца међу свештенством наглашавали су да је управо на селу вера јака, јер тај део народа наводно још није био начет материјализмом. Истичано је да хришћанство није „наука“, него „вера“. Одбациване су оптужбе о неукости богомољаца, навођењем њихове исправности и велике ревности у хришћанству.¹⁸¹

Први натпис о деловању богомољаца објављен је у локалној црквеној штампи априла 1923. године (*„једна врло лепа и ушесна појава која се шири“*). Богомољци су приказани као покрет настао након великих страдања и искушења током страшних ратних година, препуних масовног уништавања људских живота. Лично искуство у Великом рату утицало је на многе људе да се окрену Богу и религији, а ту праксу су наставили и након повратка кући. Разлози за ратна пустошења налажени су у категоријама греха и Божје казне. Тако су страдања српског народа 1915. године објашњавана „казном“ због предатног корумпираног живота препуног „безакоња“. Стално присуство смрти током рата психолошки је утицало на многе да схвате своју пролазност, и да се окрену идеалима вечног живота у

Христу. Појавили су се „нарочити“ људи у простом народу, са великим ентузијазмом у ширењу хришћанства непрекидним проповедима, независно од цркве. Изглед и понашање богомољаца није био уобичајен: „Они живе скромно, облаче се најскромније, носе дуґачку косу и браду, не љуше дуван, ниједна ружна реч не излази из њихових уста. Не чине рђава дела и нека њајансијеност огледа се на целокујном држању њиховом [...] живе сјроґим моралним живојом, љостје, моле се Боґу, љосећују цркве, чиијају љобожне књиґе и клоне се свеґа оноґа шиио је нејрисииојно и саблазњиво [...] Чесиио љуииа у нашим црквама на служби моґу се видеии само боґомољци“. Проблем је настао када су се међу богомољце почели увлачити „абнормални“ типови, умишљени да су „божји посланици“. Неки од њих отворено су прорицали скори долазак Страшног суда, са тачним датумом нестанка света. Многи су поверовали у таква „пророчанства“. Када би „преживели“ датум „смака света“, онда би пуни беса исмевали самопрокламоване пророке. Неки богомољци захтевали су да у црквама држе службу уместо свештеника, други су штампали религиозне прогласе проблематичног садржаја. Свештеници су позивани да помогну богомољцима, али и да сузбијају самовољне „проповеднике“: „Народ осећа јаку љошребу за духовним вођама, а шје духовне вође моґу биии само свешииеници, а никако разни 'љосланици' са неба који се усућују да јавно крииикују уређење цркве и љумаче доґмаиие и каноне“.¹⁸²

Богомољачки покрет довео је цркву и свештенике у недоумицу, јер нису имали јасна упутства како да се односе према верској организацији ван своје контроле. Један број свештеника их је помагао, али постојали су и снажни непријатељски ставови према богомољачком покрету. Синод је препоручиовао став „благодиклоне неутралности“ или, чак, „извесног пријатељства“. Најидеалнија ситуација била је у случају када су се свештеници стављали на чело овог покрета. Они би каналисали енергију богомољаца у правцу православља, док би негативне појаве „лечили“ са много такта личним примером хришћанског живота.¹⁸³

Јавне манифестације богомољаца остављале су утисак на околину. Богомољци би се унапред договорили да заједнички из свих села дођу у одређену цркву већ на јутрење, где су са свештеником заједно певали током службе. После би се појединачно исповедили. Свештеници су оставили сведочанства о искрености такве праксе, често праћене великим кајањем и сузама. Након тога, богомољци су одлазили поново у цркву, на литургију, која је трајала два сата. Понекад би учествовали на сеоској литији, дајући јој озбиљност. Све је то утицало на сеоски свет да редовније похађа цркву и да буде побожнији. Присуствовање саборима богомољаца многим је остало урезано у памћењу.¹⁸⁴

Један од сабора богомољаца одржан је 5. октобра 1930. године у селу Катрзи код Чачка: „*Још од ране зоре јесењеј појушарја, хийају чесийиши боғомољци из најудаљенијих села нашег среза;*

хитају и моји побожни парохијани и око 8 час. пре подне, скупио се велики број оних, који мисле присусиловати Св. Литургији“. Храм је био испуњен верницима, а побожно певање богомољки у два гласа давало је служби свечани и узвишени тон: „У току целе Св. Литургије, душевно расположење присујних није се умањило све до свршетка исце, кад сам у одабраним речима одржао проповед: 'О ујницају цивилизације Запада на Исток и њена ојасности', ишо су присујни побожно пошвердили са 'Амин'“. После Литургије сви су изашли у порту, где је било неколико исповедања, а затим је почела закуска. На скуп су дошли и гости из удаљенијих места, са унапред припремљеним побожним говорима. „Око 12 часова почео је прави Молићвени Сабор с певањем духовних исцама из духовне лире смиреног молићвеника, чувеног свейског проповедника Др. Николаја“. По завршетку певања свештеник је позвао присутне да у највећој побожности саслушају госте сабора, пристигле из далека, без жаљења због поднетих тешкоћа путовања: „[...] да се ми брешни док још није доцкан сјасемо“. Један сељак из околине Горњег Милановца говорио је „О страшном суду“. Свештеник је приметио да говорник, иако је сељак, користи снажне аргументе „што је на присутне учинило јак утисак“. Једна богомољка говорила је о житијима појединих светаца, са истицањем њихових трагичних судбина и избављења с Божјом помоћу. Правник Јован Сарачевић из Чачка одржао је говор „О спасењу душе путем поста и молитве“, а присутни су се

„дивили“ овом човеку оданом вери, иако је био световњак и „научен човек“ из вароши.¹⁸⁵

Богомољци су се својим изгледом и понашањем издвајали од окружења у коме су живели. Заштитници богомољаца међу парохиским свештенством хвалили су такво стање духа, тела и облачења, као несвакидашњу врлину: „[...] *џлаве њокривене дугом косом, бледо жуџија лица уоквирена џусиом брадом, њоџлед очију укочен и уџрџи у даљини, а њокреџи и делања одају смиреносџи, сџокојсџиво, самоџоуздање и на џрви њоџлед неки несхваџајуџи мир [...]*“. Многи су унутар цркве постављали питање да ли су богомољци, можда, нови фарисеји, само формално окренути начелима која пропaгирају, посебно спољашњим изгледом: „*Говори се да су насџирани [...] Вели се да су релиџиозни фанатџици, а не схватџа се да је њо реакџија њолиџичком, националном и материјалном њослеријном фанатџизму. Каже се да су сџори, неџокреџљиви и џроми у живоџу, а не зна се да су баш џиџме реџулатџор – слеџе захукџалосџи и брзине, која оџиџен живоџи механицизмом и џтехницизмом, неџоџажено води коначноџ џроџасџи. Пребаџује им се оџраниченосџи у схватџању, џерверзносџи у исџоведану, сомнабулсџиво у креџиану, зло за цркву [...]* и њо све из разлоџа џиџо беже од живоџиа оваквоџ какав је и џеже за живоџом онаквим, какав би џребало да буде, и каковоџ они називу са оне сџране џроба“. Поједини свештеници одбијали су оптужбе да су богомољци „зло“ за цркву и православље. Сматрали су да ће црква богомољце, као унутрашњи проблем и

„зло“, да каналише и „лечи“, док би га други радо „ампутирали“. Истицано је да су застрањивања богомољаца процентуално мала, и да је највећи део покрета на исправном путу.¹⁸⁶

Постојали су и јаки отпори ширењу богомољачког покрета, посебно у градским срединама. Постављало се питање зашто стварати нову заједницу православних хришћана поред постојеће црквене организације. Традиционално православље је са појавом богомољаца на неки начин постало „маловерујуће“. Покренуте су многе критике због верског фанатизма појединаца, непознатог дотадашњој религиозној пракси у народу: „Овај њокрећ сѣвара код свих чланова неку врсту фанатизма и колективне љсихозе која иде до обољења, најблаже речено. Многи од њих запуштају браду и косу, а не чисте их и не држе уредно ње лице на њрава сѣрашила. Чак кажу, да међу њима њостоји веровање, да не ваља њрати браду и косу, ња чак и куѡати се. Многи њапуштају своје домове и имања, кад су радни дани и иду њо црквама и манастирима, њраве ноћу неке скуѡове и узајамно се њохађају и њиме материјално њроѡадају од чеђа ѡаѡе и њихови укућани. Многи вуку неке барјаке, каче на ѡрса крстоѡе и различне медаље, чистију неке молиѡве, и ѡевају ѡесме, које су сами саставили и које немају честѡо никаквог смисла. Љубе све иконе од реда и ѡо више ѡуѡа, вуку се на коленима до цркве и. ѡ. даље. За једног ми ѡричају, да се ѡење на кућу ѡе

чишћа молишћу, ваљда мисли да је иако ближи Богу“. Критичари богомољаца сматрали су да је и пре њихове појаве српски народ био побожан, иако није често одлазио у цркву: „[...] али кад ће да иде, он се сиреми, ојере, пресвуче, неће жену да дира и. т. даље, да буде чисти и душом и телом“. Оваква религиозност је навођена као пример искрене оданости хришћанству, за разлику од лицемерја католика који се неморално понашају, па онда „утрче“ у цркву да се помоле Богу, што је посредно пребацивано и богомољцима. Критикована је и пракса богомољаца да се окупљају у манастирима и црквама на саборима у дане који нису одређени црквеним календаром, тако да је то значило да се за један део верника одређују посебни „празници“ у цркви. Богомољци су имали и своје барјаке, за разлику од црквених који су припадали свим верницима. Постављало се и питање претераног поштовања црквених реликвија: „У цркви има месио где се крсти целива. Каква су то љубљења ван свеишћеничке руке, кад даје причест, нафору или благослов? Да ли је то здраво?“. Истицано је традиционално веровање да је Бог свуда и на сваком месту, као део рационалног наслеђа српских домаћина окренутих православљу, али и породици. Богомољци су имали обичај да по неколико дана пешаче да би дошли на њихове саборе, док би за то време пропадала економија домаћинства: „[...] остављајући свој рад од Бога благословен, и свој дом – незбринути. Здрав

разум нашег народа сачувао га је од бигоџизма и фанатизма. Он је за своју леуу хришћанску веру гинуо али није будалашишине йравио“.¹⁸⁷

Понекад су у јавност долазиле озбиљне вести о искривљеној побожности богомољаца у околини Чачка, као у случају инцидента у Горњој Горевници, где је забележен случај покушаја распећа једног од „нововерника“: „Нововерци, боџомољци или неки други у свом верском заносу одлуче нишића мање него да расину једног од својих йрисџалища, не би ли се уверили да ли може да васкрсне. Изврше извесне йришреме, и сви йрисџану да жрџиву одреде извлачењем коцке. Кад је коцка йала на једног од њих, овај одбије да изврши одлуку“.¹⁸⁸ Богомољци су тужили новине које су објавиле ту вест.¹⁸⁹ Новинари су за Божић 1935. године амнестирани од оптужбе, па је изостала јавна расправа о овом догађају.¹⁹⁰ Религиозност богомољачког покрета није добро примана код многих људи у чачанском крају, па је и епископ Николај прозиван кроз паљиве песме због подршке покрету кога народ гледа са „подсмехом“.¹⁹¹

Свештеници нису прихватили богомољце до друге половине тридесетих година XX века, када су у њима почели да препознају снагу за морални препород села и сељака. Сагледавајући утицај СПЦ и морално стање народа, свештеник из Трнавe Војислав Илић дао је 1935. године на сабору богомољаца у Жичи оцену да свештеници признају кривицу што нису на време прихватили богомољачки покрет. Многе мале средине су тек са деловањем богомољаца и свештеника који су

их подржавали, први пут активније узеле учешће у заједничком испољавању религиозности, које се темељило на личном осећају побожности, непознатом у ранијем периоду. Пример делатности Алексе Тодоровића, свештеника из Драгачева, потпредседника (практично председника) богомољачког покрета, најбоље говори о популарности ове организације и њеног утицаја на народ када је постојала сарадња са црквом. Тек са доласком за пароха Алексе Тодоровића 1932. године, у варошици је покренут црквени живот: „Боравак од нешто више од три године у Гучи, које се неће брзо заборави, остигао у неизбрисивој усјомени свима сјаријим парохијанима обе јучке парохије. Једном од најревноснијих и најидеалнијих свештеника, не само Жичке епархије, него и српске цркве уопште о[тац] Алекса је из основа покренуо црквени живот. Сјаварањем хришћанске заједнице многи верници су постојали примерни и ревносни посејници Св[е]т[ог] храма и слушаоци ватрених говора о[ца] Алексе. И данас поједини бивши чланови Хришћанске заједнице са усхићењем говоре да их је о[тац] Алекса привукао цркви, јер они пре него нису ни знали шта значи доћи у Цркву обичне недеље и мањег празника“.¹⁹²

Црквене власти у чачанском крају наредиле су свештеницима епархије жичке да априла 1933. године извести има ли у њиховим парохијама организованих богомољаца, а ако их нема, да се таква удружења образују.¹⁹³ На сабору богомољаца у манастиру Ковиљу 1933. године целу службу, којој су присуствовали патријарх Варнава и

епископ Николај, богомољци су преклечали. Према извештајима црквене штампе, овом сабору богомољаца присуствовало је око 15.000 људи из целе земље. Они су клечањем и молитвом дали свој прилог „Покајној години“¹⁹⁴.

Молитвени сабори били су један од видова акције богомољачког покрета на плану унутрашње мисије подизања духовног живота народа. Велики годишњи сабори често су организовани у манастиру Благовештењу под Овчаром, где је епископ Николај одржао и течај за мисионаре (1939). Следеће године мисионари су обишли многа села и братства у околини Чачка: Мрчајевце, Остру, Трелчу, Прељину, Коњевиће, Чачак, Пријевор, Риђаге, манастир Јоване. Организована братства богомољаца постојала су у Тијању (основано 1933), Брђанима (1934), Чачку (1936), Жељевици (1937), Лукама (1937), Остри (1938). Молитвени сабори одржавани су у Мрчајевцима (1931), Коњевићима (1933), Миоковцима (1934), Чачку (1934), Гучи (1934), Благовештењу (1934), Жељевици (1935), Чачку (1937), Благовештењу (1939). Богомољци су 1929. године у Југославији имали преко 2.000 чланова организованих у 125 братстава. Недуго затим, 1936. године, према проценама самих богомољаца у Југославији је било већ око 200.000 богомољаца: „[...] војника Христјових који су за својоу православље гоџиови да жрѣвују све, ња и живоу свој ако усѣреба“¹⁹⁵.

Богомољци су својим масовним присуством литургијама, као и великим црквеним свечаности-

ма и празницима увеличавали та дешавања. Слично је било и приликом почетка радова на подизању нових храмова. Тако је богомољачко „Братство рођења пресвете Богородице“ из Остре приредило у прву недељу петровданског поста 1939. године у свом селу ретку свечаност. Заједно са богомољцима из околних села сакупили су се код локалне цркве, формирали литију и са песмом кренули ка месту где је планирано подизање новог храма. После молитве и освећења водице говорили су свештеници, као и мисионари из редова богомољачког покрета.¹⁹⁶

Богомољци су били велика новост у религиозности обичног народа. Велики верски празници окупљали су значајан број људи са села, али у осталим данима напори свештенства да напуни полупразне цркве давали су слабе резултате. Мисионарски рад богомољачког покрета између два светска рата покушао је да надомести недостатак активног, личног упражњавања вере, посебно организовањем многих „молитвених сабора“, као и делатношћу обичних људи у проповедању Јеванђеља, независно од цркве. Богомољци, организовани углавном по породицама оданим новом активном упражњавању православља, замишљени су као „војска против греха“ и „брана“ надирућем либерализму и модернизацији. У свом мисионарском раду на селу богомољци нису улазили у догматска питања, већ су се углавном бавили моралним проблемима. Требало је да богомољци свој живот проводе у скрушености, редовној молитви, посту и причешћивању. Унутрашњост својих кућа

требало је да испуњавају иконама, кандилима и крстовима. Прописивано је избегавање читања романа и „других неморалних књига“, пушења, опијања, избегавање кафана, биоскопа, балова и забава. Сеоска омладина из богомољачких породица требало је да избегава ноћне забаве, посебно зими. На веселима, славама и свадбама требало је да се демонстрира уздржаност, а жене да одбаце градску конфекцијску одећу, и да се врате старој ношњи коју саме израђују. Црква је упозоравала вернике на безбожност, егоизам и страст у модерном свету. Препоручивала је одвајање нашег православног човека од „новопримљене западне културе“ и „прихватање старе, источне, која је његова колевка“.¹⁹⁷

Временом се испоставило да је богомољачки покрет био спасоносан за регрутовање нових монаха и монахиња. Манастири су и пре Првог светског рата били прилично пусти и готово пред затварањем. Унутрашњи духовни циљ богомољаца поклапао се са идеалима монаштва. Богомољци су редовно одлазили у манастире на молитву, са намером „очистити се од греха и служити правди“.¹⁹⁸

Тако су 1932. године две девојке од 20 година отпутовале из својих села у манастире као искушенице за монашки чин (Милица Тодоровић из Пријевора и Софија Милојевић из Горње Горевнице). На пут су их свечано испратили богомољци.¹⁹⁹ Црква је имала само лепе речи за такве случајеве, хвалећи хришћанску ревност код богомољаца: „За богомољачки њокреј каракѣр-

истицан је религиозни максимализам, најор воље да се изврши сав Закон Божији, неразводњен и строј. Тај максимализам добија свој најјунији израз, своје највеће задовољење у иримању и исиуњавању монашког завеија. Ошуд бојомољачки покреи представља онај резервоар, онај златни мајдан, из кога наша црква црпи своје најбоље снаге и добија своје најлеише иредсавнике“. Развој богомољачког покрета у међуратном периоду помогао је српској цркви и после 1945. године, јер у доба атеизма готово сви кандидати за богословије долазили су из богомољачких кућа.²⁰⁰

Епископ Николај и покретање нове побожности 1934–1941. године

Иако је крајем двадесетих година XX века један од угледних чачанских свештеника јавно узвикнуо да је цркви и целој нацији потребно једно ново покољење за нови религиозни и културни преображај, јер тадашње генерације нису биле довољно „снажне“ за такав задатак, црква ипак није била потпуно незадовољна религиозношћу своје пастве.²⁰¹

Крајем 1930. године на ванредној скупштини свештенства епархије жичке закључено је да црква има велики утицај на народ: „Ни један крај наше ошацибине, у коме има иравославног живља, није ииако чврсио иривезан за цркву и њено свешиенсиво. Нигде уишицај свешиенсива на шок народног живоија није веиц, него шиио је

случај са епархијом жичком“. На истој скупштини говорено је о увођењу веронауке у основне школе, али и о забрани похађања кафана, хотела, биоскопа и позоришта свештенству, као начину да се подигне њихов углед и учврсти религиозност народа. Свештеници епархије жичке нису се лако мирили са том забраном, сматрајући је веома рестриктивном и непотребном: „*Нарочитио је подвучено негатиивно дејство ие наредбе с погледом на њену публикацију преко штампе*“. Поједини свештеници су покушали да ублаже ову наредбу, али у свом настојању нису успели. На скупштини је само усвојена молба да се забрана примењује „*како то диктирају највећи интереси цркве и свешћенства*“. Патријарх није ублажио већ донету наредбу, иако је то била молба свештенства жичке епархије.²⁰²

Према мишљењу свештеника, побожност народа у чачанском крају половином 1933. године била је задовољавајућа. Свештенство и монаштво редовно се исповедало, по кућама је освећивана водица, служба по црквама била је стална, а сваке недеље и празника држане су и проповеди по храмовима. Уредно је вођена евиденција о исповеданим и причешћеним верницима: „*По свршетку часног посѣта Архијерејски намесници поднели су извештаје потребне по овом наређењу. Из истих се види да је верско и морално стање у епархији жичкој задовољавајуће и да народ посећује храмове и своју веру поштује и чува*“.²⁰³

Српска црква прогласила је 1933. годину за „покајну“, како би се повратио и учврстио верски

морал и појачала религиозност. Активност српске цркве у обележавању „покајне“ године била је видљива и у Чачку. Свештеници су пропагирали да ће те године заједно са верницима масовно походити многе „српске светиње“, организовати заједничке молитве са клечањем, као и давање прилога за манастире. Призивало се ново поколење људи, окренутих вери и покајању: „*Покочење не за ђесму, неђ за молићву и ђокајање створено, јер ђреси наши од врха до дна ђревазиђоше ђлаву нашу*“.²⁰⁴

Скромност и скрушеност постали су нови образац побожности обичног света у оквиру богомољачког покрета, али људи из цркве су у својим натписима и даље уздизали као црквени и национални идеал тип калуђера-хајдука као „порода светосавске цркве“. Истицан је еписки менталитетски тип: „*Наш је карактјерни ђиш калуђер-хајдук у једној личносћи*“.²⁰⁵

Нови подстицај у акцији за повећање религиозности народа дао је епископ Николај Велимировић, који је 22. јуна 1934. године поново дошао на трон владике жичког. Николај је у манастиру Благовештење, у близини Чачка, одржао од 26. августа до 8. септембра 1934. године конференцију свих старешина манастира епархије жичке, као једну од првих акција на јачању утицаја цркве у друштву.²⁰⁶ Према писању локалне левичарске штампе Николајев претходник, администратор епархије жичке владика Тихон, казнио је многе монахе и манастире у чачанском крају због недомаћинског газдовања и неморалних поступака: „*Гд-р Тихон је ђредузео акцију да се сва већа ман-*

асијирска добра предаду народу, а проишв рђавих духовника довео је посијуиак“. Нови епископ је критикован због обустављања тих поступака.²⁰⁷ Коментарисане су и Николајеве беседе. Левичари су сматрали да епископ мало говори о реалним проблемима сиромашних, посебно обућара, у вези њихове пропасти услед конкуренције индустријске обуће фирме „Бата“: *„Сиротиим обућарима нису пошребне приче о заџробном живоју, њима пошеба хлеба, за њих и њихову децију“.*²⁰⁸ Економска криза из 1929. године са закашњењем је захватила Југославију. У Чачку је тако почетком 1934. године било око 1.200 лица којима је била неодложно потребна помоћ. Тај број се поклапао са укупним бројем незапослених и члановима

Доношење бадњака у Чачак пред Друџи свейски райи

њихових породица. Град је у то време имао преко 9.000 становника.²⁰⁹

Са доласком владике Николаја на место епископа жичког учвршћен је и став о светосавском јединству националне народне цркве. У вези са таквом оријентацијом, црква је подржавала све народне обичаје и веровања, повезане са православном традицијом. Од црквених гласила је тражено да обавезно морају оставити више простора за етнографске записе народних и црквених обичаја, који су губили упориште у народу под најездом „новотарија са запада“.²¹⁰ Владика Николај био је најутицајнији представник српске цркве у ширењу светосавске идеје, као израза православља код Срба. Водећи српски теолози настојали су да ревитализују наслеђе Светог Саве, представљајући га као свеца и вођу српског народа. Процес ревитализације од 20-тих година XX века патио је од недостатка историјске критике. Полемички ставови према исламу, католицизму и западној култури генерално, који су датирали из различитих, и каснијих временских раздобља него што је деловање Светог Саве, интегрисани су у теолошки концепт светосавља. Ова теологија нације била је искоришћена, пре свега, да омогући идеолошко место сусрета свим Србима расутим по разним деловима земље. Осим тога, светосавље је требало да послужи и превазилажењу јаза који је растао између цркве и српске интелигенције, отуђене под утицајем западних филозофских и политичких модела размишљања. Култ Светог Саве ојачао је у

школама и јавном животу, потом и слава старе Немањинке династије, са подсећањем на многе црквене и националне празнике као што су оснивање цркве 1219. године, доба цара Душана, ропство под Турцима, Косово, сеоба у Угарску.²¹¹ Поред црквених кругова, исту матрицу размишљања и јавног деловања имала је и Народна одбрана, чија се идеологија темељила на идеји „светосавског Богочовека“, истицања сопственог развојног пута и борбе против „шими“ и „чарлстон“ генерације на унутрашњем плану.²¹²

Инсистирање на традиционалним, сеоско-патријархалним вредностима било је и иначе раширено обележје српске интелектуалне елите, која је имала својеврстан дуализам у свом размишљању и деловању. Највећим својим делом пореклом из села и малих варошица, а школовани у Европи, увек су се разапињали између традиционалних и модерних вредности, дајући предност првим, што је на неки начин спречавало развој друштва.²¹³

Отпор Европи, тражење свог пута, вера у мисију Словена, обележили су и расправе о културном идентитету и путевима његовог даљег изграђивања међу српским интелектуалцима после стварања Југославије 1918. године. Отпор хуманизму, рационализму и демократији Западне Европе долазио је и од модерниста и традиционалиста. На све је утицало трагично искуство Првог светског рата, као и баштињење славјанофилских идеја блиских сеоској православној култури, али и природним отпором малих и пер-

иферних култура према већим културним центрима, који се доживљавају као империјалистички и поробљивачки. Судар Запада и Истока је посматран као вечна и непомирљива борба.²¹⁴

Владика Николај Велимировић у својим наступима заговарао је противљење материјалистичким вредностима либералног друштва и осуду модернизације у свакодневном животу, као једином путу за „покајање“ и „спасење“ тадашње Европе. Секуларизација друштва у Западној Европи и материјалистичка култура били су главни предмет критике владике Николаја Велимировића. Епископ је у својим проповедима истицао да треба примити техничке новине са Запада, али не и модернизацију која уништава „стару веру и побожност“. Заговарао је стварање прилично нејасног „Средњег система“, на принципима монархизма, православља, свесловенства, отпора комунизму, нацизму и либерализму. Оштре критике упућивао је и римокатоличком клерикализму, јудаизму и обнављању паганства, означавајући их као „проклетство три интернационале“ (католичка црква, капитализам и комунизам). Истицано је „органско“ јединство народа, насупротив „индивидуализму“ и „интернационализму“, суштој супротности „националној идеји“.²¹⁵

Прослава светосавске 1935. године у пропаганди цркве означавана је као дужност нације према отаџбини и вери, за коју, ако треба, и у будућности треба дати живот.²¹⁶ Циљ прославе светосавске 1935. године било је подизање религиозних и националних осећања код становништва „[...] да

се Савино схваћање живога човечјег и схваћање свих услова у народу: цркве, државе, школе, војске, културе, породице, манастира, и тако редом – схваћање свега тога као једног живог и хармоничног организма народног – истакне и нагласи као правилно и сасоносно за данашњицу и суштински и за ондашњицу; да се кроз призму вечних вредности, којих се Свети Сава држао, осветле и процене наше време земаљске вредности, другим речима: да се на Савиним мерилима царства небеснога измере све вредности нашега царства земаљског [...]“.²¹⁷ Светосавска свечаност и духовни концерт одржани су у чачанској гимназији у присуству владике Николаја Велимировића. Епископ је, осим гимназије, у вароши посетио и Дом старца. Нешто раније у Чачку је на иницијативу владике Николаја, отворено и Дечје хранилиште, за преко тридесеторо сиромашне деце, коју су васпитавали у хришћанском духу. Богомољачко Братство „Св. Јована Милостивог“, основано 12. новембра 1936. године у Чачку, приређивало је у Дечјем хранилишту молитвене састанке, са предавањима и разговорима о судбини Европе и европске културе.²¹⁸ Прославу „Светосавске године“ левицари у Чачку нису добро прихватили, напомињући да има „важнијих питања“ којим се треба бавити.²¹⁹

Активношћу свештеника није била задовољна ни епархија, али из сасвим других разлога. Крајем 1936. године свим свештеницима у епархији жичкој упућена је наредба да обавезно морају држати проповеди у својим црквама. Било је

примећено да неки то не раде због немарности и убеђења да проповед није битна, или из недостатка способности да проповед држе редовно.²²⁰

Повећање побожности имало је и свој материјални исказ кроз обнављање старих и подизање нових храмова. Епископ Николај покренуо је 1936. године иницијативу за обнову и изградњу манастира у Овчарско-кабларској клисури, у којој до средине тридесетих и није било монашког живота осим у три манастира. Обновљен је монашки живот у манастирима Св. Јоване (1934) и Св. Тројица (1937). Из темеља је обновљен манастир Св. Вазнесење (1937), а подигнути су и манастири Св. Илије и Св. Успење (1939), како се тада веровало на старим темељима, а заправо на зидинама средњовековних војних утврђења. На литицама Каблара саграђена је 1938. црквица посвећена Св. Сави. Подигнут је манастир Св. Преображење (1940), уместо старог манастира порушеног 1911. године, приликом изградње пруге, али са друге стране Западне Мораве. Исте године освећена је пећина Кађеница, са саркофазима у које су смештене кости људи из збег настрадалог 1815. године.²²¹

Свештеници и монаси били су саставни део патријархалне културе, јер у чачанском крају није било женског монаштва. Захваљујући деловању богомољачког покрета и владике Николаја и ова структура је поремећана, јер су 1936. године у Овчарско-кабларску клисуру, у манастир Јоване, први пут дошле монахиње. Сеоска околина их је дочекала са подсмехом, па и физичком агресијом,

али је деловањем богомољачког покрета у народу заживео и овај вид религиозности: „Околина се чудила *ишћо* су дошле калуђерице, које они *дошле* никада нису видели. Прешће су долазиле са *разних сѣрана*, *ѿа ѿодсмех*, *ѿа крађе*, чак су једну *сесѣру* и *шукли*“. Протекло је неколико месеци док се околина привикла на новину.²²

Укупан број цркава пред почетак Другог светског рата у љубићком срезу био је девет, трнавском осам и у драгачевском седам, са укупно 11 манастира у читавом крају, што је вероватно највише у целој Србији на тако малом простору. Поређења ради, деценију раније, 1927. године, цела Епархија жичка имала је 73.372 парохијска дома са 215.684 мушких и 229.335 женских верника (укупно 445.019 душа); епархија је имала 157 парохија, 114 цркава, 27 капела и само 12 манастира, укупно 310 богомоља. Током 1928. године године подигнуто је шест нових цркава, три капеле, оправљено је 17 цркава и два манастира. Епархија је имала 21 протојереја, 110 свештеника, пет архимандрита, два игумана, једног синђела, 21 јеромонаха, једног јерођакона и 10 монаха. Током 1928. године било је 5.101 венчања и 5.557 умрлих особа. У браку је рођено 19.689 беба, а ван брака 347, мртворођених је било 113, а ванбрачно живећих 741 парова. У православље је преведено 14 особа. Нове цркве у Коњевићима и Прелјини почеле су да се зидају 1929. године, као и обнова храма у Мојсињу, који је био доста руиниран. Црква у Бресници потпуно је обновљена до 14. октобра 1929. године, јер је настрадала од

земљотреса 1927. године. Већ крајем 1934. године у жичкој епархији било је 13 манастира, 124 цркве, 133 црквене општине и 181 парохија. Регистровано је 30 братстава богомољаца и укупно 556.290 православних верника. Епархија је бројала укупно 194 свештеника и капелана и 30 монаха.²²³ Нове цркве и манастири подизани пред Други светски рат нису донели и нови уметнички израз. Мале једнобродне грађевине, уских прозора, мрачне унутрашњости, без живописа, одсликавале су религиозни занос богомољачког покрета, лишен укуса и уметничких потреба. Све је одисало скрушеношћу, понизношћу, сиромаштвом.²²⁴

Епископ Николај је уз помоћ свештенства своје епархије активно преображавао и постојеће народне култове светих места у хришћанска светишта, као у случају манастира Стјеника на планини Јелици. Обнова манастира извршена је крајем 1940. године, али због рата који је уследио храм није освећен ни насељен.²²⁵ Народ је по традицији долазио у близину манастира, на Ивањдан 7. јула сваке године, купао се у реци званој „Светиња“ верујући у њене исцелитељске моћи.²²⁶ Посетиоци су били уверени да ће им помоћи и мошти Св. Јована у манастиру који се налази у близини извора. Народ је сматрао да су то мошти Св. Јована Крститеља, али је у време обнове манастира већ почео да се утемељује култ најпре мученика монаха Јована, касније прозваног Свети Јован Стјенички. То је био први случај да се нечији земни остаци у чачанском крају прогласе за светитељске мошти.²²⁷

Епископ Николај је енергично предлагао борбу и усавршавање народа на духовном и моралном пољу. Да би се у томе успело, требало је у жичкој епархији основати „еванђелску акцију“, што је владика и изложио на седници Удружења свештеника жичке епархије крајем 1936. године: „*Морамо прихватити и богомољство и соколство, јер су богомољство и соколство државоизворни. Жичка еванђелска акција мора мишљу, словом и делом сва друштва, која постоје ставити под свој утицај*“. Епископ је позвао сво свештенство да се удружено бори против „*злих непријатеља цркве, који се смишљено труде да цркву униште*“. На ову седницу свештеника епархије жичке дошао је и тадашњи председник владе Милан Стојадиновић и министар војске и морнарице Марић, а епископ Николај их је свечано дочекао.²²⁸ Само неколико месеци касније епископ и председник владе постали су љути противници поводом конкордата, кога је владика Николај први критиковао на широј конференцији грађанства 24. децембра 1936. године у Чачку.²²⁹

Владика жички похвалио је вернике почетком 1937. године у својој епархији, који су више него раније долазили у цркву и поштовали Свете Тајне: „*Уз овај Часни посто толико је мноштво нашег народа поврело ка причешћу како се то одиста одавно није видело и зајамило. Па иако је труд око причешћивања толиких маса народа био велики, ипак су наши свештеници радосно поднели тај труд, благодарећи Богу што су им не*

*само храмови него чесѣо и црквена дворишѣа
била ѣуна ѣричасника“.*²³⁰

Једна од новости у појачавању религиозности било је и посебно обележавање „недеље православља“, прве седмице Ускршњег поста, у циљу подсећања верника на потребу покајања. Недеља православља прослављена је и у Чачку 1937. године. На вечерњој литургији храм је био пун верника. Богомољци су приредили духовни концерт у граду, а о значају прославе говорио је свештеник Булић.²³¹

Пошто је 1937. година обележена борбом против конкордата, ни чачански крај није остао поштеђен демонстрација, сукоба и агитација „за“ и „против“ овог споразума. Пошто је један од вођа противника конкордата био епископ жички Николај, Чачак је постао снажно упориште свештенства у опозицији тадашњој влади и њеној политици. Иако је постојала јака акција на утемељењу побожности и повећању угледа свештеника, на овим демонстрацијама у први план је избила сва снага политичке острашћености, јер су присталице ЈРЗ-а у свом бесу насрнули и на свештенике које је подржавала Удружена опозиција. Присталице комуниста били су на страни противника конкордата, па су сви заједно разбили излоге по граду.²³²

Скупови и протести народа у борби против конкордата схваћени су од локалних политичких елита, и највећег дела народа, као још једна епизода у народним бунама и ослободилачким ратовима. То је нарочито истицано у предизборној кампањи током 1938. године, али и касније, све

до почетка рата. Чачански крај означавао је као подручје са великим националним заслугама, почев од Хаџи Проданове буне, догађаја у Првом светском рату, а затим и у борби против конкордата.²³³

Током 1938. године верска пропаганда појачана је и у Драгачеву. Свештеници су одлазили на све храмовне славе суседних парохија, а њихов пример следили су и верници. Свечаности су пропраћене и штампањем плаката и летака. Када је епископ Николај долазио на црквену славу у Гучу, дочекан је са славолуком од цвећа. Долазак владике у Котражу најављен је пуцањем прангија и звоњавом звона. Епископ је држао националне говоре, подизао светосавски дух и делио деци иконице и крстиће, ретке приватне предмете које су деца на селу уопште добијала од некога у то доба.²³⁴

Долазак црквених великодостојника праћен је великом помпом. Владику Николаја су пред долазак у цркве обично чекали побожни људи клечећи са обе стране пута. У свештеничким кућама где је владика одседао прекидао се обичан живот, па су и деца имала забрану да се играју бициклама и гласно разговарају. „После црквене службе, у њрејуном храму, уз мноштво свештеника и монаха, владика је дошао код нас у црквену кућу где је и одсео седам дана. Сећам се да је његов долазак њоремењо све наше деце њгре око куће, а њосебно њињо нисмо могли, на бејџону њсјред куће, да возимо њрошинењ и њрицикл. Ми смо деца били љуњи на њоњ сѣароњ и брадањоњ човека, који, мислили смо, не дозвољава деце њгре. Прекинули

смо њих седам дана, колико је владика био код нас све дружење [...] са нашим врињацима. Они су љовиривали у наше дворишће, али су разочарани одлазили од наше оџраде. Владика се био сместио у велику гостинску собу, где се одмарао и где је спавао. Тај део куће имао је посебан улаз. И поред тога ми смо деца морали ћутати, боље рећи шатићати да не узнемиравамо владика [...] Наша, деџја, радост била је велика кад је владика фијакером одлазио. Већ смо чучали пред затвореном шупом где су нам били бицикли док се владика оџрашћео и седао у фијакер“.²³⁵

Владика Николај је у својим бројним путовањима по епархији, литијама, литургијама и проповедима величао православну цркву, али и побожност обичног света са села, хвалећи његов једноставан религиозни однос према свему што га окружује. У исто време уздизала се сопствена нација, указивало на сеоску, ратарску мирољубиву природу српских сељака и значај појединих научника српског порекла у свету за напредак читавог човечанства (Пупин, Тесла). Са друге стране, указивано је на деструктивност Запада и замах конструкције машина за убијање, које су Срби користили у рату, али никада нису самостално конструисали. Величање обичног народа и његове побожности била је у супротности са тежњом интелигенције за просвећивањем народа на принципима рационализма. Николај је посебно инсистирао на родољубљу и поштењу обичног сеоског света, спремног да се жртвује за отаџбину када за то дође време, истичући да се

учени део народа повлачио пред тим задатком.²³⁶

Црквени празници су са доласком епископа Николаја постали све посећенији, а церемоније сложеније. У Чачку је на Богојављење 1940. године, као и обично, извршена церемонија освећења воде на Западној Морави, а после свечаности пуштени су бели голубови, симболи Светог Духа, односно понављање сцене из Новог Завета и крштења на реци Јордану. Посећеност церемоније Богојављења била је знатно већа него ранијих година. Иако је било веома хладно време, крст у реци хватало је знатно више младића него обично. Поред обреда на Западној Морави, у граду је организована и литија са ђацима из свих школа, а учествовала је и војска.²³⁷

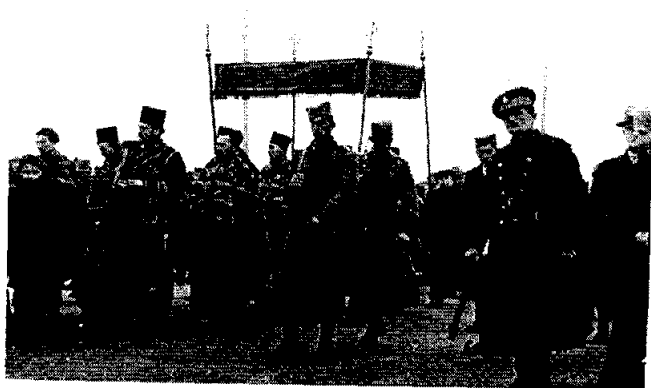
Повезаност државе и цркве добијала је јасне обресе и приликом свечаности Сокола, који су на

Богојављење у Чачку 1939. године

Дан уједињења најпре одлазили на благодарења у цркву, а своје свечаности су одржавали и на велике хришћанске празнике као што је Ускрс. Временом, Соколи су са општинским властима одлазили и на доношење бадњака, да би га заједнички потпалили у црквеној порти. Црква је потпомагала Соколе у чачанском крају, упућујући вернике да се позитивно односе према овој организацији.²³⁸

Постојали су и отпори делатности владике Николаја, а његови противници су га називали верским фанатиком. Приликом црквене славе у Мрчајевцима 12. јуна 1938. године, владика се осврнуо на те нападе: „У својој проповеди Њ. Пресвешћенство говорило је о призивању апостола Св. Петра и Павла, о веровању у Бога и веровању Богу. Оцирно је објаснио разлику између вере у Бога и верујем Богу. Говорио је о апостолима Св. Петру, који се одрекао Исуса Христа и његовом

Бољојављење у Чачку 1939. године

веровању Богу. У свом говору навео је, да се врло често за њега каже 'Владика Николај је фанатик', па је потврдио, да је он бескомпромисан и као такав је заиста фанатик правде и морала". Свечаности је присуствовало више од 1.000 људи, а епископ се осврнуо и на большевике који су у Русији правили „чуда и покор“ згражавајући цео свет, те позвао комунисте да се окрену Богу.²³⁹

Ратна пустошења у Европи и све већа несигурност утицали су на повећање побожности. Током првих месеци 1940. године примећен је огроман прилив света у цркве, поштовање икона, целивање крстова. Црква је била веома задовољна посетом храмовима, знатно већом него претходне године.²⁴⁰

На иницијативу владике Николаја у пролеће 1940. године по кућама и њивама у чачанском крају стављани су крстови од леске, да би род био бољи и да би се заштитила кућа, што је и иначе био стари народни обичај. Епископ је наглашавао да би пред Ђурђевдан 1940. године сви верници требало то да ураде, како би се сачувало не само своје имање, него и држава, коју ће заштитити „Христова застава“.²⁴¹

Поред хришћанске љубави, поштовања традиција и црквених догми, епископ Николај је инсистирао да се народу говори и о Страшном суду, подсећајући да је страх Господњи старији од љубави за ближњег. По мишљењу владике Николаја, проповедање хришћанске љубави имало би утицај само на „савршене“ вернике. Пошто је он у

својој епархији имао искључиво грешне вернике, морао им је и говорити и о Страху Господњем и Страшном суду. Проповедници хришћанске љубави помињали су Бога само као оца, избегавајући да говоре како је Бог и Судија, и да се страхом човек брани од чињења зла. Епископ Николај је сматрао да овај приступ хришћанству долази са Запада, чиме се „трује“ православни исток, али и ислам. Последица таквог религиозног става, по схватању владице Николаја, било је ширење атеизма и разврата, јер код људи није било страха од Бога као Судије: *„Зна народ наш за ѿпоребу ѿкајања и еѿиѿмије. Зна он добро, ѿ широког искуѿиву своме, да Оѿац наш небесни милује али и бије. Збунѿеѿе га, ако му не ѿговориѿе о сѿраху Госѿодњем. Ако га будеѿе мазили, ѿѿуѿи јереѿи-ка, и ѿговорили му ѿлуисѿине, сѿремили сѿе сами себи осуду за Дан Онај, Дан Сѿраѿни“*.²⁴²

Епископ Николај је 1940. године у име народа захваљивао Богу што је Краљевина Југославија лишена разарања док је у Европи рат беснео. Говорио је о новој побожности, масовном клечању током молитви, стављању крстова на куће и њиве, кајању, исповедању и „непрестаној“ молитви Господу.²⁴³ Владика је истицао чињеницу да словенски православни народи нису захваћени ратом: *„Ја не знам ѿланове Божје, али држим да Божја Промисао хоће ѿреко ѿправославних Словена да каже свеѿу сѿасоносну реч, да донесе сѿасоносну уѿеху и сѿасоносни лек: заѿио их држи ѿ сѿраѿни од раѿиа. Та сѿасоносна реч може биѿи само она која се оваѿлоѿила у Сину Божјем и која је*

зайисана у Јеванђељу“.²⁴⁴ Неки од савременика доживљавали су епископа Николаја као светог човека, потпуно окренутог молитви и Богу, са којим „молитвено разговара“. Сам владика Николај изјављивао је да га је „разговор с људима зама-
рао, а с Богом никад“. После литургије епископ Николај је морао да се пресвлади, јер је био сав знојав од напора и усредсређености: „Клечао је *ипред Часном Трпезом у њоку службе, сав се ипреда-
јући Христју*“.²⁴⁵ Владика Николај је посебно био упечатљив током литургије: „*Имао сам утисак да он за цело време шрајања њесме [за време литургије ирим. аутора] није видео никога ипред собом, ниш је чуо свој соистивени глас. Блажени израз његовог лица је, међуштим, јасно одавао човека који је, док је мислима био одсушан из цркве, разговарао с Богом*“.²⁴⁶

Повезаност цркве, државе и патриотских орга-
низација на пољу националног и хришћанског
рада можда је најбоље могла да се види на
примеру освећења пећине Каћенице у Овчарско-
кабларској клисури на јесен 1940. године. Кости
настрадалих људи из збегу угушеног димом 1815.
године дуго су лежале разбацане по неуређеној
пећини. На иницијативу људи из околине и уз
помоћ владике Николаја, пећина је уређена, кости
стављене у два саркофага изнад којих је подигну-
та мала апсида са распећем. Парастос у овој
пећини врши се сваке године на Видовдан.²⁴⁷

Уводни говор на освећењу пећине одржао је
епископ Николај, беседећи о значају пећина у
повести хришћанства, историји Српске пра-

вославне цркве, народној прошлости, са посебним освртом на мученичку смрт страдалих за хришћанску веру. Беседа је у исто време била хришћанска и национална, са поукама за нову побожност код народа „Да ли да њлачемо за овим нашим новомученицима? Не, неџо да се радујемо, мада је ова наша радосиј ѡројкана болом. Јер ѡо је наш дојринос Хришћансѡву, наш удео небесноџ царсѡва, наша жрѡва за добро човечансѡва, будилник савесѡи људске. А ја лично верујем, да су се ови намучени ѡреѡци наши ѡосвеѡили, да су уѡисани у небесни календар и уведени у царсѡво вечноџ живоѡа [...] Не ѡлачимо дакле неџо радујмо се ѡѡо смо својим ѡраведним ѡрецима населили небеса, а исѡорију своју обоџаѡили узорима жрѡвована. Али уѡишајмо за час и бол и радосиј, ѡа ослушнимо. Гле, као да чујемо ѡаѡаѡ њихов, ѡиѡање њихово: слободни ѡѡѡмци наши, како ви живиѡе у ваѡим ѡеѡинама? Они нас ѡиѡају о ѡеѡинама ѡелесним, у којима ми носимо живе душе своје [...] А кад нас анѡео смрѡи буде извео из наших ѡелесних ѡеѡина, ѡоказаѡе се ѡѡа се скривало у којој ѡеѡини од крви и меса. Показаѡе се људи и нељуди, родољуби и издајници, доброѡвори и разбојници у заседи, јунаци и сѡрашљивци [...] Ево ѡред нама ѡеѡине која ѡѡмиње наше ѡоколење на брижно чување своје душе да је оџањ не саџори, било оџањ ѡѡо џа човек сам у себи расѡирује веѡровима џреха и сѡрасѡи, било ѡак оџањ ѡѡо му џа ѡуѡинци убацују сѡѡа у душу“.²⁴⁸

На великој свечаности освећења Кађенице поред владике Николаја учествовале су многе значајне личности из тадашњег политичког живота Краљевине Југославије: „Средишњи одбор Народне Одбране примио је на себе бригу око освећења ове народне светиње. Још у субо-
ту вече сјишли су многи у манастир Благо-
вешћење. Сушрадан у недељу служена је архи-
јерејска литургија у манастиру, коју је служио
епископ Николај са већим бројем свештеника и
свештеносмонаха, а који су били присутни: иза-
сланик Њ. В. Краља, бана Дринске бановине,
мин. Војске и Морнарице, као и представници
разних друштва. Литургији су присуствовали
сви гости са стране и мноштво народа из око-
лине. По завршеној литургији кренуло се са
литанијом у Кађеницу. Пећина је могла да прими
неколико стотина, а остали су стајали доле у
ливади испод стене јер се није могло где стајати
у непосредној близини пећине. По извршеном
освећењу и ојелу Епископ Николај изговорио је
своју беседу [...] Пошто је завршено освећење и
саслушана Епископова беседа присутни су се
поклонили мученичким костима па су они
изашли да би и остали могли ући, поклонили се
и разгледали ову туђну и велику светињу
овога краја. Када је цео народ продефиловао
кроз пећину сви су се сабрали у ливаду испод
стене. Тада је председник Народне Одбране
Војвода Илија Бирчанин са једног огромног
камена одржао свој говор присутном народу.
Војводин говор био је војводски – српски [...] Затим

Владика Николај Велимировић и Министар Констјантинновић, на свечаној йрекади Кађенице 1940. године

је йприређен ручак за народ. За време ручка свештјеник Милисав Пројић – Гучанин чийао је свој истјоријски рад о йеђини Кађеничкој у коме је до йанчина расветлио ову йеђину и йрађичну истјорију њених мученика. На крају ручка било је здравица и џовора. Говорио је Епископ Николај, Михаило Констјантинновић, министар без йорй-феља, Павле Алексић, секретар удружења носиоца Карађорђеве звезде. Сви џовори били су као вода жива са вечних извора јеванђелско-националних, која напјаја жедне душе људске и даје неку чудну истјолинску снагу за сйајање чврстјо на бранику Рода свођ. После ручка Соколско друштјиво из Крађујева, а йо иницијайтйиви и уз сарадњу свештјеника Милана Срејеновића, йриказало је йозоришани комад: Ђакон Авакум. Имйровизована је йозорница на ливади и цео йрисуиан народ

могао је видејти извођење овог комада, који је устјеино изведен. Зајим је настало народно весеље које је трајало до ноћи“. ²⁴⁹ Скуп је осим религиозне, имао и политичку компоненту, као демонстрација слоге цркве и државе и као састанак владике Николаја са министром Михаилом Константиновићем, чији је говор епископ похвалио као „мудар“ и „одмерен“. ²⁵⁰

Појава јереси, атеизација, комунизам и Други светски рат

Иако је религиозност становника чачанског краја била слаба, отворених јеретика није било пуно. Најизразитији пример јереси у међуратном периоду представља деловање Младена Протића из Гуче. Он је редовно у својим јавним иступима нападао СПЦ и њене великодостојнике: „*Њене орђане и њојединце називао је лажљивцима и фалсификаторима, који обмањују народ*“. Нарочито је нападао владикау Николаја Велимировића и локалне свештенике у Драгачеву. Протић је имао посебну визију хришћанства, тумачио је Свето писмо на свој начин, тврдећи да је цела Европа преварена у вези Исуса Христоса. Ширио је тезу да је Исус Словен, а не Јеврејин. Средином 1922. године покренуо је лист „Небеска сила“ уперен против цркве и њеног тумачења хришћанства, проглашавајући се за „богумила“, о чему је више пута говорио на предавањима у Гучи и Чачку. ²⁵¹

Због хуљења на хришћанство, православље и његове свеце, црква је расписом од 9. септембра

1931. године „одлучила“ Младена Протића од свих обреда СПЦ.²⁵² Протић је наредних година добијао и затворску казну од грађанских судова, јер је хулио на Бога, вређао Свети синод и проповедао богомилску јерес. Није славио своју крсну славу Аранђеловдан, већ је 21. новембра славио Незнаног јунака са Авале. Гости су му долазили као на „нормалну“ славу.²⁵³ Протић је у својој јереси остао усамљен у чачанском крају, али је његова појава оставила дубог утисак на савременике.

Продор атеизације везан је за активност комуниста и доживљај идеологије и политике као нове религије. Марксизам је религију видео као лаж, магичну псеудонауку, трансцендентну метафизику, која собом носи комплетно погрешну моралност. По схватању Маркса и Енгелса, религија је била главно идеолошко оруђе експлоататора у њиховој борби против ослобођења човека. Иза ове доктрине стајала је дуга традиција која укључује просветитељство, филозофију Хегела, хуманисте, па и руске нихилисте. Лењин је дао милитантну црту у борби против религије коју је сматрао за велику „подлост“, као и сваку идеју о постојању Бога. Бољшевици су подразумевали да ће ширењем научних знања религија губити значај, и да ће одумрети.²⁵⁴

Борба против побожности била је основа државне политике у СССР-у, тако да је 15. маја 1932. године обнародована „антирелигиозна петолетка“ са циљем да се до 1. маја 1937. године на целој територији Совјетског Савеза не остане ниједна богомоља, као и да сам појам „Бога“ буде избрисан

као остатак средњовековља, односно оруђа за „утњетавање радничких маса“. Поједине статистике говоре да је од 50.000 православних свештеника, колико је руска православна црква имала пре револуције, остало само неколико стотина, од 163 епископа преживело је само седам; затворено је око 1.000 манастира и 60 богословија. Став према православљу променио се тек пред Други светски рат, када је СССР користио патриотска осећања у циљу империјалне политике. Током Другог светског рата православна црква је постала један од стубова борбе и отпора против нацизма, што је само донекле поправило њен положај.²⁵⁵

С друге стране, комунисти су кроз своју делатност стварали „нову“ религију, како у Совјетском Савезу, тако и у оквиру свих комунистичких партија у свету. Већ пред Други светски рат комунисти у Чачку „добили“ су свог „мученика“, Драгишу Мишовића, средишњи симбол отпора и страдања у режиму Краљевине Југославије на простору чачанског краја. Његова смрт редовно је коришћена у јавним ритуалима најпре унутар партије, а после 1945. године као званични израз „новог доба“ за које су напредни људи жртвовали живот. Убеђени у исправност учења Карла Маркса, које се за њих било месијанска идеологија, комунисти су у делатности свештеника православне цркве видели „нена-родну“ активност усмерену на задржавање материјалних привилегија, активност са „иланским заглупљивањем народа и одвођењем од стварног живота у коме се налази“. Однос чачанских комуниста према религији није био различит од

општеприхваћених норми револуционарне атеистичке организације којој су припадали. Типичан пример ставова комуниста из Чачка према религији може се видети из припремљених говора за манифестацију на гробу Драгише Мишовића у јесен 1940. године: „Овде, на гробљу, човек мора да размисли о смрти [...] Буржоаска наука, филозофија, а и религија, на ово питање одговарају са вечношћу, загробним животом. [...] Ова филозофија иде на то, да убеди да нема ничега новог под сунцем, да је све једно било и да ће бити, да је увек било беде и сирошине, и да ће је увек бити, да је увек било рајнова и да ће их бити, да је увек било господара и робова и да ће их бити. Човек, над чијим гробом откривамо данас овај споменик и бисту није присвојио ни религију и ни филозофију. Његова филозофија је била филозофија радничка и пролетерска, дијалектички материјализам. Филозофија која учи да вечнога нема, да се све мења и да је само промена вечна.“ Са друге стране најжешћи противници комуниста у граду били су њотићевци, а линија поделе имала је и свој израз у схватању религиозности код оба покрета. Њотићевци су нападали комунисте да као агресивни неверници обесвећују цркве, да су плаћеници Јевреја и да припремају долазак „анђела смрти“.²⁵⁶

Рат, окупација и оружани сукоб унутар сеоског друштва током 1941–1945. године, само је радикализовао опречне ставове о религиозности. Јавно испољавање побожности у јединицама окупационе владе Милана Недића било је део званичних прописа и наређења. Од чиновништва и свих

запослених у установама захтевало се да уредно похађају богослужења, како би становништво схватило да и интелигенција дели животна схватања обичног народа. Учитељи у селима чачанског краја опомињани су у пролеће 1942. године, јер недељом нису редовно водили децу у цркву. У Чачку је, по наређењу Недићеве власти, 21. јануара 1942. године одржано велико молелства за спас српског народа, уз присуство људи из свих установа и организација у вароши. Идентификација Љотићевих добровољаца са хришћанством била је велика, што се демонстрирало и приликом сахране свештеника Драгутина Булића 31. јула 1942. године у Чачку, истакнутог љотићевца још пре почетка рата, кога су 1942. године убили четници генерала Михаиловића. На челу спровода покојника ношен је крст са трновим венцем, што је требало да симболизује Булићево страдање и мучеништво због оданости Христосу.²⁵⁷ На сличан начин објашњавање су и егзекуције политичких противника партизана (четника и љотићеваца), када су они имали краткотрајну власт у Чачку почетком новембра 1941. године.²⁵⁸

Код четника генерала Михаиловића велике заклетве мобилисаних младића обављане су уз присуство свештеника, а у пролеће 1944. године, пред велику офанзиву партизана на Србију, војници ЈВУО имали су обавезу да посте прву и последњу недељу Ускршњег поста. Постојало је и наређење да се посте свака среда и петак. За време поста било је забрањено да се било коме прети смртном казном.²⁵⁹

Драгиша Васић, један од главних идеолога покрета генерала Михаиловића, највећи део рата провео је на простору чачанског краја, одакле је и потекао. Он је у својим виђењима грађанског рата и обнове Југославије развио равнаторску идеологију као духовни смисао и морални чин, као мит уздигнут на пиједестал Божјег провиђења и новог „југословенског светилишта“, а чији је предводник био Михаиловић. По Васићу победа равнотораца у грађанском рату била би обезбеђена само ако се четници буду понашали као апостоли. Стварност је била другачија. Васић се жалио Михаиловићу да је народ разочаран у равноторске команданте, јер је приметио да нису „испосници“ и да му постају тежки. Пре и током рата Васић се није одвајао од Библије коју је непрестано читао и студирао. На примедбе сарадника да претерана религиозност може да га одведе у „верско лудило“, Васић је одговарао „да у крајњој линији само Бог све решава, а да су људи крајње немоћни“. Васићева религиозност била је дубока, па се у молитвама простирао по поду.²⁶⁰

Српска православна црква била је и национална установа, па је религиозност имала и политичку компоненту. Поједини свештеници су већ почетком 1945. године почели да из Божје службе избацују помињање краља и дома Карађорђевића. Четници одбегли у шуму опомињали су такве свештенике на своје дужности према монархији и држави. Са друге стране, поједини свештеници су у својим проповедима критиковали нову власт,

одбијајући да се у цркви моле Богу за комунисту Тита који признаје само католике.²⁶¹

Страдање припадника СПЦ током рата тешко је погодило цркву. Према истраживањима Миломира Јовановића у Чачку и широј околини (општине Горњи Милановац, Пожега, Лучани, Ивањица, Краљево, Трстеник) нова власт предвођена комунистима, као и партизани током рата, усмртили су 59 свештеника, монаха, искушеника и богослова. Четници генерала Михаиловића убили су шест свештеника, а забележена је и појава шест распопа који су пришли новој власти после 1944. године. Овај број сигурно није коначан, и односи се како на свештенике из Чачка и шире околине, али и на свештенике из других крајева који су усмрћени на овом подручју западне Србије.²⁶²

Партизански командант Чачка, Царевић, предаје бадњак свештенику Савићу 1945. године

„ВЕРОМ“ ПРОТИВ ВЕРЕ – РЕЛИГИОЗНОСТ У ДОБА СОЦИЈАЛИЗМА

После доласка комунистичке партије на власт у Југославији и Србији 1945. године, променили су се друштвени оквири у којима је било могуће испољавати религиозност. Уставом из 1946. црква је одвојена од државе. Брак и брачни односи, као и матичне књиге, прешли су у државну надлежност. Аграрна реформа, национализација и експропијација радикално су изменили економску основу цркве. Утицај цркве на образовни систем је потпуно искључен, посебно после забране веронауке у школама. Лаицизација друштва била је саставни део марксистичке идеологије комунистичке партије, али је истовремено сматрана као предуслов за модернизацију целе заједнице. Српска црква и њени верници нашли су се у држави која је имала негативан однос према религији. Нису били ретки и физички напади на епископе и свештенство, ометање црквених обреда, јавно вређање, хапшења, одузимање црквених објеката, мешање органа власти у рад цркве. Свештеници су остали без плата, а истовремено је забрањено сакупљање добровољних прилога за верске потребе. Држава је ширила антирелигиозну кампању, а тајна полиција је надзирала

делатност епископата. Религиозност је постала приватна ствар верника за државу, али не и за комунистичку партију, која је научни социјализам наметала као својеврсну „нову религију“. Уложен је велики напор да се прекине са традиционалним погледима на свет, и да се усвоји „сурогат“ марксистичка религија, примерена новом режиму.²⁶³

Комунисти су након освајања власти 1945. године себи поставили задатак да у Југославији и Србији раскину са прошлошћу и створе „ново друштво“ совјетског типа. Створена је својеврсна „социјалистичка религија“ са максималним поједностављивањем односа у друштву, крећући од поставке да је пре револуције владало зло (капитализам), а да након њега долази доба „светлости и напретка“. Заправо, комунисти су освајање власти доживљавали као неку врсту мистичног преокрета у историји.²⁶⁴ Било је ту сигурно и вере у боље сутра и заблуда и тражења непознатог. Предратне државне празнике, симболе и свест требало је заменити новим. Истицани су нови симболи, облици деловања, празновани нови празници, светковине, традиционалном празновању давани су нови садржаји, форсиране су нове вредности.²⁶⁵

„Стара“ и „нова“ побожност 1945–1958.

Иако су чланови КПЈ били атеисти, они у Србији почетком 1945. године нису реметили устаљене обичаје, верску наставу у школама, прославу Св. Саве, па ни доношење бадњака.

Веронаука је од 1946. године постала необавезан предмет. Предавања су организована ван школског времена, а партијски активисти су вредно радили да децу одврате од ове активности. Верску наставу у школама нова власт је толерисала до 1951. године, када је званично укинута. Слично је било и са верским празницима. На почетку 1945. године обележавани су Божић и Савиндан, да би временом све било ограничавано. Током 1946. године Свети Сава се само узгредно помиње. Расписом од 1948. године нова власт је забранила прославу Божића као државног празника, а почетком педесетих година деца су кажњавана ако су присуствовала прослави Савиндана. Литије у Србији почеле су да се забрањују од 1947. године.²⁶⁶

Нова власт је у појединим случајевима била општрија, па су се дешавали и озбиљнији инциденти. После ослобођења 1945. године манастир Стјеник, на планини Јелици, у којем се током рата скривао један од најупорнијих партизанских герилаца, Раденко Мандић, страдао је од партизанске власти. Приликом доласка у удаљени храм локални командир милиције, Живан Николић, пуцао је унутар цркве и поразбијао стакла на неколико икона. Због свог понашања Николића је нова власт казнила, јер је макар и формално била загарантована слобода вероисповести.²⁶⁷

С друге стране партизански војни командант Чачка, капетан Душан Царевих, повео је на Бадњи дан 1945. године у Трnavу војску са мноштвом грађана да донесу бадњак у црквену порту, „по

старом српском обичају“: „Са освећеним бадњацима, бадњачари су се враћили у Чачак, где им је на градском штргу приређен импозантан дочек. Овде су представницима устаникова раздељени бадњаци. У име народноослободилачког одбора града Чачка, бадњак је примио свештеник Аца Савић, који је окућеном свешћу поново одржао пригодан говор.“ После говора организовано је народно весеље које је трајало до дубоко у ноћ.²⁶⁸ Док је нова партизанска власт доносила бадњак у црквену порту, на обалама Западне Мораве у Чачку вршене су егзекуције над људима који су означени као сарадници окупатора. Међу жртвама се ускоро нашао и свештеник из чачанске цркве Милан Туцовић, иако је преко стотину угледних грађана Чачак потписало петицију за његово ослобађање. Међутим, нова власт је с друге стране хвалила оне свештенике који су им пришли и помагали нову власт. Један од таквих био је и Александар Савић који је још 1941. године приступио партизанима. Син му је био скојевац, а пред крај рата је погинуо као припадник ОЗН-е. Александар Савић је после рата био председник Удружења свештеника чачанског округа, касније и Србије, а пред крај живота изабран је за доживотног председника овог удружења на нивоу Југославије. Хваљен је као један од ретких православних свештеника који су спојили свој позив и ново социјалистичко друштво. Због заслуга за нови режим Тито је свештеника Савића одликовао Орденом заслуга за народ првог реда.²⁶⁹

Нова власт је посебну пажњу усмеравала на

васпитање омладине, којој је намењен задатак стварања социјалистичке државе. Сматрало се да просветни радници треба да у новом друштву буду главни ослонац режима у борби против „назадног и реакционарног“ традиционализма. У извештајима ОЗН-е, тајне полиције комунистичког режима, из 1945. године као главни протагонисти често се појављују професори који нису „раскрстили“ са старим схватањима из буржоаског друштва, при чему је њихова јавна религиозност јасно истицана као изразито негативна карактеристика. Нова власт је настојала да школске установе „очисти“ од неподобног наставничког особља. Тако је Окружни одбор у Чачку, просветно одељење, 23. маја 1945. године обавестио Министарство просвете Србије да је преместио из гимназије у Горњем Милановцу за Рашку професоре Милу Дамњановић, Наталију Мићић и Драгињу Јовановић са следећим образложењем: „Мила Дамњановић, као професор историје, још увек не показује довољно љубави према историји Народноослободилачке борбе. Наталија Мићић је изразито реакционар, иако се већио прикрива. Драгиња Јовановић, поред своје наклоности реакцији, врло је осетљива и према верском питању у школи. Улицај наведених наставника у Горњем Милановцу, где је реакција прилично јака, је врло штељива и њиховим премештајем би био сиречен (штељива улицај)“. Предлози за протеривање су потекли од среске ОЗН-е из Горњег Милановца, па све до окружне ОЗН-е. Окружни одбор у Чачку је у писму Министарству просвете нагласио да неподобне профе-

соре треба што пре – преместити:“ [...] како би се ситање у гимназији у Горњем Милановцу колико колико поправило избацујући назадније од професора из службе“. Цела ова хајка на професоре у милановачкој гимназији почела је после захтева Окружне ОЗН-е опуномоћству ОЗН-е за срез таковски која је 24. априла 1945. године поднела извештај и доставила карактеристике ОЗН-и у Чачку за следеће професоре: „1. Мила Дамњановић – Као наставник историје показује очигледно негодовање, нерасположење и крајњу оскудицу потребне љубави за жртве и најбоље наших народа, представљајући се увек да то она мора и тежећи увек да све сведе на бројне резултате и да успехе НОБ представи само као незнатне. Обичне војничке успехе без икакве идејно политичке или друге основе. [...] У школи представља утицај реакције и у присном је контакту са њом, подржавајући је активно у свим њеним настојањима. На остале наставнике гимназије делује врло разорно и штетно, сиречавајући их да се више заложу и ангажују у раду. Ван школе у граду је исто тако најјесније повезана са најистакнутијим реакционарима. Њено уклањање из места је неопходно, јер врши више него разоран рад и у школи и ван ње, како међу ђацима и својим колегама, исто и међу грађанима. 2. Најмлађа Мићић – Изразити реакционар и непријатељ НОП. Силна подршка реакције у школи, како међу наставницима, исто и међу ђацима и грађанима. Понашање надмено, круто и јуношћенивање наше борбе. Врло обазриво поступа

ирошву НОП, чувајући се ири шом ошворених
 исцада, али иоказујући и шу своје ираво реак-
 ционарно лице. За њу реч иарийизан и НОП
 уошшше не иосшоји. Једном ириликом држећи
 иредавање на дану жена – О српској жени –
 ошрничила се само на некаве калуђерице и свешнице
 не иоменуиши ни једном једином речи жену као
 равнойравног члана нове државне заједнице [...]
 На ишшање молишве најосеиљивија, свакако
 зашо шшо шу може да се слободно изјасни јер
 нови државни закони дозвољавају иуну верску
 шолеранцију и зашо их и она шу једино и користи
 иреношећи иолишчку борбу на иоле религије.
 Врло неиожелно делује на осшале насшавнике и
 ученике, а и својим иншелекшуалним сшособнос-
 шима које нису за иошцењивање иакође редовно
 шшешш инштересима нашег иокреша и наше борбе.
 3. Драшња Јовановић – Фанашизовани верски
 мисшш. Најнеиомирљивији неиријашел народ-
 ноослободилачког иокреша. Реакционар какав се
 решко где може наћи. Ужива неошраничене сим-
 шашшје код реакционарних ученика у школи
 иоказујући очишу наклоносш и симшашшје ирема
 њима. Сшога је и њен ушшцај велики. Врши вели-
 ки верски иришшсак на ученике, а исшо шак и на
 шрашане са којима је у дошшцају. Са реакционари-
 ма у месшу је сшшлно иовезана и иод њиховим
 ушшцајем“. За разлику од ове три професорке,
 којима се приписује као главна кривица што нису
 присталице нове власти по извештају ОЗН-е,
 иако су биле веома омиљене, интеллигентне и
 потврђене у својој професији, професоре који су

врло лошег моралног карактера али и знања, ОЗН-а препоручује да остану да раде јер нису јавно и тајно радили против нове власти.²⁷⁰

Утицај нове власти на наставнички кадар тешко се и успорено остваривао. Тек почетком 1946. године организована је прва партијска ћелија КПЈ у обе чачанске гимназије, која је имала само три члана, а крајем исте године тек четири. То је и био разлог да се „ћелија“ 1947. укине, и припоји партијској организацији просветних радника у граду. Самостална партијска организација обе гимназије у Чачку обновљена је 3. јануара 1949. године са 13 чланова. У исто време створена је и прва ученичка партијска организација са 25 чланова из обе гимназије. Комунисти су дуго задржали конспиративни начин рада. Тек у априлу 1950. одржана је прва отворена седница партијске организације ученика, која је тада бројала 44 члана. Поред њих састанку је присуствовало 160 ученика непартијаца.²⁷¹

Притисак нове власти није се испољавао само у школи и осталим државним установама. Атеизација друштва рушила је раније успостављене религиозне норме и понашања. Женско монаштво појавило се у чачанском крају тек 1936. године. Долазак комунизма створио је нови вид унутрашњих искушења за калуђерице. Многе монахиње и искушенице напустиле су манастире, често након принуде партијских активиста новог режима. Они монаси и монахиње који су остали у манастирима постали су језгро из којег је ширен утицај цркве, путем деловања појединаца потеклих из богомо-

љачких породица. Доживљавајући цркву као изразито непријатељску установу активисти комуниста повремено су вршили и физичке нападе на монахе, а неки су од претрпљене тортуре и преминули. Иако је овај период за СПЦ био веома тежак, један број испушеника није напустио цркву. Занимљиво је да се у манастиру Благовештењу под Кабларом 1948. године замонашио испушеник Гојко Стојчевић, потоњи патријарх Павле.²⁷²

Упркос нападима на монахе они су опстајали, а један од истакнутих припадника богомољачког покрета, Бошко Топаловић (од 1949. године у монаштву носи име Рафаило), одржавао је преданим радом православље, па чак и култ владике Николаја. Монах Рафаило је по селима чачанског краја носио марамицу владике Николаја (над којом је епископ читао молитве) и читао молитве за исцељење болесних. Због своје моралне чистоте, побожности и молитве, монах Рафаило прочуо се далеко изван своје жичке епархије.²⁷³ Деловање монаха Рафаила остало је дубоко урезано у свести становника села никољске парохије, иако је његова активност била усамљена и ограничена углавном на села, посете домаћинствима у време свећења водице. Личним примером и упорношћу одржавао је искру православне побожности у време идеолошке државе непријатељски оријентисане према цркви.²⁷⁴

Наслеђе владике Николаја није се састојало само у броју манастира које је обновио, населио или из темеља подигао, нити само у сећању на

његове беседе, поуке и организовање масовних црквених свечаности. Један од активнијих свештеника у чачанском крају пред Други светски рат, Милисав Протић, сачувао је у највећој тајности сабрана дела владике Николаја, а једна од локација у којој су списи били похрањени био је и манастир Вујан код Чачка. Сачувана дела настала пре 1941. године предао је владици Лаврентију који их је касније објавио у Немачкој.²⁷⁵

Организона активност монаштва у подизању религиозности није постојала. Покушај да се ојача монашки живот огледао се и кроз покретање монашке школе у манастиру Ново Преображење (подигнуто 1938/40. делатношћу епископа Николаја Велимировића). Школа је деловала само две сезоне, 1961/62. и 1963/64. године, када је затворена; после паузе, ова школа је премештена у манастир Острог у Црној Гори.²⁷⁶

Јавно испољавање религиозности све је мање било пожељно, временом су увођена и посебна ограничења. Иако је народ литије у чачанском крају слабо посећивао и пре Другог светског рата, оне су се као део древне религије упорно одржавале. После 1945. године комунисти су забрањивали организовање литија, а нова власт је неке од хрстова „записа“, где су одржаване молитве, посекла. Литије у селима око Чачка искорењене су до 1950. године. Ако је село имало своју цркву, заветина је прослављана у црквеном дворилишту, а литије су обилазиле око храма уместо око записа по атару села. Људи су у својим домовима прослављали сеоску славу у кругу породице и пријатеља.²⁷⁷ Прадавна,

митска подлога литија, постала је предмет изучавања етнолога, који су у тек крајем XX века реконструисали значење литија, истичући да је то један од најсложенијих обредно-митских система српске народне религије.²⁷⁸

Снагу „стarih богова“ није било лако потиснути. Велики проблем за нову власт било је појављивање хришћанских „чуда“. Тако је крајем јуна и почетком јула 1949. године на прозорима у Чачку почео да се „појављује“ лик Марије са Христосом: „То, како причају, није било рађено руком, нешто као да је урезано у стiакло. Лейо: Марија са Христом. Свети се ипред ииаквим кућама скуиљао и гледао 'чуда божја'. Понеки су већ викали: 'Кажу да нема Бога. Еио им, иа нека виде!'" По селима у околини Чачка догађај је кроз препричавање добио изузетан значај, а детаљи немоћи нове власти посебно су истицани: „Дошли су милицајци. Почели су на свакој кући где се ио појављивало да бришу ирозоре, али узалуд! Нишiiа се није мошло избрисаиш. Они су онда иочели да разбијају и скидају ирозоре. Почели су да лежишмишу народ и заивару оне који су говорили да је ио од Бога. Заиворили су сiановнике иих кућа. Кажу: кад је на једној кући милицајац разбио ирозор, исiiа слика сiворила се на другом ирозору. После иодне било је ио још на неколико месiiа, иа, како причају, и у неким другим градовима. У народу се сiворила забуна. Гледали су ио и ироишв забране. Насiiало је, кажу, кришiiење ио улици. Сви су иоверовали: ово су божји знаци“. Млађе генерације нису веровале у ово „чудо“, сматрајући

да су слике Богородице и Христоса начињене човечјом руком, а старији су протествовали и грдили децу јер не поштују и не верују у Бога. Лик Богородице је наставио да се „појављује“ на прозорима по вароши и у оближњим селима, па и на атеничкој старој школи и земљорадничкој задрузи.²⁷⁹

Поред непрестаних манифестација и обележавања „лсеудорелигијских“ празника нове власти, комунисти су подизањем јавних споменика, давањем нових имена улицама, школама, предузећима, као и многобројним фељтонима у штампи стварали пожељну свест о прошлости и сопственим херојима, „новим светитељима“. Од укупно 183 спомен-обележја у општини Чачак подигнутих до 1994. године, чак 155 (84,7%) посвећено је комунистичком и партизанском покрету. Нова власт је имала намеру да свима јасно покаже да од њиховог доласка на власт заправо почиње „ново доба“. У самом центру Чачка, од 1945. до 1961. године биле су положене кости стрељаних и погинулих партизана, посебно из 1941. године. На том месту организовани су ритуали „новог доба“, потврђивао легитимитет власти, подсећало на мучеништво комуниста у изградњи социјалистичког друштва. Чачак је 1980. године, по идеји архитекте Богдана Богдановића, добио велики спомен-парк Борбе и победе, главно обележје „мучеништва“ партизанског покрета. Једно од централних места била је хумка (аналогија са паганским обредима сахрањивања) са костима страдалих партизана, пренесеним из центра града још 1961. године. Архитекта је своје дело замислио

тако да код посматрача изазову ужас и страх. То је Богдановић и констатовао код деце која су први пут посетила споменик. Огроман комплекс урађен је од хиљаду тона јабланичког габра, тврђег од мермера. Архитекта је у кућу, коју нападају фашистичке силе, уградио 620 камених звери, које је требало да застрашују посетиоце, а на крају шетње, као избављење, чекала их је Титова мисао да се снага народа види кроз искупења кроз која су прошли.²⁸⁰

Нове цркве у овом периоду нису подизане, али је захваљујући преданом раду Завода за заштиту споменика културе од почетка педесетих почела обимна акција, са прекидима обнављана у следећих пола века, на рестаурацији и конзервирању најзначајнијих цркви и манастира, икона и богослужбених предмета. Захваљујући раду генерација историчара, археолога и историчара уметности многе цркве и манастири, као и покретни предмети спасени су од пропадања, па и сигурног уништења под одређењем чувања културних добара, прихватаних као део општег цивилизацијског наслеђа и историјске баштине, „ослобођене“ хришћанског и националног „баласта“.²⁸¹

Највећи подухват у овом периоду свакако је било подизање новог манастира Јоване под Овчаром, јер је стари порушен 1954. године због изградње хидроцентрале Међувршје. Радови су обављени од 1957. до 1959. године, када је манастир са конаком био коначно саграђен. Ново Јоване је подизано са благословом епископа и администратора жичког Германа, будућег патријарха. У грађевинском одбору активно је учество-

вао монах Рафаило, као и јовањске сестре, а око изградње манастира највише се бринуо свештеник Миливоје Маригић, председник Грађевинског одбора, парох чачански. План за изградњу новог Јовања израдио је Драгомир Тадић, професор из Београда, један од ретких архитеката који су се након Другог светског рата бавили црквеном архитектуром, спајајући старе и нове обрасце у грађитељству. Ново Јовање је једно од важнијих остварења овог архитекте. Патријарх Герман, главни ктитор осликавања јовањске цркве, осветио ју је 31. маја 1959. године. Место за изградњу новог Јовања посредно је одредио владика Николај из емиграције у Сједињеним државама, предлажући локацију за нову цркву још пре своје смрти 1956. године.²⁸² Ова епизода није отворила простор за подизање нових храмова у чачанском крају, нити је добила било какав одјек у локалној штампи тога времена.

Државна политика оријентисала се на поништавање хришћанске традиције и успостављање и пропагирање нових празника за становнике града који је имао велики популациони раст. Нова година постала је педесетих година један од празника у коме су деца имала активну улогу са значајном симболиком јелки и Деда Мраза, као противтеже религијским симболима Божића и бадњака. Штампа је активно пропагирала успостављање нових обичаја. Крајем децембра 1957. године у Чачку је продато 280 јелки. Последњих дана 1958. године продато је 470 комада, а накита за јелке више од 40% у односу на раније године. Два дана пре Нове године Друштво пријатеља деце у Чачку

приредило је митинг за децу и пионире: „Испод стотина разнобојних сијалица, у наручју родитеља деца су поздравила Деду Мраза и радосним поклицима зажелела грађанима срећну 1959. годину.“ Скоро све установе и предузећа поделила су деци, чији родитељи раде код њих, новогодишње пакетиће.²⁸³

Религија у социјалистичкој Југославији није била забрањена, али је јавно жигосана као „назад-на“, па и непријатељска делатност, неспојива са животом људи који су приступили комунистима. Тако је 1952. године у локалној шtamпи јавно исмеван и прекореван матичар из ивањичког краја, иначе члан партије, јер се венчао у цркви код свештеника.²⁸⁴

Снажењем нове власти организовање и присуствовање религиозним свечаностима постаје „сумњиво“. Венчања и опела су по селима углавном била јавна, али деца су се у многим случајевима крштавана у тајности. Обично су новорођенчад у цркву тајно доносиле бабе на крштење, кријући то од њихових родитеља. Нова власт је будно пазила на активности цркве, тако да су приликом подизања парохијског дома у селу Катрзи после Другог светског рата прилози давани у највећој тајности. Црквени одбор је ипак успео да 1947. подигне парохијски дом, који је послужио и као стан за свештеника и његову породицу, која је претходне две године намерно исељавана из разних кућа по селу.²⁸⁵

Антирелигиозна пропаганда комуниста била је жестока. Свака акција цркве на подизању прос-

торија где ће се окупљати верници, па и омладина, доживљавана је као атак на „правверну“ идеолошку државу. Један од омиљених начина борбе било је исмевање цркве као „опакe“ дволичне установе, окренуте искоришћавању културне „заосталости“ становника за своје материјалистичке циљеве. У пролеће 1952. године на удару је био свештеник Светолик Станковић, активан на послу прикупљања прилога у Заблаћу и околним селима за подизање црквеног дома: „Њеџов је ѿлан да ѿај дом (успивари сѿиан за своју ѿородицу) ѿодигне од 'добровољног ѿрилога'. У аџиѿацији ѿој џовори како ће у дому имати ѿпростѿорију за играње шаха, како ће омладини куѿиѿи сѿорѿѿске реквизиѿије и слично. Он, даље, корисѿи заосѿиалосѿи ѿојединих људи у селу ѿреѿећи им крсѿом уколико обећани 'ѿрилог' не ѿредаду. Тиѿрајући крсѿ у рукама, џовори како ће се онима који не дају ѿрилог неѿиѿо десѿиѿи: смрѿи у ѿородици, уџинуће сѿѿоке ѿѿд. Тако је за неколико дана скуѿио, како се хвали, око чеѿѿири сѿѿѿѿине хиљада динара у својој ѿарохији: Кукићима, Мришницима, Балуги и Ваѿи. Посао му иде добро. Појединци су ѿочели ѿривлачиѿи камен и циџлу за кућу. Верници се одазивају, а ѿој ѿрича: 'Мени је добро, и увек ће ми биѿи добро, док има будала'.“ Свештеник је оптуживан да својим радом има за циљ да омета изградњу задружног дома и да жели да подели омладинске организације у селу под контролом комуниста: „[...] и сеје заблуде, сујеверје, ѿредрасуде и осѿиало ѿѿио ѿреба да буде сѿѿрано нашој омладини“. Као посебан „грех“ свештеника

Станковића истицан је његов пријатељски однос према четницима током рата, са подсећањем да су четници клали партизанае и њихове симпатизере. Указивано је да су нове власти 1945. године одузеле право гласа свештенику Станковићу на пет година. Истовремено је упућена претња да „напредне“ организације неће дозволити свештенику да „ровари“ по селу, користећи право слободе вероисповести.²⁸⁶

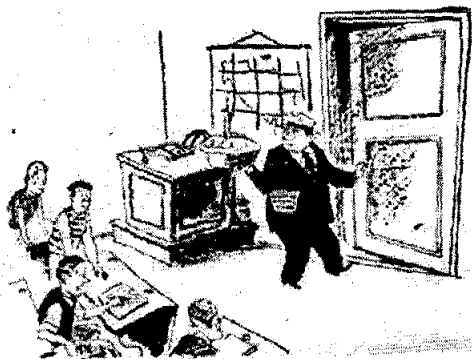
Оптужбе за рад против нових власти стизале су и на рачун свештеника из Бреснице који је обилазио домове партијаца, светио им водицу, крштавао децу и позивао да иду у цркву на литургију.²⁸⁷ Исмевање цркве понекад је добијало озбиљније облике. Тако су ловци из Чачка у зиму 1953. године по снегу свратили у манастир Стјеник на Јелици. У конаку су ложили ватру, играли покер до после поноћи, а калуђера Герасима терали да звони онима који су изгубили на картању.²⁸⁸

Припадност православљу укључивала је и националну компоненту тог осећаја. Нови режим је будно пратио активности свештеника, посебно ако би се усудили да на „непрописан“ начин обележавају сећања на минули Други светски рат и сукоб партизана и четника. Карактеристичан је случај свештеника у Брезни, селу у општини Горњи Милановац, који је почетком 1957. године унутар своје цркве поставио плочу са именима погинулих мештана у Другом светском рату. Постављање спомен плоча са именима страдалих војника унутар православних храмова представљало је општеприхваћену праксу из ранијих

епоха. Међутим, свештеник Тихомир Величковић из Брезне поставио је плочу чији текст са имени-
 ма погинулих почиње са речима: „*За слободу и уједињење српског народа дадоше живоје своје од 1941. до 1947. године.*“ Локалним властима, као и онима из Београда, посебно борацким органи-
 зацијама, сметала је најпре хронологија, јер се рат продужавао за две године, као и навођење имена свих погинулих, и партизана и четника. Оштро су протествовали, говорећи да је свештеник желео „да коригује нашу историју с правим српским календаром“. Свештеник Величковић био је главни организатор подизања спомен-плоче, али је прилоге за тај посао прикупљао по селу, па и од породица које су у рату изгубили рођаке у сукобу са партизанима. Власт је ово доживела као велики прекршај, па је свештеник Величковић осуђен на двадесет месеци затвора. У међувремену, „*озло- жеђени грађани су замолили да се ошвори црквена историја и види спомен-плоча. Кад је то учињено, и и кад су људи видели чија су све имена [неких локалних четника] уклесана на њој, разбили су спомен-плочу*“. Занимљиво је да је спомен плочу исклесао Радивоје Васовић из Горњих Бранетића, члан Савеза комуниста и члан Савеза бораца. Саборци су га оптужили да није довољно идео-
 лошки „свестан“ и да га занима само новац (да од „попа заради који динар“).²⁸⁹

Борба против цркве и јавног испољавања рели-
 гиозности одвијала се и на просветном плану. После рата стари празници нису одмах укинати. Велика прослава Савиндана одржана је и 1946. године у

чачанској Гимназији. Свештеници су у школи вршили верске обреде, а увече је организована и играња.²⁹⁰ Преокрет је настао неколико година касније. Већ 1952. године у локалној штампи јавно се жигошу професори који су покушавали да организују црквени хор, као и ученици учесници прославе Светог Саве у црквеној порти. Све је приказивано као хедонистичка забава простачких манира, лишена сваке везе са духовношћу. Сви учесници прославе описивани су као „прљави“ људи, жељни пића и провода. „За свейосавску 'прославу', на пример, у црквеној порти кувани су казани ракије и сиремани мезелуци, иио је, уз блађослов професора, иривукло извесиан број ученика. Видели ученици од професора, иа и они дошли да иију и једу 'без динара', јер је све било сиремљено од сирене имућнијих људи [...] Да би свейосавска 'прослава' била иио свечанија профе-

Професор Миленковић: „Прочишћите, децо, док се враћам из цркве, иа
ћу да наставиам предавање из марксизма...“
(кариатура из „Чачанског гласа“, 1953. година)

*сори-верници поштарали су се и за декорацију. Они су организовали да се из Гимназије (!) пренесе слика св. Саве, и пошто она слика коју је професор Докмановић био исцртао у наставничкој канцеларији за време док је директор гимназије био на вежби.*²⁹¹

Миљко Миленковић, професор чачанске Гимназије, добија отказ јер је 1953. године кроз град јавно пронео славску свећу. Пошто је предавао филозофију, оцењено је да својим поступцима негативно утиче на ђаке.²⁹² Осуђиван је и случај професора марксизма који је виђен да у цркви пали свећу. Активисти Савеза комуниста сматрали су да он својим понашањем ствара забуну код ученика, јер је требало да их васпитава у духу борбе против религије.²⁹³ Сличну критику претрпео је и учитељ, члан партије из Драгачева, јер је упражњавао верске обреде и одлазио код свештеника са којим је био пријатељ. Учитељ је позиван да одбаци „дволичност“ и раскрсти са религијом.²⁹⁴ Ако би члан КПЈ/СКЈ јавно демонстрирао паљење свећа на гробљу, па чак и ако су у питању били његови родитељи, ризиковао је озбиљну критику своје организације па и искључење из партије; „будни“ чланови партије пратили су понашање својих другова, увек спремни да их пријаве ако упражњавају религиозне ритуале.²⁹⁵

Иако Чачани нису били претерано побожни пре Другог светског рата, ипак су поштовали традиционалне религиозне норме понашања, а један од најважнијих симбола било је печење прасета за Божић. Док је на селу свака породица могла у оквиру свог домаћинства да самостално

припреми такав ручак, у граду су услуге те врсте вршиле пекаре, па је приватна религиозност у овом облику постајала јавна.

У Чачку су 5. и 6. јануара 1953. године на државним пекарама у Чачку биле исписане рекламе за печење прасића. Власт је негодовала што државна предузећа јавно агитују за слављење хришћанског празника којем се у граду неки „нису радовали“. Комунисти су негодовали зато што током 7. јануара у Чачку у истим тим пекарама није било хлеба и што су оне биле затворене.²⁹⁶ Иначе, на територији данашње општине Чачак 1953. године било је 1.578 чланова Савеза комуниста. Град Чачак је тада имао 18.490, а цела општина 75.416 становника. На партијским форумима агитовано је против цркве и говорено о помоћи оним особама које још нису раскрстиле са религијом, посебно ако су били чланови партије. Критикован је и „секташки“ став поводом примања новог чланства у комунистичку партију.²⁹⁷

Све ове акције биле су разрада задатака донетих на највишим партијским форумима. Просветни радници су критиковани ако нису показивали довољно агилности на одвајању деце од цркве. Већ од 1947. године комунисти нису смели да славе Божић и остале црквене празнике, нити да упражњавају верске обреде. Према статутарној одлуци из 1952. године чланови СК нису могли да буду религиозни ни у приватном животу. Од друге половине педесетих година креће кампања у медијима против цркве, монашког живота, а директни напади на цркву постају „мекши“.²⁹⁸

Религиозност под присмотром 1958–1980.

Организовани напади комуниста на СПЦ од средине педесетих полагано сплашњавају. Антирелигиозна пропаганда се у даљим годинама вршила путем поучних прича које су религију приказивале као празноверје. Овакав прагматичан приступ био је условљен чињеницом да је религиозност до краја педесетих почела да опада код становништва. Иако је у претходној деценији притисак режима на цркву и вернике био најјачи, побожност је била на вишем нивоу него 60-их и посебно 70-их година XX века. Црква је временом све више гурана на маргину, па није било ни потребе за грубљим притисцима и ограничењима. Са друге стране, СПЦ је у исто време поклањала више пажње верским скуповима на које је долазило све више света. Покушали су да поново организују литије по селима и у околини Чачка, али власт није дозволила ту акцију.²⁹⁹

Број чланова СКЈ у општини Чачак је растао. Током 1958. примљено је 285, а у првих девет месеци 1959. године 145 нових чланова. На територији Чачка те године било је укупно 3.624 члана партије (2.612 у предузећима, 234 у селима, 718 ван установа, 64 у школама и 34 у установама). Из партије је искључено петоро активиста због испољавања религиозности, а још шесторо их је кажњено.³⁰⁰ Локалне организације су спроводиле директиве из своје централе; то је време (1955–1958) када је велики број чланова СК искључен из чланства због религиозности на простору целе Србије.³⁰¹

Антирелигиозна борба комуниста испољавала се и кроз исмевање народних обичаја, као што је доношења хране на Задушнице. Поспрдно је говорено и о именима православних светаца, неразумљивих највећем броју верника без хришћанског образовања. Све је приказивано као велика празноверица, сујеверје и својеврсна „завера“ попова против народа и његове еманципације, са констатацијом да „нема Бога“. Исмевање живота у манастирима била је редовна појава, а они који би напустили монашки живот слављени су као „напредни“ људи. Посебно је подстицан одлазак млађих људи или деце сирочади из манастира. Они који су спречавали своју родбину да напусти манастире кажњавани су затвором, као у случају Симише Никитовића из Горње Трепче. Он је физички напао своју рођаку која је решила да напусти манастир, говорећи јој да је осрамотила фамилију и цело село. Монашки живот описиван је у најмрачнијим бојама.³⁰²

Свештеници блиски власти покушавали су да на неки начин споје традиције православља, комунистичке револуције, поштовања државне власти и опште модернизације друштва. Наглашаван је значај „колективне подсвести нашег народа чија је основа хришћански универзализам“, критикован је али и оправдаван национализам српске цркве као незаобилазан и неопходан у прошлости. Свети Сава је приказиван као део хришћанског универзума, не само као национални светитељ, већ и као космополитска личност.³⁰³ Поштовање

званичних државних догми није долазило у питање, па је у првом броју “Жичког весника”, листа Удружења православног свештенства епархије жичке, покренутог у Чачку јануара 1965. године, закључено да уредништву „[...] на срицу лежи јединство Цркве: чување нашег Свештосавља и Православља; чување мира у свешћу и његовина народно-ослободилачке борбе и чувања брајства и јединства наших народа“.³⁰⁴ Са друге стране, покренуто је утемељивање култа Јована Стјеничког, локалног светитеља, са традицијом партизанског устанка. Акција је имала за циљ оправдање обнове конака манастира Стјеник где се чувају мошти светитеља и где су партизани подигли устанак. Као заштитник цркве истицан је Св. Јован Стјенички, који је помињан и као чудотворац приликом немачког напада на партизане стациониране у манастиру у лето 1941. године: „[...] манастир Стјеник је његовик НОБ-а. У Стјенику је њукла усјаничка њушка на Ивањдан 7. јула 1941. г., као рајни њоклич уз говор народног хероја Бајне Јанковића и чињање њрогласа о оружаној акцији њројив мрског окупајора, а након месец дана, 2. августа, Немци су ову свешћу њредали огњу око које се њролила крв наших бораца. Но, народ је све ово умео да цени, ња је зајо и њожурио са обновом“.³⁰⁵ У наредним годинама је култ Светог Јована Стјеничког, чије су мошти ископане 1950. године и положене у саркофаг, добио и признање научне јавности, иако су подаци о његовом житију почивали на фалсификату.³⁰⁶

Државна политика старала се да кроз пропаганду прикаже низак ниво религиозности становника. Једна од битних одредница материјалног благостања „новог доба“ била је и боља исхрана, што је „потврдила“ изјава једног сељака из Мрчајеваца 1964. године: „*Ејо, некада се на селу ђосишло уз све ђосије: божићни, ускршњи, ђејиров и ђосиођин ђосиј. Данас нико о ђоме и не мисли, јер су сѣварно рејке ђородице које ђо ујражњавају.*“³⁰⁷

Ипак, то је била само пропаганда режима. Када је Телевизија Београд 1969. године направила емисију о Мрчајевцима и интервјуисала свештеника локалне цркве, откривена је сасвим друга слика религиозности становништва. Свештеник је изјавио да у селу од око 5.000 становника, у доба када је дошао за пароха, само 180 домаћинстава нису хтела да га приме у кућу, јер су били комунисти. Временом је тај број пао на само 60 кућа, али и код њих је одлазио тајно, ноћу. Телевизијска емисија је узбудила локалне активисте Савеза комуниста, јер је село приказано као традиционално, па и побожно. Они који су себе сматрали за атеисте отворено су нападали мрчајевачког свештеника и његове изјаве да тајно посећује породице комуниста у селу: „*У моју кућу ђој није ушао 29 ђодина, нијић ће икада ући, а он каже да је 'обрадио' сва домаћинсѣва. Пој ми се извињава и каже да је у свом излађању најравио изузеѣак, мада није ѣако. Ако има међу нама и ѣаквих чија деца иду у цркву, ѣреба оѣворено да кажу. Јер, ако син не може 'командоваѣи' оѣу и*

мајци, може, ваљда, жени и деци. Варају се они који мисле да могу зауставити ишчак историје.“ Локални комунисти су се нашли веома увређени, јер је свештеник изјавио да је цело село побожно, па су и они, премда декларисани атеисти, приказани посредно као дволични људи и непоуздани чланови Савеза комуниста: „Ми смо, као комунисти, одбацили религију и прихватили Маркову филозофију. Зајмо бих предложио: ако има ипаквих који још нису раскрстили са религијом да то размојримо на једном састанку кад се све ово смири.“ Оцењено је да су мрчајевачки и бреснички свештеници појачали свој рад. Посебно је истицано да бреснички свештеник има књигу у којој бележи све своје вернике. Иначе, на састанак СК у Мрчајевцима на коме се говорило о овој телевизијској емисији, од 180 чланова СК дошло је само око стотину. Интервју са свештеником и сељаком песником Обреном Пјевовићем, као и неколицином сељана који су за време рата били на страни четника, од комуниста је доживљаван као отворени непријатељски рад.³⁰⁸

Мрчајевачки свештеник имао је наредних година проблема са појединим људима из села. Доживљавао је претње, физичке нападе, јавно плување на улици и сокацима, пуштање керов на његову децу. На један од напада физички је узвратио, што је узбудило и његове непријатеље у селу и милицију, а син општећеног му је јавно претио пиштољем. Напади на свештеника били су инспирисани његовим изјавама у телевизијској емисији, односно тврдњама да су Мрчајевци побожно село.³⁰⁹

Модернизација живота на селу свакако да је почела да руши традиционалне облике живота, па и религиозност темељену на паганском наслеђу. Ипак, село и селаци су кроз процес модернизације, подизање нових кућа и побољшање стамбених прилика створили архитектонске претпоставке за очување традиционалне сеоске побожности. Од шездесетих година у селима чачанског краја почиње подизање кућа пројектованих у грађевинским бироима, често по угледу на оне у иностранству. Изградња у селу и у граду била је велика, па данас од свих постојећих станова на територији општине Чачака само је око 19% старије од 1961. године. Највеће промене на селу у изградњи кућа и култури становања десиле су се седамдесетих година XX века, када је изграђено око 50% свих постојећих станова у општини Чачак. Ове предимензиониране куће, често лоше грађене, без естетских мерила, ипак имају више простора него некадашње грађевине. Поред уобичајених просторија за спавање, обедовање, спремање и чување хране, многе сеоске куће имају и једну посебну просторију. То су такозване „гостинске собе“, „сале“ које служе само за славља (славе, обетине, крштења, бабине), а у ретким и изузетним приликама за смештај гостију. „Сала“ је по правилу највећа и највише осветљена просторија, али која се ретко греје. Опремљена је дугим столом, клупама, столицама, с иконом и кандилом, породичним фотографијама, огледалом на зиду. На зидовима су некада били ћилими, касније тапети и гоблени; под је

некада био застревен крпама, данас итисоном.³¹⁰

Тако је очување традиционалне религиозности на селу добило у многим кућама посебну одају, као простор у коме су се обављали прастари ритуали и преносило православно хришћанско наслеђе, макар у виду редовних, сезонских породичних прослава. Обимни грађевински радови и брига за подизање конака, као особен вид испољавања побожности могу се уочити и код СПЦ у епохи после средине педесетих година XX века. Потреба да се приликом великих празника угосте верници, условило је и подизање многих конака у постојећим манастирима и сеоким црквама, у стилу богатијих сеоских модерних кућа, као још један од видова бриге за подстицај религиозности, макар на нивоу свечаних ручкова после литургија. Боравак у манастиру и присуствовање ручку било је привлачно за становнике града, који су се бојали да у урбаним насељима јавно покажу приврженост православљу. Посебну ревност у подизању парохијских домова, манастирских конака и народних трпезарија испољавао је владика жички Василије од почетка 60-их година XX века.³¹¹

Варош је имала другачија правила понашања. Јавно испољавање религиозности и истицање верских симбола иритирали су комунисте у Чачку, који су у томе видели националистички и „непријатељски рад“ коме је посебно подложна омладина. Посебно су наводили појаву јавног истицања бадњака почетком седамдесетих година: „Скоро сваке године од ослобођења ња на овамо, њод видом

испољаванја верности према Господу богу и својој националној припадности, врше се одређене поличке манифестације које нису у складу са нашим друштвено-поличким уверењем – самоуправним социјализмом. Заправо, сваке године око верских празника, а нарочито око Божићних, по ипакве манифестације су нарочито изражене. Слављење Божића од разних развлашћених католических елемената, а уз то четнички и других непријатеља социјализма, врши се на извесан начин који није у сагласности са каноном – црквеним прописима који ипак вернике обавезују. То се понајвише чини махањем бадњацима на јавним местима, њиховим кићењем на неуобичајен начин, уношењем у јавне установе по и културно-просветне, ипак да су извесни просветни радници држали предавање ђацима уз присуство 'божићнег дрвца'. Могли смо поно тога видети не само на возилима која су приватно власништво, већ се могло видети да су бадњацима била окићена и возила из друштвеног сектора".³¹² Повезивање православне религиозности са „реакцијом“ – четницима, требало је да мобилише чланове Савеза комуниста да се активније боре против појава које ремете устаљене јавне ритуалне тоталитарне државе. Велике јавне свечаности, симболи који их прате, никако нису били безначајна чињеница у идеолошкој држави. Многе прославе, параде и јубилеји требало је да рефлектују поредак једногласја режима и народа. Све оно што је измицало испод централистичке идеологије комунистичке партије било је сумњи-

во; ништа није смело да пређе дозвољени степен традиционализма.³¹³

Јавно ношење бадњака изгледа да је посебно иритирало правоверне чланове СКЈ, који су посебно истицали да се религиозни празник чак и јавно прославља пре очима органа власти. Уз религиозност осуђиван је и национализам, па и свака врста традиционализма: „Поред њога не крије се да многи јавни локали служе за колективно слављење божиха или су у неку руку нечим обележили ову свечаност, а њу су и припреме за дочек Старе нове године 14. јануара. За све ове верске манифестације везују се и национални осећаји српства, чиме се некако поистовећује православље и српство, што се не може поистовештити, а нарочито ако се национализам испољава као политичка платформа контирареволуције и антикомунизма, кога најредне друштвене снаге на челу са СК морају безкомпромисно штићи на сваком кораку и на сваком месту. Видно је да ће реакционарне снаге под видом ујражњавања своје вероисповести некако увек са њим чином индигрирати своја национална осећања, али појединачно хисторично, обарајући се на њући национализам који, ето, својим расшом обавезује и нас Србе на окупање и збијање редова. Зашто, с бадњацима се контрабасира јелки не као новогодишњем знамењу, већ као католичком 'божићњем дрвцу'. При томе се обично кришћују комунисти како су побоже преузели новогодишњу јелку од католика, иако се зна да су то први учинили Руси после Окто-

барске револуције, који ојет са катхолицизмом немају ништа. Уставом је свакоме загарантиовано да слободно испољава своја верска осећања и на начин како је то црквеним правилима утврђено, што значи да за вршење верских обреда постоји, углавном, одређено време, начин њиховог обављања и место. То су, у првом реду, црква његове вере. Зајим његова кућа и друга места која таквим чиновима присијаје. Међутим, истим одредбама Устава је забрањен вероисповести у политичке сврхе. Замислите, молим вас једног атеистичког професора уз то и учесника НОР-а како држи предавање у учионици у којој су извесни, наводно, ђаци-верници унели бадњак, више се изживљавајући него што је то стварно из верског убеђења и слично. Ако се у нашем друштву одвија процес деистичизације на свим нивоима од комуне до федерације, то никако не значи да органе збожења и правосућа не треба стимулисати на ефикасније њихово деловање у свакој средини у циљу сузбијања не попријателја овакве врсте, који преко својих верских осећања врше политичке манипулације као и за борбу против осталог друштвеног зла: привредног криминала, мита, корупције и другог. Зато ми грађани треба да су бројно и кадровски јаки, материјално обезбеђени и самостални у вршењу својих функција. За одржавање реда и истинитике социјализма, ниједна друштвена средина неће жалити средства за њихово издржавање. Ми не смомо дозвољити да нам приличан број ОМЛАДИНЕ падне под утицај социјализму

иуђих схваћања, у првом реду под уишцај класног нејријателља који се у свом раду и деловању служи овде православлем и национализмом, а у другим срединама католицизмом и ојет национализмом. То значи да СК, у првом реду, ја и све остале друштвено-политичке организације треба више и организованије да се боре против нејријателља свих боја, а то ће и постићи интентивним радом уишће, а на идеолошком плану најосе. Ми у нашој чачанској средини имао и снагу и свих осталих могућности за то, само треба више да се ангажујемо. Овде бих посебно подвукао ону Титову мисао, речену у Титограду, где је он истакао да организација бораца народноослободилачког рата треба у својој средини да буде над политичком ситуацијом и да у тој средини никако не дозволи да се нешто догађа мимо њених схваћања и не дозволи да нејријателљовари.³¹⁴ Кићење бадњацима, прослава српске нове године, певање националних песама, ношење народних ношњи и шајкача, као и играње кола, осуђивани су као „негативна појава“.³¹⁵

Строг однос власти према религији и деловању СПЦ најбоље се може видети на случају затварања епископа жичког Василија 1972. године. Црква је имала намеру да свечано освешта обновљену цркву у селу Брезна 3. октобра 1971. године, па је на свечаност дошао и владика жички Василије. Школске власти забраниле су деци на посете сабор који се организовао код цркве, а владика је оштро напао такав поступак. Јавно је окупљеном народу рекао да је такав став штетан

по омладину и српски народ, као и актуелне реформе образовања које систематски изостављају истицање доприноса Св. Саве у просвећивању народа, само зато што је српски светитељ. После беседе у порти цркве у Брезни, коју је владика започео изговарањем речи из химне „Боже правде“, јер су Словенци и Хрвати у то време јавно певали своје химне, власт је владика затворила. У свом говору владика је критиковао и систем образовања, што је била још једна отежавајућа околност. Осуђен је на месец дана затвора јер је „неистинито приказивао систем школовања, образовање и васпитање младих“. Приликом судске расправе адвокат владике Василије није добио право да заступа свога клијента који је осуђен на месец дана притвора. Исти адвокат покушао је да изда књигу о овом суђењу, али њено штампање није успело јер су радници штампарије наводно „одбили“ да раде тај посао. Књига се ипак појавила 1990. године, али владика Василије није рехабилитован. Епископ житки је казну издржао у Краљеву, где су га посећивали епископи, монаси и многи верници.³¹⁶

Јавно испољавање религије, чак и кроз ношење симбола хришћанства – крста, никако није одговарало идеолошки „правоверним“ члановима Савеза комуниста у Чачку ни средином седамдесетих година XX века: „Социјалистичка мисао не признаје постојање бога и природних сила, па ма у ком облику оне биле приrozenиране религиозним учењима, али и не забрањује појединцима који 'сјас својих душа'

ишраже далеко жоре негде у небесима, да верују у
'Свевишег'. Смаи́ра се да је ишо́ и́родукт њихове
културе, наобразбе, живо́и́не филозофије.
Уоси́алом, у Уси́аву СФРЈ на́глашено је да је
исповедање вере слободно и и́рива́и́на ствар
човека'. Све док је религи́ја и́рива́и́на ствар
жра́ћана си́ора нема. Проблем искрсава у оном
и́ренуи́ку када се и́ређе и́а демаркациона лини́ја,
када јојединици у свом не-и́рива́и́ном живо́иу
јочи́њу да испи́чу, јосредно или нејосредно, иза-
зовно или и́рикривено, своја религи́озна ои́реде-
љења. Злоуи́и́ребљавајући нехај и небри́гу
одговорних ор́гана и лица, они, на својим радним
месии́ма у социјалистичком сект́ору, и́и́римају
уло́гу и́рои́ажаи́ора вере, и́и́о је очии́о у суи́рои́-
носи́и са духом Уси́ава, јер, будући да обављају
друшiíвени јосао, у и́и́ом и́ериоду од седам или
осам часова, колико им и́раје радно време, нису
и́рива́и́на лица у и́равом смислу и́е речи. Сведоци
јоси́ојано и́родире и на она месии́а где јој не
и́реба дозволити и́раво и́рисуси́ва. "Навођени су
примери продаје крсти́ћа – привезака за ланчи́е у
друштвеним продавницама, што је сматрано за
велики прекршај, посебно ако су продавачи́це
биле чланови Савеза комуниста: „А жра́ћанима
којикаким божјим симболима и́реба рећи, јасно
и гласно, да и́и́о мо́гу да чине, али само у и́рива́и́-
ном живо́иу. Они раде у друшiíвеним делаи́нос-
и́и́има, и́а је обавезно да се јовинују нормама
и́онашања овог нашег аи́еистичког друшiíва. А у

слободном времену нека се поосвећују божи
нека се чистије од боџохулних ђрехова, нека нас,
који са њиховим божансѣвима имамо баши
поколико заједничкоџ колико и ова свакидашња
материјална реалност са њиховом шамјаном
наркотицираном свеићу о неком инфантилно
замисљеном 'оном свеићу', поишједе својих вер-
ских каћијерских манифесѣација, лишених
свакоџ осећања и поимања времена у коме се
налазимо. [...] међу бројним златним и сребрним
накићом, продаји су изложени и крстови –
привесци. У неким продавницама може се видети
не мали број особља којем о врати висе ланци са
крстовима вишесанѣиметарских кракова. У 'Ау-
топрезовим' аутобусима поједини возачи каче
на 'шофер-шајбне' којекакве кичерске висулке из
којих провирују симболи хришћансѣва, а догађа
се да и 6. јануара окиће своја возила 'бадњацима'.
Трговинске радне организације и 'Градско зелени-
ло' продају верницима воићане свеће. Свеићлуца-
ју златни и сребрни крстићи у виширинама
трговинских радњи, љескају се на ђрудима прода-
вачица, клаије се на 'шофер-шајбнама', шири се
сладуњави мирис свећа са рафова продавца, а
нико у поменућим (и непоменућим) радним орга-
низацијама да се сеиши да обузда ову релиџиозну
офанзиву. Заслейљени лажном еијеричноићу
релиџиозних доџми и сладуњаво-баналноићу
глауиљујућих обећања о оносвеићским блаџодейи-
ма које ће им пружити некакви рајски вршкови,
али под условом да милосѣи божју заслужије на
овом свеићу, поишјујући његових 10 зайовесѣи

(‘Неће сваки који ми говори: Господе! Господе! ући у царство небеско, но који чини по вољи оца мојега који је на небесима’), појединци користе и друштвени, социјалистички (самим њим и атеистички) сектор за остворене манифестација је својих побожних животињних схватања. На жалост, и радне организације, набавкама религиозних ознака, под изговором да по поштомачи израже (!), појмомажу, на посредан начин, ширење вере – комерцијални интерес превагнуо је над идејном сиромашном проблемом (проверили смо: међу особљем које продаје крстоове налазе се и чланови Савеза комуниста; они као да не размишљају о њом парадоксу своје радне дужности). Где су, и по не реажују руководиоци ових радних организација, основне организације Савеза комуниста, организације радничке контроле, самоуправни органи? Нека црква оствори своју продајницу религиозних ознака и симбола, као и по је учинила Српска православна црква у Београду. То јој се не може забрани. Али се може и мора осудити безидејни комерцијализам ирговинских радњи радних организација у друштвеном, поново наглашавамо – социјалистичком сектору. “³¹⁷

Локални идеолози осуђивали су и верску пропаганду да је Исус умро за наше грехове, што је становницима Чачка сугерисано кроз летке убациване у поштанске сандучиће. За ову пропаганду оптужена је неименована хришћанска секта. Пошто је ова верска пропаганда била тајна, означена је као „непријатељска“, а Чачани су

похваљени као чувари социјалистичког друштва, јер су летке ревносно достављали милицији: „Чачани су и овом приликом постојали према својој политичкој свесној и убеђењима, као неприкосновени чувари своје земље. Лепак из индијанских сандучића доносили су и предавали органима јавне безбедности који су на прагу дрским верским пројектима и неријачењима.“³¹⁸

Испољавање побожности није било пожељно, али они који су желели да дођу у цркву могли су то да ураде „тајно“, посећујући неки од оближњих манастира или неку од сеоских цркава, где су вршени обреди крштавања, прекађивања колача, па и организовања прослава Светог Саве.³¹⁹

Борба против религије и побожности у идеолошкој држави није почивала само на органима репресије и пропаганде. Највећи допринос очекиван је од школе и просветних радника. У Чачку је средином седамдесетих година било око 20.000 ученика средњих и основних школа, око 2.000 редовних и ванредних студената на два факултета и око 1.200 малишана у дејим вртићима. Школе и васпитне установе запољавале су 989 просветних радника и васпитача, од којих је само 239 било у Савезу комуниста, што је бринуло општински комитет, јер је децу требало васпитавати у марксистичком духу. Изражавана је сумња да деца могу прихватити марксистичко учење ако то нису урадили њихови предавачи. Више од половине просветних радника није било у Савезу комуниста што је, по оцени Комитета СКЈ у Чачку, остављало простор за ширење идеологија супротних

марксизму: „Тако у условима свеобухватне обу-
ваћености младе генерације школовањем, а њиме
и позицијивним усмеравањем, од куда је могуће да
се млади нађу међу верницима у црквама? Одакле,
рецимо, њродор неких схваћања, која одударају
од њрођрамских циљева васијићања и образо-
вања?“ У Чачку су 1976. године од 33 предавача у
вртићима девет били комунисти; од 351 про-
светног радника у средњим школама 128 су били
комунисти; од 33 професора на факултетима 22 су
били комунисти. У основним школама је од 572
предавача само 80 било у партији. Током 1976.
године у чачанској општини регистрован је 51
просветни радник који је напустио партију. Неки
су то урадили у време напада на „либерализам“
претходних година, или касније, због неплаћања
чланарине. На сеоском подручју само је основна
школа у Мрчајевцима имала организацију Савеза
комуниста. Међу средњошколцима је било 214
комуниста. Током 1975. године у чачанској
општини СК је примио 614 нових чланова (204
жене), тако да су укупно имали 6.107 чланова.
Број комуниста је пре „Титовог писма“ био упола
мањи, тек нешто више од 3.000 чланова. Сваки
шести запослени био је комуниста. Половина
чланова била је млађа од 27 година, односно 4.500
било је млађе од 40 година. У комунистима је било
340 просветних радника и 270 сељака. Ново
чланство је регрутовано путем организовања
политичке наставе за младе људе, коју је током
1975. године похађало 1.480 младића и девојака.
Од њих се очекивало да буду идејно оспособљени

и да шире марксистичка уверења. Већ у септембру 1976. године у општини Чачак било је 6.340 чланова Савеза комуниста. У току првог полугодишта примљено је 377 нових чланова, али је међу њима било мало радника, само 69, док их је у ранијим годинама примано знатно више.³²⁰

Акција на ширењу марксистичке идеологије делимично је била условљена и страхом од утицаја религије на младе људе. Међутим власт није морала да буде претерано забринута. Према истраживањима религиозности ученика завршних разреда средњих школа у Чачку и околним градовима 1975. године, процес постепеног смањења религиозне свести текао је споро, али је био сталан, посебно код генерација рођених у социјализму. Чак 68,68% испитаника није веровало у постојање Бога. Чврсту веру у постојање Бога имало је само 8,41% анкетираних. Већина средњошколаца никада није одлазила у цркву (74,41%), половини је обележавање породичне славе уобичајено понашање, а само је 14,47% одговорило да ће наставити са слављењем. Испитивање је показало да су женска деца мање религиозна него дечаки, да је религиозност код деце са села и код деце чији су родитељи мање образовани већа у односу на остале категорије становништва. Наглашавано је да ученици чији су родитељи чланови СКЈ, као и одлични ученици, исказују изразито антирелигиозне ставове. Очекивало се да школа, али и породица ученика, активно раде на плану „еманципације атеистичких схватања младих“. Истраживање је обављено на узорку од 300 ученика завршних разреда средњих школа из

општина Горњи Милановац, Чачак и Пожега, национално и религиозно хомогеног подручја са јаким традиционалним наслеђем. Анкетирање је вршено од 1. до 30. априла 1975. године.³²¹

Права провала нетрпељивости државе према јавном исказивању побожности демонстрирана је 1976. године када је у општини Чачак, први пут после 1945. године, подизана нова црква. Акцију зидања новог храма у селу Горња Горевница водио је свештеник Мирослав Милетић.

Верници су у Горњој Горевници поред старе цркве почели да подижу нови храм. Имали су све дозволе, званичан пројекат, радили су добровољно, а новац су прикупљали од приложника из земље, али и из иностранства. Све је то засметало локалним комунистима. Жалили су се да их нико ништа није питао око изградње цркве, истичући да има и пречих послова у селу. Неки су тврдили да новац из иностранства стиже и од четничке емиграције и да „случај“ изградње цркве није „безазлен“, већ га треба подробно испитати. Постојала је бојазан да ће верници, захваљујући изградњи нове цркве, а по жељи четника у емиграцији, добити код народа водеће место у селу, премда то није било „довољно проверено“. За овај „пропуст“ у „будности“, у селу су прекоревани локални комунисти: „Зна се, ипак, ко је љокренуо идеју о градњи цркве у Горњој Горевници и ко љодстииче њену реализацију. Али, зна се и ко је и зашћо у овом селу зашћајо. Верници су, сиљурно је, искорисћили нечије слабости за своју акцију. Треба ли љред њима осћајћи равнодушан?“³²²

Комунисти који су отишли из села подсећали су да је после рата било незамисливо да неко добије идеју да у Горњој Горевници, као партизанском селу, гради цркву. Партија и СКОЈ су били јаки и сложни и водили су село у складу са својим опредељењима. Пошто је временом запуштен рад Савеза комуниста и СУБНОР-а, дошло је снажења других струја у селу: „Наравно, овако нејединствено вођење пољопривредних и акција у Горњој Горевници непријатељ нашег самоуправног социјалистичког система врло лако осећа и уочава, па у све постојеће таквог понашања ставља своје клинове, како би тај несклад активности проширио и тиме направио простор за своје деловање. Сама смелост за градњу цркве што најбоље доказује.“ Подсећано је да су црквени активисти у селу, бивши богомољци, неколико година раније подигли свештенику кућу, а комунисти нису реговали, јер нису били тиме погођени. Изградња нове цркве сматрана је за још „смелију“ акцију: „Сама градња цркве у Горњој Горевници представља дрзак покушај непријатеља нашег друштвеног уређења, да се преко религије и њених малобројних поклоника наметне овоме селу, које је у току НОР-а пламтело жаром Револуције и дало велике жртве на олтар слободе, наше самоуправне социјалистичке заједнице.“ Поједини комунисти из овог села осећали су се јако погођени изградњом цркве, доживљавајући је као „акцију непријатеља“: „Када би пољопривредне снаге у овом селу схватиле праве намере и циљ непријатеља и колику срамоту и љагу овом акцијом – град-

њом цркве – наносе Горњој Горевници, лако би извукли њоуке за свој будући рад.“ Комунисти који су напустили село подсећали су своје земљаке да ако буду сложни могу одлучно да делују у свом селу. Притом, нуде сву своју помоћ. Она, међутим, није била добро прихваћена, јер су мештани комунисти попреко гледали своје земљаке у градовима када им поново дођу у село: „[...] ишћа ви, који сшће ошћили из Горевнице шражшће на нашшм сасшћаницима?“ Због такве неслоге комуниста постојала је опасност да се црква ипак заврши, а онда, можда, подигне и споменик неком од четника „кољаша“: „У случају шрадње цркве, шене шолишћичке снаге шреба да се зашшћају: ко је шћај који је смео да за рачун цркве убира шрилоге од шраћана, ако шћо није оршћанизована акција друшћивено-шолишћичких оршћанизација и за иншћересе шраћана? Ко су шшћ верници овог села шшћо дају шрилоге за цркву, када се зна да су сви чланови бивше хришћанске заједнице у овом селу за време рашћа били шмогаачи квислинга Љошћића и Драже Михаиловића. Друшћивено-шолишћичким оршћанизацијама у Горњој Горевници је шознашћо да су извесни синови неких зашћуцаних верника и црквењака школовани у разним манасшћирима за шћоове и калуђере и да се они налазе у иносшћрансшћву као емишћграншћи, криминалци и нешћријашћелшћи овог сошћијалисшћичког друшћшћа, шћа ошћуда и шреба да им је јасно ко у иносшћрансшћву шрикушћља и шалје шмоћ за цркву у Горњој Горевници. Сшћурно да је шћљ нешћријашћелша да шреко релишћиозних шраћана и нове цркве, оживи неке чешћничке и шћошћићевске сшћрасшћи у овом

*селу, а што значи и организовану акцију непри-
јатеља проишав идеала нашег самоуправног соци-
јалистичког друштва.³²³*

Врхунац и „сумрак“ социјалистичке религиозности 1980–1990.

Град Чачак и најближа околина проживљавали су после 1945. године, а нарочито од краја 50-их убрзану модернизацију, рушење традиционалних облика живота, велики прилив новог становништва из удаљених планинских сеоских крајева. Готово половина становника данашње општине Чачака досељена је после 1945. године. Доминантни правци миграције полазе са црногорских брда и површи, из Херцеговине и старе Рашке, као и моравичког и драгачевског краја. Град је имао непрекидни раст становништва, док је популација у околним селима стагнирала.³²⁴ Новоприселило становништво долазило је из крајева у којима црквена организација вековима није била јака. Пагански корени су били снажни, а прелазак у нову средину значио је одбацавање многих норми из „претходног“ живота, све у циљу уклапања у ново социјалистичко, „напредно“ друштво.

Драматичан раст становништва у градовима рушио је старе обрасце живљења у целој Југославији, а Чачак није био изузет из општих трендова развоја послератног друштва. Сам раст становништва Чачка током XX века показује сву динамику тог процеса. Чачак је 1931. године имао преко 9.000 становника, 1948 – 12. 987 становника,

1961 – 27. 642, 1971 – 38. 244, 1981 – 47. 855, а 1991 – 72. 392 житеља. Варош је постепено добијала обличје модерног града, а симбол новог друштва постају бетонске вишеспратнице. Нова насеља настаниле су придошлице са села, убрзано одбацујући, вољно или невољно, своје сеоско наслеђе у које је убрајано и православље, доживљавано више као део паганства и сујеверја, него истинског хришћанства. Почетком педесетих година Чачак је имао око 3. 500 стамбених објеката. Од 1956. до 1959. изграђено је 828 станова; од 1960. до 1963 – 1.724 стана. Убрзана изградња настављена је и у наредној деценији (1. 105 у периоду 1971 – 1975; у наредних пет година изграђено је још 1. 730 друштвених). Приватна изградња била још динамичнија. Нови стамбени објекти омогућавали су сваком члану породице приватност у својој соби, али у том простору дуго није било места за хришћанско наслеђе. Слављење Божића, Ускрса, обетине, крсне славе било је „неподобно“ понашање, не само због притиска комуниста, страха да ће их комшилук пријавити, већ и због уобичајеног ритма радне недеље у индустријским предузећима и установама. Нико није због религиозних празника могао добити слободан дан, како би на пример обележио своју славу. Жеља да се напредује у социјалистичком систему имала је свој материјализовани облик у добијању стана, па су се успешни чланови новог друштва чували јавне демонстрације „назадног“ понашања. У солитерима станове су углавном добијали руководиоци – 27, 9 %; службеници – 43, 6 %; висококвалификовани

радници – 32, 9 %; неквалификовани радници само 8, 8%, од укупно 772 додељена стана до јесени 1966. године.³²⁵ Управо су ове социјалне групе, становници солитера, успешни појединци и породице у новом друштву, постали носиоци антирелигиозних ставова, што су потврђивала социолошка испитивања.

Нова организација живота је осим материјалне удобности имала и наличје које се огледало у повећању малолетничког преступништва, алкохолизма, ширењу проституције, појаву наркоманије. Разводи су од половине века постали уобичајена појава, а у последње три деценије века у просеку је на око шест закључених, долазио један разведени брак годишње. Један број мушкараца и жена одлучују да живе сами, без потомства или само са децом. Број прекида трудноће нагло се повећавао. С друге стране, број порођаја био је два до три пута мањи од броја побачаја.³²⁶

Заправо, становништво Чачка проживљавало је „уобичајену драму“ модернизације социјалистичких друштава у другој половини XX века. Све традиционалне норме биле су доведене у питање, сеоски свет који је дошао у градове прекинуо је везе са својим пореклом, прихватио вредности социјалистичког друштва и његову овоземаљску „религију“. Обнављање религиозности крајем XX века умногоме се темељило на критици урбанизације, убрзане модернизације, превласти технологије над духовношћу, улоге жене у новом друштву. Осамдесете године представљају врхунац социјалистичке модернизације у чачанском крају,

време када је религиозност постала део духовног наслеђа нижих друштвених слојева у граду и становника села, али и доба када се примећује полагано обнављање старих хришћанских веровања.

Стагнација секуларизације и обнављање религиозности најпре се крајем седамдесетих година уочило у западним, католичким крајевима Југославије. Целови Србије у којима је доминантно православно становништво још нису показивали такве тенденције. На тим просторима процес секуларизације пустио је дубоке корене; православље није више било морални узор младим генерацијама, нити је људе подстицало на неко практично понашање. Православна религиозност била је у изразитој кризи. Изгледало је да победа „нове“ религије никако није доведена у питање, јер је православље постало део духовног живота маргиналних друштвених слојева. Образовни и динамични део становника био је најнерелигиознији, а типични верници долазили су из пољопривредних и радничких слојева, са села и предграђа, из женског или из старијег дела становништва, из политички пасивне популације која је била ван токова модернизације друштва. Друштвена проходност религиозног човека била је отежана, јер су јавно декларисани атеисти били привилеговани и побеђивали су у утакмици за постизање виших друштвених позиција. Атеистичка пропаганда, марксистичко образовање и унутрашња слабост СПЦ имали су мање дејство од урбанизације и модернизације православног становништва, које

се све више одвајало од руралних традиција, па и хришћанства прожетог дубоким паганским наслеђем. Криза вредности социјалистичког друштва у целој Источној Европи, посебно повећање економске несигурности, као и поновно бујање национализма, условило је ревитализовање и православља, али тек крајем осамдесетих година XX века, деценију касније у односу на католичке крајеве Југославије.³²⁷

Напади на СПЦ почетком осамдесетих година у чачанском крају и даље су били део идеолошких обрачуна са „пораженим снагама“ из Другог светског рата и као такви могли су да добију широку подршку. Карактеристична је масовна продукција публицистичких радова везаних за партизански покрет и Други светски рат. У њима нису били ретки детаљи у којима чланови КПЈ, као нова револуционарна снага, већ 1941. имају активно негативан однос према хришћанству. Тако је као веома позитиван пример истакнут догађај у коме је један партизан, члан КПЈ, јавно уклонио крстове са гробова партизана изгинулих приликом опсаде Краљева 1941. године.³²⁸

Међутим, покушаји да се мењају прастари религиозни обичаји, прожети снажним паганским наслеђем, изазивали су снажне и „несавладиве“ отпоре. Почетком 1981. године покренуто је испитивање могућности забране „посмртних закуски“ на гробљу, као „примитивног“ наслеђа које треба превазићи, пре свега због „хигијенских потреба“ одржавања гробља. Указивано је да гозба на гробљу, после сахране, нема ништа са хришћа-

нством и да је у питању обичај приношења жртве за покојника као део паганског наслеђа. Ручкове на гробљу организовали су и атеисти, а по величини гозбе мерила се друштвена моћ. Подсећано је да се за тај обичај није знало пре Другог светског рата (што није било тачно) и указивано је на економску пропаст због узимања кредита за организовање богатих даћа.³²⁹

Чачани су оштро протествовали против могућности забране организовања ручкова на сахранама: „И раније је било људи на гробљу који нису ништа служили на гробљу. Једни зајмо ишћо им се ишћо није свиђало, дружи из ишћрдичлука или можда неких дружих разложа. Биће ишћко и убудуће, сићурно. Ни народ, ни црква, ни ко дружи није налажао ишћпремање ишћслужења, али се врло лоше гледало на оне, нарочишћо имућније ишћородице, које не ишћслужише ни чаше ракије за 'душу ишћојника' и ишћакви су се случајеви дуго ишћомињали, не као ишћозишћивни.“ Грађанима је било доста забрана и ограничења, па су најављивали и парничење до Уставног суда ако се усвоји предлог о забрани приређивања ручкова на гробљу. Иначе, таква забрана постојала је и у суседној општини Пожега, па је укинута када је председник општине приредио ручак на сахрани свога оца, иако је управо он иницирао забрану доношења хране на гробље, прописујући и примењујући оштре новчане казне.³³¹

Расправа о забранама гошћења на гробљу је настављена. Већина месних заједница из града била је за забрану, али је на селима преовладало мишљење да тај народни обичај има дугу традици-

ју и да га је немогуће забранити. Трошкови су понекад били велики и достизали су висину просечне годишње плате радника. Преовладало је мишљење да идејном акцијом треба мењати свест људи и избегавати забране. Новац који се трошио за ручкове требало је усмерити у хуманитарне фондове.³³² Обичај није измењен и све је остало по старом.

Напади на цркву и религиозност у каснијем периоду нису у јавности били тако оштри. Средином осамдесетих званична власт је кроз натписе у штампи посредно покушавала да подржи оне вернике у селима који нису хтели да се покоравају наређењима владике, као у случају доласка новог свештеника у Јежевицу. Појединци су изјављивали да новог свештеника неће пустити у кућу да им свети водицу и прекађује колач, а неки су најавили да ће раскрстити са религијом.³³³

Ипак, у јавности се примећивало повећање религиозности, о чему су посредно објављиване вести кроз хумореске, нарочито о појави да се људи све више крсте, али више као израз чуђења и недоумице, него праве побожности.³³⁴

Пошто је појава уочена, локалне власти су крајем 1985. године извршиле једно опсежно испитивање религиозности ђака VII и VIII разреда основних школа у општинама Лучани, Чачак и Горњи Милановац. Број школа далеко је премашивао број цркви и манастира, а посебно је доминантан био број наставника у односу на свештенике. Постављало се питање како је уопште могуће да верска пропаганда буде јака у таквим

условима. Школе су онемогућавале утицај цркве, али религиозност је долазила из породица које нису „раскрстиле са традицијом“. Испитивање је обухватило религиозност ученика кроз упражњавање ритуала и симбола као што су пост, слава, икона, бадњак, крштење, свећење водице и ношење крста око врата.

Испитивање је утврдило да је религиозност већа на селу, а да су у граду религиозни нижи друштвени слојеви. Село је више постило (78%), док је у граду то чинила свака друга породица (55%) макар једном годишње. Слични подаци односили су се на слављење славе (село – 88%, град – 35%). Икону у кући је имало само 32% домаћинстава (село – 44%, град – 10%). Деца су у 2/3 случајева крштавана (58%; село – 65%, град – 45%; претпостављало се да је још 10% испитаника тајно крштено). Свештеник је у 66% породица долазио да свети воду (село – 83%, град – 34%). Активне религиозности није било. Испитаници су одговорили да 50% очева (село – 75%, град – 26%) и 61% мајки (село – 71%, град – 41%) понекад иду у цркву. У цркву је често одлазило само 3% очева и 5% мајки. Половина ученика никада није разговарала са свештеником, мада је велики број ученика макар једном ушао у локалну цркву (69%), а 1/3 је ишла „доста пута“ у цркву, тако да директног утицаја свештеника није ни било. У цркву се одлазило углавном ради причешћа (једном се причестило 19%, више пута 18%). Ученици са села више су посећивали цркву (81%) и причешћивали се (64%) од ученика из града

(51% : 22%). Одлазак у цркву није покретао неку дубљу побожност, јер чак 82% испитаних ученика никада није чуло за Свето писмо, а само 7% родитеља-очева читало је „Православље“.

Школа је мало радила на упознавању ученика са религиозним темама, а није било ни активног антирелигиозног рада. То је било условљено и чињеницом да је значајан део просветних радника веровао у Бога. Око 10% ученика сматрало је да њихови професори верују у Бога, 69% нису били сигурни, а 19% је сматрало да ниједан од наставника који им предаје не верује. Наставници су избегавали да деци говоре о религији и да их воде у обилазак локалних цркви и манастира, плашећи се одговорности за такве поступке код локалних власти. Али, на екскурзијама су децу редовно водили у знамените манастире, као културно-историјске споменике. Испитивање је потврдило да је религиозност, пре свега, део традиције, са slabим утицајем свештеника и без правог познавања хришћанства.³³⁵

Подаци о религиозности ученика средњих школа у Чачку крајем 1985. године били су мање узнемирујући и били су на нивоу испитивања из претходне деценије: „Дилеме нема: млади су далеко од вере, само седам одсто изјавило је да верује у Бога, али се зашто не могу похвалити неким знањем из ове области – оно је углавном иштуро, површино. Ношење верских симбола – крстића око вратца, наушница са крстом и других – нису знак религиозности, већ моде.“ Млади су о религији углавном добијали податке

из медија, а не из школске наставе, па су им знања била површина. Школа је само код 23% испитаника давала информације о вери, породица 24,97%, а доминантан вид стицања знања било је самообразовање. Највише информација о религији и њеној догми средњошколци су стицали учећи марксизам (42%) и кроз наставу историје уметности (23%). Међутим, по наводима ученика „[...] углавном су учили о суштини религије и њеним догмама, заузимали критички став, а мање о неким другим појавама и уједињајима“ Постојање религије 34% испитаних ученика средњих школа сматрало је као продужетак традиције, 37% као продужетак незнања и заблуда. Чак 47% испитаних ученика је било без религиозних убеђења, али и без негативног односа према вери. Само седам одсто ученика признало је да верује и да су религиозни. Доста ђака је одговорило да о религији нема довољно знања (36%). Само један проценат испитаника могао је да наброји пет светских религија, за три религије знало је њих 50%, а чак 11% није дало никакве одговоре. Од 298 испитаника 25% није знало ни за једну свету књигу, за две је чуло 40% ученика, а за четири само 1%. Када су требали да наведу две од десет божијих заповести, 38% није знало ниједну, једну је навело 5%, две 21%, а пет само неколицина. Да је познавање религије важно за свестрано образовање изјавило је 32% ученика, за 16% оно је небитно, а два процента је дало предност религији над другим изворима знања.³²⁶

Резултати анкете нису били изненађујући.

Савез комуниста се трудио да младе људе уврсти у своје чланство и задржи их на курсу партије која је заговарала атеизам. Гимназија у Чачку, као најпрестижнија локална средња школа, у периоду од 1975. па до 1985. године примила је у Савез комуниста 889 ученика и три професора: „Превазиђена је ранија ђракса да ђријем ученика буде на крају школовања, ђосле завршења наставае у омладинској ђолиђичкој школи. Последњих ђодина ово се чини на завршењу наставае у ђрећем разреду, чиме се омођуђава да нови чланови активношћу у основној орђанизацији ђођврде своје креативне способносђи.“³³⁷

Процес атеизације је током социјализма у Чачку далеко одмакао. Припадници средње класе из града нису одлазили у цркву, нити су упражњавали верске ритуале у својој кући. Понекад је дете тајно крштавано. Чак и на туристичким путовањима, како у земљи, тако и у иностранству, избегавано је да се улази у цркву „са којом се раскрстило“.³³⁸ На делу је била религиозност маргиналних друштвених слојева (сељаштва и неквалификованог радништва), сиромашних и оних са нижим образовањем, а не богатих, образованих и друштвено покретљивих. На православним просторима најоучљивији је био „бег“ људи од религије и цркве и изузетан пад раширености неких значајних облика религијског понашања људи, пре свега оних који спадају у поузданије показатеље конвенционалне религиозности, као што су посета недељном богослужењу (литургији), посета цркви, пост,

молитва. О неким обредима религијског понашања могло се говорити као о обредима који су полако нестајали из шире популације, а о неким као о обредима које поштује тако мали број људи (испитаника) да се могло говорити о поодмаклом процесу ерозије религијског понашања и удруживања. Тако је процес секуларизације (атеизације) друштва на православном конфесионалном простору довео до смањивања броја како декларисаних, тако и стварних верника. Дошло је до смањења верске праксе, разбијања и пропадања догматског садржаја вере, маргинализације утицаја цркве и православне религиозности на свакодневни живот људи, уз сразмерно чешће практиковање неких традиционалних верских обреда и веровања као што су крштење, прослава већих верских празника, признавање конфесионалног порекла, црквени упокојника, па можда и вера у Бога.³³⁹ Управо из ових генерација појавиће се у следећој деценији појединци који су покренули нови талас побожности која је била на „издисају“.

Отварање према националним осећањима српског народа наступило је доласком Слободана Милошевића на чело комуниста у Србији током 1986. године. То је условило и либералнији став према религији као делу националних осећања о којима би у политичкој борби требало водити рачуна. На локалном нивоу то се демонстрирало првим похвалним натписом о цркви, религиозности и активности свештеника. У Заблаћу је освећен нови звоник цркве старе 110 година, а освећење је

извршио владика жички Стефан.³⁴⁰ Постепена демократизација друштва условила је потребу политичара да обрате пажњу и на религиозне осећаје становника. Црква је постала уважавана установа, саставни део друштва, поштована као традиција о којој треба водити бригу, али религиозност није повећана. Посете црквених великодостојника Чачку бележене су без антирелигиозног става, као у случају посете Александријског патријарха Чачку 1989. године, али и без одушевљења и подстицања становника да посећује цркве.³⁴¹ Партија није морала да буде превише забринута због деловања цркве. Према подацима из 1988. године, у Чачку је било преко 11.000 чланова Савеза комуниста, односно сваки десети становник општине.³⁴²

*Свештеник Милојко Петровић, на митингу подршке Србима на
Космету, Чачак 27. септембар 1988. године*

„УСКРСНУЋЕ“ СТАРИХ БОГОВА – РЕЛИГИОЗНОСТ У ПОСТСОЦИЈАЛИЗМУ

Већ почетком осамдестих година XX века испољили су се видни знаци кризе социјалистичке Југославије. Криза се временом све више продубљивала и до 1990. поставило се питање опстајања социјалистичког идеолошког супстрата и политичке организације јединствене југословенске државе. У таквим условима постала је уочљива појава обнављања религиозности код православног становништва Југославије, које је у ранијим деценијама било већином антирелигиозно усмерено. Поред потребе за превредновањем дотадашњих видно урушених, и све мање употребљивих социјалистичких вредности, и национална компонента православља имала је битну улогу у предвечерје сукоба на територији бивше Југославије. Виши ниво религиозности у свим социолошким испитивањима делимично је узрокован и конформизмом, јер је јавно испољавање побожности у новим политичким приликама постало друштвено пожељно понашање. Припадност православној вери постала је кључна одредница српског идентитета; православље/светосавље постављено је у средиште нације – као њена највиша вредност, њен извор и

стожер, као сама суштина „бића народа“. Међутим, иако се на свим нивоима бележио раст побожности православног становништва, тај ниво религиозности и даље је био нижи у односу на друге конфесије.³⁴³ Задња деценија XX века донеће преокрет, а носилац нове религиозности постаје омладина, а главна позорница град. Политички догађаји били су иницијатор за урушавање социјалистичких вредности и обнову традиционалности, а пут ка повећању стварне религиозности у следеће две деценије био је дуг и неизвестан.

Повратак старој вери и стварање „нове“ религиозности 1990–2008.

Велики прелом настао је 1990. године када је пропаганда цркве и јавно испољавање религиозности збунила многе Чачане: „Последњих неколико година десио нам се народ – 'ошкрили' смо демократију и историју, ко је ко и шта био у прошлости. На почетку 1990. године догодио нам се – Божић. Информације о Бадњем дану, Божићу, честитке, рекламе, деловале су као вишромећ, већину су закле несигурне [...] Зато неки овогодишње јавно слављење Божића доживљавају збуњено: нагло скидање ембарга са православних обичаја заслепило је атеисте, али и оне који су до сада, као највећу штету, крили своје мишљење о вери. Заокрећ је ипак нагao и велики да сва њима и информације о Божићу могу да зазвуче и предимензионирано. Оно што је постojало у народу, а о чему се ћућало, што је

ићнорисано, сада је део полићиће, јавноћ живоћи. Први поћи се у социјалићићкој Јућославији, и не само у њој, већ и у СССР-у, колевици социјализма, јавно ћовори о божићним поћазницима, верницима се чећићићић поћазник, а лићиурћија је добила месћио и на ТВ каналима и радио мрежи [...] Ако је слављење Божића поће двадесећи-поћридесећи ћодина био ћрех, данас је поћи део живоћи. На ово поћследње поћреба рећи – Амин! [...] На Бадњи дан у чачанској цркви Боћородице Градачке био је дефиле људи разних ћенераћија (од мале деце до сћиараца), образовања, поћоложаја. Једни су доћли збоћ веровања, дрући из радозналоћићи, поћрећи да виде ићићи се поћи ћодинама скривало и забрањивало. Млади су у буљућима улазили у цркву, слућали поћсму свеићићеника, деца су поћрчала поћ снећу, око велике ваћире у дворићићићу ћрејао се народ и чекао изношење бадњака из цркве, на друћом крају кувала се ракија. У редовима за божићне свеће сћиајало се поћи цео сачи. Свако је хићео да кући ћранчицу са мало сламе и поћробојком, да поћнесе кући. У цркву се улазило јавно, без зазора и сћиараха да ће сућира бићићи кочница за карићјеру, да ће неко некоме замерићићи, поћи узећи као аргументићи поћроћићив човека био он верник или поћићићовалац древних обичаја својих поћредака и народа.“ Предвићјано је да ће се серија „открића“ наставити са прославом Светог Саве, а да ће на Ускрс деца у школе донети шарена јаја: „Ове, ћодинама поћобркане лончиће, поћешко је одједном сложићићи и навићи се на њихово поћрисусћиво. Јер, све се поћи дешиава у живоћићу једне ћенераћије – има Божића, нема Божића.“³⁴⁴

Отварање према религији значило је и увођење црквених великодостојника у јавни живот града. Тако је у Народном музеју у Чачку 1990. године епископ жички Стефан отворио изложбу о ризницама у овчарско-кабларским манастирима, што је у ранијим периодима било незамисливо.³⁴⁵ Следеће године објављена је вест да су кости владике Николаја Велимировића пренете у родни Лелић, са подсећањем да је он био и епископ са седиштем у Чачку.³⁴⁶ Велику пажњу јавности изазвала је и посета новог патријарха Павла манастиру Благовештењу и пећини Кађеници 1991. године.³⁴⁷

Јавно испољавање побожности огледало се и кроз церемонију литија које су 1990. први пут после 1945. године јавно прошле кроз цео град. Већ наредне године то је постала градска „традиција“ и нормална појава.³⁴⁸ По селима се од 1989. године обнавља обред заветине и литија који је, осим верске, имао и политичку димензију, као врста побуне против дотадашњег идеолошког система.³⁴⁹ У Чачку су 1992. године у основним и средњим школама први пут после пола века наставници и ђаци јавно прославили Светог Саву. Цркве и манастири били су тесни за вернике.³⁵⁰ Обнављање религиозних свечаности повезано је са масовним слављима и претеривањима свих врста тако да је Савиндан 1992. године прослављен и у једном ноћном клубу познатом по наступима „плесачица“. ³⁵¹ Све је то изазвало критику људи и раније окренутих вери, православљу и традицији. Они су подсећали да су до недавно у

школама веру прогонили као ирационални део свести човека, истичући камелеонско претварање „садашњих и бивших комуниста“.³⁵²

Последња деценија XX века донела је повећање религиозности код средњошколаца. Истраживања преференцијалних вредносних оријентација матураната чачанске Гимназије 2000. године открила су да су религиозност и религиозни поглед на свет високо прихваћени, за разлику од доминантно атеистичког става испитаника 1988. године.³⁵³

Одлазак по бадњак, његово сечење, доношење у цркву, освећење, а затим разношење по целом граду, постали су важни јавни ритуали враћања традицији, поштовања предака, православља, али и политичке кампање локалне општинске власти, нарочито од 1997. године.³⁵⁴ Чачанска црква постала је позорница у којој се за Божић величином бадњака мерила нова религиозност и „богоподобно“ понашање некадашњих осведочених „неверника“, који се „понизно врзмају само да би од света били виђени са лажном скрушеном побожношћу“. Унутрашњост станова почела је да се испуњава многобројним иконама постављаним на највиднија места (тик уз шаренило гобленских везова) као доказ „оправослављености“.³⁵⁵

Већина становништва је после пропасти комунизма усвојила сопствено виђење религије, такозвано „народно православље“, које не почива на догмама хришћанства, већ је по много чему један необавезан верски оквир унутар кога сваки појединац ствара своју сопствену веру, без бојазни да ће

бити проглашен за „јеретика“. Масовне прославе народних празника, као што је Сабор трубача у Гучи, налазе се делом под покровитељством цркве, где се спајају неспојиве ствари (хришћанске вредности и оргијастичка свечаност), али са обавезним националним обележјима у кич-варијанти и осећајем да су Срби одабрани божји народ кога Створитељ воли више него остале нације. Поводом прославе 2000 година хришћанства владика жички Стефан је, на иницијативу верника, покренуо иницијативу да се Сабор трубача измести из посних дана. Притисци су успели и Сабор се од 2002. године одржава пре поста.³⁵⁶

Нова економска елита у Чачку испољавала је своју религиозност кроз ново задужбинарство, а у ансамблу фресака у обновљеним црквама налазили су се и ликови ктитора, као и представе њихових породица.³⁵⁷ На саблазан многих „обичних“ верника црквене славе почели су да походе људи „проблематичног“ изгледа и понашања. Дешавало се да на појединим манастирским славама већину присутних чине добро познати локални криминалци.³⁵⁸ Златни ланци и крстови постали су у налету нове религиозности редован и незаобилазни део естетике и иконографије, међу осталима и разних криминалних група. У друштву дезоријентисаном ратовима, инфлацијом, изолацијом од света, и са поремећеним системом вредности, није било неуобичајено ни то да припадници паравојних формација или оптуженици за ратне злочине, манифестују своје православље („испраћено“ у медијима) посетама цркви и примањем благослова од свештени-

Ново општинско руководство Чачка поклаже заклетицу у цркви 1996. године

ка.³⁵⁹ Поједини успешни приватници тек су средином деведесетих, под утиском смрти родитеља, али и слободног деловања цркве, поништили своју марксистичку прошлост и пригрлили православље „као једини пут спасења“.³⁶⁰

У Чачку материјални симбол повратка религији, традицији и обичајима представља нова црква монументалних размера, која се подиже у славу жртава комунистичког режима. Поред престолонаследника Александра Карађорђевића, задужбинари новог здања су и појединци из локалне политичке и друштвене елите. Храм је замишљен и као нови духовни центар.³⁶¹ Деценијама после Другог светског рата подизање јавних споменика изгинулим партизанима и величање њихове жртве значило је стварање својеврсне „нове религије“. Симболично потискивање тих симбола представља и градња

сеоске цркве у селу Остра код Чачка, чији су темељи постављени још пре Другог светског рата, а поред које се налази споменик изгинулим партизанима настрадалим приликом борбе са четницима у пролеће 1943. године.³⁶²

Јавно испољавање религиозности постало је саставни део свакодневне политичке комуникације. Када је опозиција освојила локалну власт у Чачку 1996. године, цело ново општинско руководство положило је заклетву у цркви. Током церемоније сви су скрушено клечали, а онда уз присуство владике потписали „завет“ да ће поштено радити.³⁶³ Чачак је убрзо постао центар нове политичке организације („Нова Србија“) која је у свом програму и деловању истицала православље као битну ознаку по којој се препознавала на политичкој карти Србије.³⁶⁴

Повратак православљу и нова религиозност нису у свим друштвеним круговима добијали општу подршку. Део религиозне омладине окупљене око људи из редакције часописа „Двери српске“, чији је један од центара у Чачку, савремени социолози сврставају у десне политичке покрете у Србији, повезане са „радикалним“ круговима у цркви.³⁶⁵ Припадници „Двери српских“ доживљавају себе као следбенике националне идеје. Ова организација, основана 1999. године, залаже се за повратак светосавском православљу, родољубљу, монархизму и противи се глобализацији.³⁶⁶

Заоштравање политичке ситуације у земљи и опасност од новог рата утицали су на повећање побожности. Чачани су 25. августа 1998. године

дочекали копију хиландарске иконе Богородице Тројеручице, што је била прилика за испољавање јавне религиозности. Грађани у том тренутку нису били у потпуности обавештени да икона није оригинал, већ само копија. Неколико хиљада грађана формирало је шпалир кроз који је кренула литија. Верници су клечали пред иконом: „*Средином коловоза улице Жујана Ситрацимира, све до цркве, ипроситија је бела илаинена ситаза иа је икона иренетиа над њоме*“.

Икона је по плану требало да у цркви остане до 29. августа како би верници могли да је целивају и дању и ноћу.³⁶⁷

Икону је према првим извештајима целивало од 70.000 до 75.000 верника, а око 15.000 верника то није стигло да уради: „Људи су ситајали ио сунцу и киши од чеитири до иети саити у иишини, без икакве љуиње и срдјбе. Смирени, мирни, смерни, блажени и кроиџи су сви били. Ситарији и млађи, деца и одрасли, сви у иишини ситиујају санииимеитар ио санииимеитар ка Икони.“ Предузећа која су поклонила платно за пренос иконе, као и црвеће, била су благословена од цркве, као и сви њихови производи током целе следеће године: „То даље значи да сваки куиљени иредмеи у њиховим радњама благословен је Тројеручицом, а и корисник.“³⁶⁸ Две године касније саопштено је да 1998. године у Србији и Чачку није био оригинал, већ копија иконе Богородице Тројеручице, и да је поклоњење у Чачку било масовно (10.000 људи), али ипак знатно мање од првих извештаја.³⁶⁹

Одлазак у цркву постао је уобичајена појава,

нарочито током обреда причешћивања. У Чачку се почетком 2001. године, у првој недељи ускршњег поста, причестило око 25.000 верника.³⁷⁰ Значај Чачка у повећању побожности народа испољен је и кроз чин задржавања моштију владике Николаја на пропутавању из Лелића за Жичу 2002. године.³⁷¹

Литије су кроз Чачак јавно пролазиле од 1990. године. Међутим, тек од 2000. године Спасовдан је постао и званична градска слава, Дан општине. Литије се од тада одвијају уз званично присуство општинске управе, војске, привредника.³⁷² Поред литија, од 2005. године обновљен је и обичај освећења реке на Богојављење и хватање залеђеног крста у Западној Морави, као још једна манифестација на којој се јавно испољава нова религиозност.³⁷³ У Чачку је 6. децембра 2003. одржана прва покајничка литија против насилних прекида трудноће. Литија је кренула испред чачанске болнице, а наставила путем куда иде канализација до Западне Мораве: „Дана 6. децембра 2003. одржана је у Чачку *покајничка литија први пут у Србији, а по некима и први пут у православљу. Покајничка литија је литија која има за циљ давање обавештења народу о ишлешности и жрешности уједног чедоморства, као и о потреби индивидуалне молитве за душе нерођене, а умрле некрштене деце. Почиве испред неке институције где се раде намерни прекиди трудноће, (у овом случају паркинга чачанске болнице) па путем којим иде канализација, све до утока канализације у неки водени ток (у овом случају до Западне Мораве). Нажалост, није потребно да обавештавам*

чишћаоце због чега се баш иај иуи креићања лиијије бира, јер ио сви знамо. Пуиет средсиава јавног информисања су се учесници лиијије обратиоли рибарима, са молбом да не иецају рибу један до два километра исиод уливања канализације у Западну Мораву. Покајничка лиијија је ироиеткла у највећем реду и миру, а у њој је учесивоало 118 људи. Ношене су хоруџве (црквене засиаве) на челу лиијије, и православни крси и иконе.³⁷⁴

Нова хришћанска обнова није се ограничила само на јавне манифестације, већ и на организовање предавања и трибина. Тако су огранак „Двери српских“ у Чачку, и Хришћанска заједница „Свети Ђакон Авакум и игуман Пајсије“ при Црквеној општини у Чачку уприличили током лета 2006. године (од 30. јула до 3. септембра) укупно шест предавања. Просечно је на предавањима било преко 350 гостију, не само из Чачка већ и из околних градова.³⁷⁵ Иста удружења организовала су од 1. јула до 2. септембра 2007. године поново низ дешавања у оквиру манифестације „Летњи дани културе“, са укупно 13 веома посећених програма.³⁷⁶ Организовање ових трибина настављено је и током лета 2008. године.

Обнављање религиозности обављано је без већих отпора. Једини протест регистрован је од стране неколико невладиних организација у Чачку 2001. године, противника фаворизовања православља на локалној телевизији, у чијим програмима су се понекад могле чути и изјаве које се могу разумети и као нетрпељивост према другим верама у граду, иако су оне маргиналне. Говорило

се о нападима на адвентисте и њихову цркву у Чачку.³⁷⁷

Повезивање јавног испољавања религиозности, брите са националну заједницу и отпор према вредностима Запада, условило је представљање многих омладинских организација блиских цркви као екстремистичких. Повезаност са актуелном дневном политиком само је појачавало такве тврдње. Тако је извесно негодовање у јавности изазвало гостовање министра Наумова на трибини организације „Двери српске“ у Чачку 2007. године, када је приказан филм о Јустину Поповићу. Министар је изјавио да није држао екстремистичке говоре, да годинама познаје младе људе окупљене око „Српског сабора Двери“, и да са симпатијама прати њихов рад. *„Двери није никаква екстремистичка организација као што се тврди. Заједнички смо сарађивали прошле године на једном броју часописа ‘Двери српске’ који је у целини био посвећен 150-годишњици рођења великана Николе Тесле“*, изјавио је Наумов.³⁷⁸

Претерана побожност и потпуно подређивање православљу имало је свој одраз и у одлуци сестринства манастира Стјеник да се окрене „зилотима“ (или „старокалендарцима“) који су оптуживали врх Српске православне цркве да је одступио од праве вере, да се приклонио екуменизму и сарадњи са Римокатоличком црквом. Званична СПЦ их је прогласила за јеретике и уз помоћ полиције 6/7. октобра 2003. године избацила из манастира.³⁷⁹ Пет година касније, удружење грађана из Чачка, „Законоправило“, општро је напало епископа

Жичког Хрисостома да у литургију уводи елементе римокатоличке цркве. Званична црква је ово удружење означила као јеретичко. Као духовни инспиратор ове групе оптужен је Венијамин, игуман манастира Преображења под Овчаром. Припаднике удружења „Законоправило“ СПЦ је оптужила за усвајање елемената катарске и месалијанске јереси: „*Присѣлице овоѣ удружења смаѣрају да су они мерило црквеноѣ живоѣа и ѣорейѣа и надзорници црквене јерархије. При ѣоме они ѣаролаѣики насѣуѣају, лажуѣи о ѣѣасносѣима униѣаѣења и ѣѣѣадања од ѣравославне вере. На ѣсвеѣењу цркве у селу Душковци код Пожеѣе, ѣрисѣлице 'Законоѣравила' су физички ѣмеѣали ѣѣискоѣа жичкоѣ у ѣсвеѣењу, ѣрекидали делове лиѣѣурѣје за које су смаѣрали да су униѣаѣѣски*“. Друга страна у сукобу сматра да се бори за истинско православље, а због измена у литургији и службеног премештаја због таквог става, у чачанској цркви тројица свептеника су штрајковала глађу.³⁸⁰ Борба против литургијске реформе (модернизације православне цркве), ускоро је у епархији жичкој, а понајвише у чачанском крају, окупила преко 10.000 активних верника. Читав феномен превазишао је локалне оквире и постао је заправо саставни део покрета који се у СПЦ, али и у свим другим православним црквама, противи идејама екуменизма, односно признавања примата Римокатоличке цркве у савременом хришћанству.³⁸¹

Обнављање религиозности испољавало се и кроз акције за увођење веронауке у школи.

Деведесетих година веронаука се предавала у цркви и врло брзо је постала популарна међу основцима, а родитељима је поручивано да у предавањима нема подстицања неког верског фанатизма.³⁸² Православно удружење „Истина“ почело је марта 2001. године да прикупља потписе за увођење веронауке у школе. Петицију је у првим данима потписало око 600 Чачана.³⁸³ Гимназија у Чачку одржала је 14. марта 2001. трибину посвећену отпорима увођења веронауке у школске програме.³⁸⁴

Веронаука и грађанско васпитање постали су факултативни предмет у школама од новембра 2001, а од школске 2002/2003. године и обавезни предмети по избору ученика. У чачанској Гимназији 2005. године веронауку је похађало 596, а грађанско васпитање 452 ученика. Сви ученици су били против обавезности предмета. Испитивање је утврдило да је око 50% полазника веронауке било задовољно предметом у смислу стицања знања о вери, посетама манастирима, али не и односом наставника према ђацима и начином рада. Полазници грађанског васпитања задовољни су предметом у око 56% испитаних случајева. Похваљују контакт професора са ђацима, начин рада, слободу изражавања мишљења. Међутим, предмет је критикован као непрактичан, јер грађанска права о којима су учили нико није поштовао. Ученици који не би са грађанског васпитања прешли на веронауку наводе следеће разлоге: „Веронаука је предмет који би требало учити у породици и цркви“, „Реализовање веронауке не сматрам

исправним у садашњем облику“, „Атеиста сам“, „Нико не може да ме натера да верујем у Бога, ако ја то нећу“, „Не желим на веронауку због професора“, „Часови су опуштенији и забавнији“, „Учимо оно што се може применити у свакодневним ситуацијама“, „Грађанско васпитање је супер“, „Зато што је једно и друго узалудно, предмет који се не оцењује појединим ученицима представља забаву, а то омета остале“. Полазници који не би веронауку мењали за грађанско васпитање кажу: „Желим да сазнам више о својој вери“, „Много верујем у Бога“, „Сваки Србин треба да има знања о својој вери“, „Веронаука је ствар општег образовања и учи нас како да живимо“, „Веронаука је кориснија“, „Грађанско васпитање је секта“, „Овде ми је лепо и професорка је супер“, „Навикао сам се на предмет“, „Добро ми је друштво“, „Оба су досадна“, „Треба завршити започето“.³⁸⁵

Иако је јавна религиозност постала масовна, црква је реално сагледавала стање духа своје пастве и била незадовољна побожношћу народа. Епископ жички Хрисостом изјавио је 2002. године да је за њега утеха што се недељом у цркви појави око 200 стабилних у вери и да га та чињеница више обрадује него оних 1.000 окупљених за Бадње вече, иако су сви који дођу у цркву добродошли, јер тако праве први корак ка Богу. Духовно расположење код народа, по оцени цркве, никада није било задовољавајуће.³⁸⁶

Епископ Хрисостом изјавио је 2005. године да је некада у цркву углавном долазио старији свет, а да данас подједнако долазе и млади. Ипак, нагласио је

да већина народа и даље живи „незнабожачким“ животом и да је повратак цркви тренутни „бљесак“. Наглашаван је значај веронауке, али и васпитања у породици. Упућен је апел вероучитељима да укључе децу у активан верски однос и хуманитарне акције, јер вера значи и жртву: „Још увек имамо *стиару љраксу*. Дођемо у храм да ујал-*имо свећу* и одмах одемо и *смајрамо* да смо своју дужност *према Богу* испунили. Такав верник *лишурђијски* не живи, није дошао да буде на богослужењу од *почејка* до краја и да саборно учес*твује* у *молињи*.“³⁸⁷ Црква није била задовољна посетама храмовима који су и даље остајали празни, а то је једино мерило религиозности.³⁸⁸

Хвајшање крста у Морави на Божијављење, Чачак 2007. године

ВЕК СУМЊЕ И КРАТКОТРАЈНИХ ВЕРСКИХ ОДУШЕВЉЕЊА

Религиозност као лични став о вери и Богу, са сазнајном, емотивном и акцијском компонентом деловања, припада оним појавама у човековом животу које захватају најдубље и најинтимније слојеве његове душе и ума. Поред прихватања учења религије у приватном животу под активном побожношћу подразумева се и свакодневни живот у складу с религијским науковањем, обављање обреда, редовно одлажење у цркву и присуствовање богослужењу. Став према Богу и вери није само део приватног живота поједница, већ је кроз компликован однос са друштвом, државом, црквом, различитим идеологијама током XX века био значајна појавност и на пољу политике.

Према скоро свим оценама крај XIX и почетак XX века било је доба великог пада побожности, а та оцена важила је и за чачански крај. Село је гајило традиционалну религиозност са јаким паганским наслеђем, варошани су у цркву углавном долазили по „службеној“ дужности, а интелигенција је била захваћена секуларним идејама. Свештеници нису имали велики углед у народу, а монаштво је било малобројно и неутичајно. Једино је национална компонента православне цркве у

Србији утицала да се народ не отпади од вере. Религиозност у чачанском крају у овој епохи није била различита од општег стања у друштву тадашње Србије. Критички осврти на такво стање видљиви су и у службеним извештајима црквених великодостојника, јавно публикованим текстовима у црквеној штампи, објављеним беседама и говорима, накнадној анализи религијске свести житеља села и града. Православље није имало осигурану будућност, иако је било део народне традиције и државна религија.

Велика страдања у Првом светском рату имала су утицај на масовније размишљање о пролазности и смислу људског живота, што је утицало и на повећање побожности. Црква није превидела ово сасвим ново духовно стање народа, али недостајала је чврста организациона форма за каналисање тих осећаја ка повећању православне побожности. Тек са доласком епископа Николаја Велимировића на владичански трон у Чачак 1919. године црква у чачанском крају је покренула свештенике на акцију. Завидне организационе способности и лична енергија новог епископа утицали су да свештеници редовније обављају литургије, држе проповеди, покрену обимну издавачку делатност у циљу пропагандне вере, да остваре чвршћи и редовнији облик повезивања са школама и државним надлежностима. Читава акција темељила се на религиозном објашњењу догађаја везаних за страдање током Првог светског рата, али и за стварање Југославије, као дела Божје промисли после великих патњи и жртви

српског народа која су поређена са страдањем и васкрсењем Исуса Христа.

Одласком епископа Николаја у Охрид већ 1920. године овај рад је замро, а свештеници су у наредној деценији углавном бринули о својим проблемима. За то време општа модернизација друштва нагризала је ионако слабу традиционалну побожност. Црква је инсистирала на конзервативним вредностима заједнице борећи се против нове моде код жена, утицаја нових медија (као што је радио), покушавајући да дисциплинује пре свега становнике града у редовнијем испољавању и поштовању Светих Тајни. Село је хваљено као „тврђава“ православља, али свештеници заправо нису имали лепе речи и разумевање за снажне паганске корене који су многа сеоска славља брзо претварала у скоро оргијастичке свечаности на „саблазан“ правих хришћана. Црква је подупирала и хвалила патријархалну сеоску културу, тврди традиционализам и конзервативизам, као облик организовања друштва у коме је у претходним столећима живео сеоски свет, сматрајући да ће тако најлакше одржати побожност код народа. Оваква оријентација цркве унапред је била осуђена на неуспех, јер је подразумевала потпуно одрицање, па и борбу, против многих промена у друштву, и готово свих модерних вредности које су већ деценијама постепено постајале део наслеђа пре свега становника вароши, а затим и села.

Појава богомољачког покрета на селу била је реакција на све убрзанију модернизацију и

покушај да се повећа лична побожност на путу преображаја целог друштва. Богомољци због свог фанатизма нису били добро прихваћени у друштву, посебно у граду, а њихов живот окренут строгом поштовању православља, као својеврсне припреме за монаштво, одбијао је традиционалне вернике који су имали осећај да су постали „мал-оверујући“. Црква је тешко, са закашњењем, и невољно прухватила богомољачки покрет као део своје организације, више из страха да се не образује паралелна, па чак и супротстављена организација верника, него што су свештеници били убеђени да богомољци исповедају и практикују праву веру.

Поновним доласком епископа Николаја у чачански крај 1934. године богомољци добијају велику подршку, а владика је наставио рад на повећању религиозности на начелима светосавља и отпора према модернизацији у време великих политичких превирања пред Други светски рат. Снага личности владике Николаја била је одлучујућа. Утицај који је остварио најпре на свештенство и монаштво, активне вернике, богомољачке организације, створио је структурне претпоставке за ширење побожности у чачанском крају као никада раније. Повећање религиозности темељило се на православним хришћанским, али и националним начелима, обимној изградњи нових капела, цркава и манастира, повећању броја монаха, и што се у будућности показало као веома важно – покретању женског монаштва. Ништа мање значајна није била ни издавачка делатност,

која је у деценијама после Другог светског рата била готово једина лектира из које се нешто могло сазнати о хришћанству и православљу. Под утицајем владице Николаја организоване су велике религиозне светковине, заједничке молитве са клечањем, уздизани су идеали скромности, скрушености, понизности, размишљања о „страху Божјем“. За само непуних седам година пред Други светски рат епископ Николај Велимировић поставио је чврсте темеље за организовано ширење религиозности, чији се утицај ширио до краја века, па и почетком новог миленијума. Време је показало да је управо захваљујући таквом деловању хришћанство допрло до многих људи, посебно чланова богомољачких братстава, који су у деценијама после Другог светског рата одржавали тињајући дух православља у идеолошкој држави непријатељски оријентисаној према религији.

Проблем са деловањем епископа Николаја односио се на ширење осећаја нетрпељивости према модернизацији, која је већ пред Други светски рат постала саставни део свакодневног живота становништва града, али све више и села. Потреси на међународној сцени, успон тоталитарних идеологија, брига за опстанак Југославије и положај српског народа, сазнање да православна религиозност као „срж“ српског народног бића заправо никада није била висока, а да је у међувремену „нагрижена“ новим схватањима, условили су потребу за брзом акцијом. Постепен, „ситан“, конструктивни и упоран рад на просвећивању, ку-

лтурном подизању и истовремено религијском образовању народа, преиспитивању модернизације и налажењу одговора за духовни живот у новом добу, остављен је за неко друго време. Упорипште за деловање у тадашњој стварности, оптерећеној политиком, бригом за опстанак државе и српског народа, као и страхом од новог разарајућег рата, нађено је у тврдом традиционализму.

Тако замишљена религиозност занемаривала је стварност у којој су живеље младе генерације, и утицај модернизације на обликовање њихових личности. Инсистирање на традиционалним, сеоско-патријархалним вредностима било је и иначе раширено обележје српске интелектуалне елите, иако је друштво у коме су живеље било битно другачије од идеала које су пропагирали. Подсећање на славну народно-сеоску прошлост није више имало исти ефекат као у неким прошлим временима. Вредности духа, идеја, осећаја, из којих треба да се роде љубав и дужност према православљу и отаџбини биле су идеалистичке, и нису имале чврсту основу у народу.

Паралелно са радом владики Николаја на повећању побожности код омладине у граду, и све више на селу, развијен је јак атеистички покрет под утицајем комуниста. Полиција пред Други светски рат Чачак означила као „озлоглашено“ комунистичко место. Младе генерације имале су критички, па и негативан став према хришћанству, доживљавајући га део део државног апарата и репресије, али и као остатак „ненаучне“ свести, супротан природним наукама. Нетрпељивост према

цркви још није постала масовна, али је имала довољан број присталица да се створи основа за ширење атеизма.

Други светски рат био је позорница на којој се у више нивоа одиграо сукоб унутар српског друштва, па и на питању религиозности. Сукоби и крвава разрачунавања у локалној заједници имали су свој основ и у односу партизанског, четничког и љотићевског покрета према религији. Као простор у којем је настао најпре покрет генерала Михаиловића, а затим створена и партизанска Ужичка република, започео грађански рат са истакнутим и активним учешћем људи из чачанског краја, ово подручје је имало значајан утицај на каснији след историјских догађаја у Србији. Интелектуално и духовно наслеђе имало је битну улогу за практично деловање појединаца у драматичним ратним временима, при чему је степен религиозности, или атеизма, значио и сврставање у супротне идеолошке и војне формације.

Победа партизанског покрета предвођеног комунистима 1945. године значила је поништавање претходних националних традиција и отпочињање упорне и систематске борбе против религије. Испољавање јавне побожности није одмах забрањено, али су ограничења од педесетих година постала обавезна партијска активност чланова КПЈ/СКЈ. Религиозност је постала тајна активност, а повремене инциденти попут јавног ношења бадњака, крстова као украса, изградње црквених домова, изазивали су снажну осуду партијских активиста.

Као и у случају целе Србије и Југославије већ крајем педесетих година XX века репресија према цркви опада. Овакав став државе више је био условљен сазнањем да се религиозност постепено смањује због опште модернизације друштва, масовних премештања становништва из села у све урбанизоване градове, него због забрана и прогона. Ипак, треба нагласити да репресија режима у овом периоду никада није престала. Мењао се само облик и интензитет притиска.

Процес атеизације за пола века далеко је одмакао, тако да је православна религиозност била углавном везана за сеоско становништво, неквалификовано и полуквалификовано радништво у граду. Село је било побожније, понајвише на основу традиције повезане са снажним паганским наслеђем, али и захваљујући раду појединаца који су пре Другог светског рата били припадници богомољачког покрета. Посебан значај имало је женско монаштво, захваљујући коме се одржао хришћански живот у многим манастирима. Одређен значај имало је и снажно лично искуство оних генерација које су запамтиле рад епископа Николаја пре 1941. године, као и читава мрежа цркава и манастира који су подигнути пред Други светски рат. То су биле само структурне основе на којима је одржавано „тињајуће“ православље, које је изгубило способност за масовније акције. Ретки и слаби покушаји појединаца из цркве да појачају своју активност наилазили су на оштру осуду владајућег режима. Простор за деловање био је узак, а понекад није ни постојао.

Атеизација је постепено хватала дубоке

корене, посебно међу младим генерацијама. Знање о хришћанским вредностима било је слабо, или чак уопште није постојало. Друштвенно покретљивији слојеви становништва били су атеисти и у том духу васпитавали су своју децу. Политичка криза у Југославији, пораст национализма, али и криза социјализма у Европи, постаће предуслов за поновно враћање религији и православљу.

Велики преокрет настао је деведесетих година, када је испољавање религиозности постало слободно, па чак и пожељан облик понашања, а убрзо затим саставни део политичке комуникације у свакодневици. После више деценија „успаваности“, обновљени су готово сви облици јавних религиозних свечаности и масовних славља, са претеривањима свих врста, а постојеће манифестације су, иако нерелигиозне, временом добиле покровитељство цркве. Нумереност у прослављању црквених празника условиће да неки од њих имају карневалски карактер. Обновљено је и масовно пропагирано сећање на улогу православне цркве у обликовању и чувању националних осећаја код Срба. У чачанском крају поново су „ускрсли“ лик и дело епископа Николаја, сећање на религијска опредељења сукобљених снага у Другом светском рату. Временом оронуте, или чак пусте цркве, подизане у време владике Николаја, поново су почеле да се посећују; монаштво се обнављало, подизани су нови и обнављани стари православни храмови.

Деведесете године XX века постају време у коме

се обнавља стара побожност, али и појављују нови облици религиозности. За разлику од ранијих епоха носилац религиозности нису биле старе генерације, становници села и жене. Омладина оба пола постаје активни покретач и учесник у обнављању и ширењу православне побожности. Село је у протеклом веку било „тврђава“ православља и традиционализма, а у новом добу, не само због демографских промена, изгубило је ту улогу. Град постаје главна позорница за ширење религиозних осећаја, у коме се обликује нови тип побожности све мање повезан са паганским традицијама села, а све више условљен политичким догађајима и турбуленцијама.

Масовно посећивање цркви постало је обележје великих црквених празника, који су прерасли у политичке догађаје. Међутим, присуствовање литургији није постало редовно и поред увођења веронауке у школу, значајног присуства цркве у свим медијима, повезаности са државом па и дневном политиком. Инсистирање на православљу као искључивој универзалној вредности, без озбиљног теолошког утемељења и образовања, помешан са личним доживљајем религиозности, па и утицајем дневне политике и богатих појединаца, створило је нову врсту проблема. Појавио се и покрет верника који је инсистирао на „строгом“ православљу, што је званична црква осудила. Ова савим нова појава још увек није уобличена у чвршћу организацију.

Двадесети век у чачанском крају највећим својим делом био је испуњен великом сумњом у веру, православље и црквену организацију. Село је

одржавало побожност на паганском наслеђу, а град, у коме је живело све више људи, није успео да донесе нови облик православне религиозности. Делатност епископа Николаја била је значајна, али ипак само кратка епизода, везана углавном за традиционалне вредности села, на коме је живело највише људи у то доба. Град је, захваћен модернизацијом, од почетка гајио велику сумњу у религиозне норме, па и оне које је ширио владика Николај. Са доласком комуниста градско становништво прихватило је марксистичку идеологију као овоземаљску „нову религију“. Преокрет крајем века обновио је старе обрасце побожности, култ владике Николаја Велимировића, а у јавном испољавању религиозности скрушеност и понизност богомолачког покрета. Религија је постала више део отпора према комунизму, обнова традиционалних националних симбола, него што је хришћанство искрено прихваћено са свим својим вредностима, нормама понашања и деловања. Носиоци нове религиозности су пре свега младе генерације, што би требало да буде основа за опстанак и ширење побожности у будућности. Православна религиозност још увек тражи свој пут и разрешење у стварним и идеологизованим, супротностима традиционалних вредности хришћанства и реалности модерног друштва које је обликовало читав XX век. Процеси стварања нове побожности, везане за град и православље, још увек су у току, са неизвесних исходом, исто као и на почетку века.

ДОДАЦИ

„ДУНУЛИ СУ ВИХОРНИ ВЕТРОВИ“

СТАВОВИ ЕПИСКОПА НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА
О ЈЕВРЕЛИМА, ЛИБЕРАЛИЗМУ, КОМУНИЗМУ И
НАЦИЗМУ У ШТАМПИ ЖИЧКЕ ЕПАРХИЈЕ ПРЕД
ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

Епископ Николај Велимировић је једна од централних личности Српске православне цркве у XX веку. Имао је широку и разгранату теолошку, интелектуалну, организациону и политичку делатност, из које је проистекао велики број штампаних дела. Владика је редовно у јавним наступима и писаној форми износио своја мишљења и сугестије о свим значајним друштвеним питањима времена у коме је живео. Његови ставови били су на различите начине вредновани, хваљени и нападани и у време када су настали, али и после више од седам деценија од првог објављивања. У јавности су створени поларизовани и готово непомирљиви ставови о делатности и интелектуалним упориштима епископа Николаја Велимировића, при чему се многе изјаве и детаљи из његовог живота и рада селективно приказују, слабо познају и површно анализирају.

Владика Николај Велимировић је у два наврата био епископ Жички. Најпре од јула 1919, до децембра 1920. године, и од 1934, до почетка окупације 1941. године, а формално до краја живота

1956. године.³⁸⁹ Жичка епархија је између два светска рата имала разгранату пропагандну делатност коју је покренуо управо владика Николај Велимировић. Од 1919. до 1938. године редовно је излазио полузванични орган Жичке епархије, лист „Преглед цркве Епархије жичке“, кога је 1939. године заменио лист под називом „Жички благовесник“.³⁹⁰ Значај ове црквене штампе у пропагандној делатности владике Николаја био је велики, нарочито после сукоба око потписивања конкордата 1937. године. Епископ Николај био је у опозицији не само према влади Краљевине Југославије, него и унутар Српске православне цркве према патријарху Гаврилу Дожићу.³⁹¹

Штампа Жичке епархије била је главни канал за ширење идеја и ставова које је владика заступао, што је нарочито било изражено у „Жичком благовеснику“. Уводни текст у првом броју објашњава циљеве покретања листа, који је излазио у 2.000 примерака, са циљем да се растура по целој Југославији: „Многа се срца везују за Жичу, као ђрандиозно срце здраво, које ће прерађивати, чистићи и освежавати крв за цело љело Свѣтосавског љравославља Српског. Многе душе једину наду љолажу на Жичу Свѣту, која ће бити извор снаге и радосији у овим данима малаксалосији и разочарења. Премноге очи гледају у визији Жичу седмоврати, као силну централну духовну из које ће убудуће, као и у оним прошлим временима давним, сирујати свѣтлосији истини да осветли све љоноре у живоју нашем и да излечи све раселине наше душе [...] Сѣога и мора

*Жички часопис одмах да се каже ко је, одакле је и шта хоће. Стога његово име мора бити зрочно и привлачно, а његова садржина мора разбуђивати пламену љубав и ревност за једино сјајносно – Светио Православље*³⁹²

Локална црквена штампа бавила се теолошким, политичким, интелектуалним и свим другим друштвеним проблемима свога доба. После више од пола века највећу пажњу изазивају ставови владике Николаја о Јеврејима и нацизму, а нешто мање његов однос према либерализму и комунизму. У јавности нема сагласности о том проблему, а расправа се углавном води око савремених тумачења владикиних ставова, као и догађаја везаних за ширење култа владике Николаја проглашеног за светитеља 2003. године.³⁹³

Због изражених непомирљивих ставова у јавности, и многобројних пропагандно-публицистичких дела, писати о епископу Николају Велимировићу и његовим јавним истузима о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму није једноставно. Готово да се унапред одбацује могућност и минималне објективности аутора, који обавезно морају бити на нечијој страни. Друштва мале развијености, ниске културе и оскудне научне традиције, са малим потребама за стручношћу и без искрених захтева за знањима, историографију доживљавају као део пристрасне стварности, утопљену у своју околину. Неуко окружење, заостали слојеви и нееманциповане групе желе у стручњаку за историју да виде идеолога, односно „првосвештеника“ нације, државе

или класе. Овакво друштвено окружење историчара прихвата само као трансмисију унапред одређених тврдњи и политичких задатака, подстичући рад као мешавину науке и пропаганде, која се у крајњој линији своди на пропаганду.³⁹⁴

Једна од најопаснијих замки у проучавању делатности епископа Николаја Велимировића, као и других „врућих“ историографских тема, огледа се у свесној или несвесној ангажованости историчара, и стављање у улогу судије над протеклим догађајима. Судити прошлости значи прикупљати доказе „за“ и „против“, чиме се запоставља већи део других садржаја и упоредо, што је још неповољније, мења суштина значења историјске чињенице, којој се додељује својство доказног материјала. У оба случаја настају непотпуне и, веома често, нетачне представе.³⁹⁵

Циљ овог рада је да анализира политичке ставове владике Николаја Велимировића према Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму, објављиване у штампи Жичке епархије пред Други светски рат, и одреди њихову вредносну оријентацију у времену настанка тих текстова.

Корени: антисемитски ставови „белих“ руских емиграната у штампи Жичке епархије

Српска православна црква је према Јеврејима имала став благонаклоне толеранције. Анти-семитских иступа било је релативно мало, а између два светска рата могу се уочити и неки сасвим модерни елементи антисемитизма. То је

био отпор модернизацији, антикомунизам и наглашен антијудаизам (отпор религиозном опредељењу Јевреја, а не народу). Поједини истуни великодостојника СПЦ, који су имали антисемитски крактер, углавном су били везани за стереотипе о кривици Јевреја за бољшевичку револуцију у Русији.³⁹⁶

Питање односа владике Николаја према Јеврејима, односно његов антисемитизам или антијудаизам, једна је од најкотроверзнијих тема. Треба нагласити да се највећим делом ставови епископа Николаја пред Други светски рат нису дотицали антисемитизма, и да представљају споредан ток његовог стваралаштва. Иако су малобројни, они ипак постоје. Када се расправља о овом проблему, обично се као цитат узима извод из Николајевог дела „Речи српском народу кроз тамнички прозор“, у коме се огледа негативан однос не само према Јеврејима, него и либералној европској традицији. По сведочењу савременика владика је ово дело наводно написао 1944. године у нацистичком логору Дахау у Немачкој. „Они [Јевреји] су се йоказали гори йројивници Божји неғоли незнабожац Пилај, јер су у јаросіи злобе своје изрекли ону сйрашну реч: Крв Његова на нас и нашу децу! Тако је невина крв йосіала бич који их гони као сйоку кроз векове из земље у земљу, и као огањ који сагорева сва њихова слағалишија сйлейки йројив Христја. Јер йако их учи ђаво, ойац њихов; Баво их је научио како да устјану йројив Сина Божјеј Исуса Христја. Баво их је учио кроз све векове до сада како да се боре

време боравка у Љубосињи између јула 1941. и децембра 1942. године, садржи и алегоричну причу у којој је Саиана представљен у лику зле Јеврејке 'Ребеке Најан', заводнице и предводника комунистичког устанка. Лик Јеврејке симболизује оно што Велимировић сагледава као деструктивну, неморалну, антирелигијску и револуционарну страну западне културе и цивилизације³⁹⁷. Анти-семитски натписи објављивани су и у штампи којом је руководио епископ Николај између два светска рата.³⁹⁸

Идеолошка основа оваквих ставова проистекла је из отпора либерализму и комунизму, као делу светске „завере“ Јевреја у циљу уништења хришћанске цивилизације. Оптужбе Јевреја као покретача светског „зла“ имају богату традицију. Сви стереотипи се темеље на једном малом „зрну истине“, које се прерадом претвара у апсолутну „истину“. Без тог „рационалног језгра“ стереотип не би био уверљив. Током дугог историјског трајања негативно стереотипно мишљење о Јеврејима било је саставни део хришћанских друштава. У традиционалном антисемитизму (антијудаизму), осим осуда темељених на основу цитата из Библије, што је стварало верску нетрпељивост, постојао је и низ других стереотипа. Јевреји су оптуживани као препредени, грамзиви, грабежљиви, лукави, упорни, агресивни, веома религиозни, материјалисти. Модерни европски антисемитизам уобличио се на основу традиционалне нетрпељивости хришћана према Јеврејима, али и са истицањем нових, расистичких детаља. Јеврејин се приказује

као оличење Апсолутног зла због свог порекла, односно непроменљивих расних особина. Традиционални хришћански антисемитизам (антијудаизам) имао је и раније ову компоненту, али са увек могућим излазом за Јевреје у прихватању хришћанске вере. Модерни антисемитизам темељио се на расној предодређености Јевреја, без изузетка, и миту о „Светском Јеврејину“, који управља свим светским збивањима из удобне позадине. Крајњи циљ ове теорије завере је уништење хришћанске цивилизације. Уз стереотип Јеврејина капиталисте, плутократе, који цеди крв својим радницима и целом народу, који му је указао гостопримство у својој земљи, после бољшевичке револуције 1917. године раширен је и стереотип о Јеврејину комунисти, који терором шири своју власт целим светом.³⁹⁹ Утицај Јевреја на Фебруарску револуцију 1917, и бољшевички преврат октобра исте године, до краја је преувеличаван. Јеврејима је приписано и убиство царске породице, као део мрачног ритуалног чина у борби против хришћанства. Иако су чињенице говориле другачије, овај стереотип је постао веома раширен и популаран.⁴⁰⁰ Збацавање цара у Фебруарској револуцији 1917. године покренуло је велику спиралу насиља. Многе руске друштвене групе учествовале су свесно, или нехотице, читаву деценију у припремању ових догађаја.⁴⁰¹

Антисемитизам у круговима Српске православне цркве, па и владике Николаја Велимировића, у значајној мери је имао своје извориште у схватањима руских избеглица и Руске заграничне

цркве у Југославији, и њиховом отпору комунизму и либерализму. Први антисемитски текст објављен у „Прегледу цркве епархије жичке“ је чланак бившег проповедника руске царске армије, свештеника катихете Михаила Спиридоновића Пелеха, настањеног у Прокупљу. Он је у три броја „Прегледа“ 1923. године објавио рад под називом „Голгота Русије“. Текст је говорио о стању у Русији под влашћу комуниста, прогонима православних хришћана, рушењу цркава. Као главни кривци за такво стање оптуживани су Јевреји, чије синагоге наводно нико није дирао. Истицана је и „чињеница“ да су вође бољшевика готово у потпуности Јевреји који имају „план“ за уништење хришћанства. Парола проистекла из Француске револуције „слобода, братство, једнакост“, оцењена је као потпуна лаж, неизводљива у пракси, а Јевреји су оптуживани као инспиратори и вође масона, либерала и бољшевика. Револуција у Русији није објашњавана социјалним и политичким разлозима, већ мистиком: *„Револуција у Русији јесте борба двеју култура, два света – Запада и Истока, – два начела, добра и зла, борба белога Христа са црним антихристом, духа са материјом“*. Пелех је износио став да је уништење Русије дошло са Запада, кога контролишу Јевреји: *„У ово доба љубави и свеопштег правања из увек нама непријатељски расположеног Запада, – Запада лукавог и вртолог, Запада, без чисти и савести, безбрижног и дивље, без најмање вртунке добра у души, дошли су у Русију људи, који никада нису волели Русију*

као заштитницу словенских племена и идеala, и
 ошлечили су свој ђаволски, паклени рад на
 ишлеу словенства и његове културе, а на преве-
 лику радоси и усхићење јеврејској интерна-
 ционализма. То су Ленин, Троцки-Бронистајн и
 остали служилци заједног јеврејског календа-
 ла, који, у својој мржњи према свему на чему лежи
 знак вечности и нематеријалности, повели су
 нежног белог окриљеног узвишеном машином
 руског женија на Голгофу, обећавајући сваком
 расишавицу рај на земљи пошину задовољст-
 во и срећу у земаљском животи. Изношени су
 веома детаљни описи уништења цркви, исме-
 јавања светиња, бацање икона и општег пада
 морала код народа. Јевреји су у овом тексту
 оптужени за главне инспираторе и организаторе
 уништавања Русије: „У исто време када се
 хришћански храмови оскрнављују у совјетској
 Русији није дирнуто ниједна јеврејска синагога,
 када православно свештениство гине многобројно
 и свакодневно (до сада је убијено више од пет
 хиљада свештеника, 38 епископа а свети патри-
 јарх седи у тамници већ две године), не само да
 није убијен, него чак није ухваћен ни један једини
 јеврејски рабин. Зашто, због чега је ова ситуација
 болшевичка ширанија само према нашој право-
 славној цркви и само према нашим светињама?
 Зато што је православна црква национална, и
 што је најглавнији фактор који је створио и
 одржавао велику Русију; зато што је болше-
 вичка влада пошину јеврејска влада, јер од
 тридесет и неколико 'народних комесара', само

је један Рус, два су Лајшина, један Маџар, четвори Немца, а све остало су Јевреји; зашто ишло су творци социјализма (Карло Маркс, Бабел, Енџелс, Либинехт, Анзел – и.т.д.) сви Јевреји, и још 1897. године у Гану поставили су себи за циљ уништење Хришћанства у целој свету, уништење нашег светог крста, кога они намеравају да замене јеврејском звездом 'иениа-грамом'." Крајњи циљ оваквих настојања, по тврђењу аутора текста, била је тежња за уништењем националних држава, вере у Бога и стварање „интернационалног пакла“, „царства насиља“, „царства Сатаниног“. За крваву большевичку револуцију, грађански рат, терор комуниста, глад и беду народа, највише је оптуживан Запад, а као пророчке цитиране су речи Достојевског: „Заборављене су биле речи Достојевског: 'ми немамо пријатеља, само непријатеље има Русија'. Ово се односило на Запад, цару смрдљиву јаму која је опасна заразила цео свет својом дивљом, материјалном културом и прогресом". У тексту су одбачени сви начини да се Русија избави од комуниста, осим снаге Божје воље и православне вере простих сељака – мужика.⁴⁰²

Ставови руских монархиста, најбројније политичке групе у избегличким колонијама на Балкану, сводили су се на ограничени круг идеја. Основна парола била је „За Веру, Цара и Отаџбину“, потекла још из времена Царства, иза које су се окупљали како војници, тако и цивили мона-

рхистичких уверења. Антисемитизам је међу десничарима, као и антимасонство, своје утемељење налазио у револуционарним превратима 1917. године. И док су за Фебруарску револуцију оптуживани масони, октобарски државни удар је у потпуности приписиван „јеврејској завери“. Анти-масонске ставове исказивао је и врх Руске православне заграничне цркве, у познатој посланици митрополита Антонија из 1932. године, издате у Сремским Карловцима. Када су почеле да стижу прве вести о прогонима Јевреја у Немачкој, и десничари у руској емиграцији заузели су опрезнији став. На ту појаву реаговао је и „Бели конгрес“ 1938. године. Њихова резолуција „О јеврејском питању“, показује две ствари. Иако нису у потпуности одустајали од оптуживања Јевреја за бољшевички удар, ипак су се залагали за уравнотеженији приступ том питању: „Сйрасно учешће Јевреја у руској револуцији не йодлеже сумњи и нико га не осйорава ... Ийак, неойправедно би било йрийисиваиши руским Јеврејима йакав однос йрема бољшевизму. Мноийиво Јевреја је изгубило у револуцији своју имовину. Чийав низ Јевреја и йолу Јевреја се борио йройив комунистичке револуције и херојски је ишао у смрти. Јевреји у Русији деле се на йартийјске кадрове, угњетаваче и на йодјармљени йролейиаријати. Синагоге се зайварату, рабини се шаљу у йрогонство ... Због йога морамо йризнаиши да се антисемийи не брину о истини, већ воде демагоишку агийиацију ... Антисемийи не йеже ослобађању руског народа од јеврејства, већ йокоравану маса које верују у

нихову пропаганду. Због тога антисемитизам доноси, не слободу, већ ново ројство. Борба са револуционарним јеврејством је неопходна, његово утвђивање Русије је погубно и неиздрживо. На то утвђивање које су организовали комунисти свих нација и раса, не даје нам ни најмање основа да пожелимо да га заменимо новим утвђивањем – утвђивањем руских авантюриста – антисемита, који желе да замене комунисте на власти, и утвђивањем окупационих сила, које желе да руски измучени народ увуку, као у Кину, у бесконачни грађански рат финансиран из иностранства“.⁴⁰³

Антисемитски текстови били су ретки у црквеној штампи Жичке епархије двадесетих година. Главна тема био је комунизам и страдање православног народа у Русији. Ретки су бројеви „Прегледа“, касније „Благовесника“, који немају осврт на терор большевика, али без ширења идеје о Јеврејима као главним „кривцима“ за такво стање. После чланка „Голгота Русије“ из 1923, нови антисемитски текст објављен је 1926. године. Пренети су ставови америчког индустријалца и антисемите Хенрија Форда, као и изводи из чувеног памфлета „Протоколи сионских мудраца“. Главне полуге „светске моћи“ Јевреја, по мишљењу Форда, били су финансијски капитал, берзе, штампа, енглеска флота, слободна трговина. Као пример таквог утицаја навођена је кућа Ротшилд и њено берзанско „мешетарање“ још од времена Наполеона. Опширно су цитирани ставови из „Протокола“ у којима је целокупан успон либерализма означен као део светске завере Јевреја за потпуном влашћу над

човечанством. Као саставни део завере Јевреја означени су демократија, политичке партије, мода, телесна уживања, рушење ауторитета породице и цркве, филозофија Дарвина, Ничеа, Маркса, „лоша“ литература, слобода штампе, развој природних наука које на математичким принципима објашњавају материјални свет. Расељеност Јевреја по свету означавана је као њихова велика предност, јер су унутар своје заједнице били јединствени и повезани. Истицани су примери изо-штавања из јеврејске заједнице оних који би прешли у хришћанство, са детаљним описима мрачних обреда, и напомињањем да друге народе Јевреји називају погрдним називима: „Јевреја сад има око 14.000.000, на целој куљи земаљској. Они су велики вешињаци у њајним знацима. Бољшевички знак јесте њењокрака звезда сваки крак има свој циљ: берзу, шћамју, њарламенај, њролејаријај, Палесјину...“⁴⁰⁴

Натписи о „Протоколима“ појавили су се 1926. године и у штампи богомољачког покрета који су водили Дионисије Миливојевић и Николај Велимировић. Почетком 1926. године преношени су ставови о јеврејској „завери“ и могућем доласку антихриста. Критиковани су социјализам и либерализам као део плана за уништење хришћанства, а све под руководством Јевреја. Јеромонах Дионисије је у јесен 1926. године записао: „Али, авај, време јасно говори да је свети заволео анијихристија (сајтану) више него Христија. А крај њлана јеврејских њројкокола јесте човек-њројивник Христију (безаконик) који ће изићи из јеврејског народа као

господар целога човечанства, са једном једином жељом смрти Хришћанству. То је антихрист о коме говоре сви светишељи Хришћански, а у првом реду сам Господ и апостоли Његови. Једно ново и скоро основано друштво светско, које је у своје руке узело да решава круна питања јесте будући носилац будуће антихриста“. Како наводи Драган Суботић, ове расправе имале су великог одјека у народу.⁴⁰⁵

Теорија завере у којој су Јевреји оличење „светског зла“ темељила се на фалсификату, прерађеном делу Мориса Жолија, „Дијалог Макијавелија и Монтескјеа у паклу“, презентованом кроз публикацију „Протоколи сионских мудраца“, што је двадесетих година имало широку публику у целом свету, укључујући и значајне државнике какав је био Винстон Черчил.⁴⁰⁶

Антисемитизам и антикомунизам

Текстови са антисемитском поруком епископа Николаја објављивани у црквеној штампи Жичке епархије нису бројни, али ипак постоје. Готово по правилу ти чланци су истовремено окренути и против комунизма, понекад и против либерализма. Први текст владике Николаја, који је од дела јавности схваћен као антисемитска порука, штампан је 1928. године. У питању је била алегоријска прича о вуку и јагњету, објављена у београдском „Времену“ (бр. 2173, 7-9. јануар 1928), а пренета у жичком „Прегледу“ исте године. Епископ Николај водио је полемику са Врховним рабином у

Југославији, Исаком Алкалајем, при чему је о
 Исусу Христосу као јагњету божјем, кога су
 гонили и убили људи-вукови: Пилат, Ирод,
 Кајафа и јеврејски свештеници („Вукови су били и
 ђлавари Јеврејски у Јерусалиму, свейшовни и
 духовни, и као ипакви ипразили су ипоишо ипоио
 смрти Јањетиа Божјеџ. Но они су били вукови не
 само збоџ своје личне развраћености неџо и збоџ
 своџ ускоџ и боџоборноџ национализма“), са освр-
 том на савремено доба коме прети ратна катас-
 трофа од људи сличног психолошког профила: „У
 ипо време кад је Јаџње Божје ходило ипо земљи сим-
 бол римске царевине био је вук. Вучица је задоји-
 ла осниваче Рима, Ромула и Рема: задојила их не
 само својим млеком неџо и вучјом ђуди. Вучје
 • ђуди, истипина, био је цар Ирод, који је ипоклао децу
 вишпелејемску, као вук јаџањце, да би ипакво заклао и
 Јаџње Божје. Но Ирод је био вук ипо личној
 развраћености и крвожедности својој. Узџред
 речено: Ирод је био хамипи ипо раси (идумејац).
 Вукови су били и ђлавари Јеврејски у Јерусалиму,
 свейшовни и духовни, и као ипакви ипразили су
 ипоишо ипоио смрти Јањетиа Божјеџ. Но они су
 били вукови не само збоџ своје личне развраћенос-
 ти неџо и збоџ своџ ускоџ и боџоборноџ национал-
 изма. У џоњењу Христиа јеврејски ђлавари ипред-
 сстављали су семипску расу. Пилати је ипак био вук
 ипо иптрадицији царсипва римскоџ, ипо сисипему и
 васипипању; ипо дужности ипакво рећи. Пилати је
 иприпадао белој или јефеипипској раси. И ипакво,
 кад се Јаџње Божје ипојавило у свейу, да сипасе
 свейи, ипредсипавници ипри ђлавне расе ђудске

устјали су на Њ као вуци на јагње. И што је
 име својих личних себичних рачуна, Јевреји у име
 рачуна своје нације, а Пилаћ у име рачуна своје
 државе. Еџоизам, шовинизам, империјализам,
 рећи ћеће. Може се и тако рећи, када се све то
 ироје у овом случају узме у најгорем и најнесвес-
 нијем облику. У смрти Христовј Ирод је жледао
 своје добро: јеврејске сјареине добро своје
 нације, а Пилаћ добро римске државе. Шта се
 догодило са овим вуковима, а шта са јагњетом из
 охридске љиче. Вукови су, на име један њо један
 иројадали у ировалиу, најпре Ирод, њо њом Јевре-
 ји, најзад римско царство. А јагње Божје је њобе-
 дило, ирошло кроз смрт, и остиало живо до
 данашњега дана, славно и њобедоносно у оба
 царства, на земљи и на небу, као што Га је
 видовићи аистиол и јеванђелисти видео [...] Сада
 када се толико говори о миру и доброј вољи међу
 људима, ми не можемо а да не њогледамо на
 главни чин драме људске, који се одиграо у Палес-
 тини пре 19 столећа, чин који је остиао иштинчан
 за сва времена будућа. Човечанство има да
 изабере или дух вукова, који су џонили јагње
 Божје, или дух њога самога Јагњета. Изабере ли
 човечанство вучји дух Ирода, Кајафе и Пилаћа
 изабрало је вечнији рай; изабере ли њак дух јагње-
 та Божијега, изабрало је вечнији мир. Пред нама су
 два симбола, која су речистија од сваке речи: рим-
 ски симбол вука и хришћански симбол јагњета.
 Једно или друго⁴⁰⁷.

Објављивање овог говора подстакло је Врховног

Рабина у Краљевини СХС Исака Алкалаја да се супротстави епископу Николају (рабинов одговор штампан је у „Времену“ од 15. јануара 1928. године), сматрајући да је владика све Јевреје изједначио са Кајафом. Николај је то одлучно одбацивао, изјављујући да никада није поистоветио све Јевреје са убицама Христовим.⁴⁰⁸

Владика Николај Велимировић је 1934. године поново дошао на место епископа жичког. Први иступ против политичког и верског деловања Јевреја забележен је на Скупштини свештенства епархије жичке 16. јула 1936. године у манастиру Жичи, када је предложио оснивање „еванђелске акције“ у својој епархији уперене пре свега против ширења клерикализма римокатоличке цркве у Краљевини Југославији: „[...] Њ. Преосвећенство њ. Ејископ устјаје и каже: 'Дошао сам за ејископја славне ејархије жичке не љолико љо својој вољи него љо вољи и љошребѣ св. Цркве'. Затим говори о великој ојасности љо наѣ сљољни и унушрашњи живоѣ. Прво зло је клерикализам који је највеће зло не само нашеѣ него и целоѣ ејројскоѣ народа. Друго зло јесѣ љроклейѣ јеврејски јудаизам, јер Јевреји лукаво и мудро као змија раде на унишѣењу вере – вере у љравоѣа Боѣа. Треће зло је љоѣансѣво, које је вековима радило на унишѣењу св. цркве и наводи као љримѣр Болшевичку Русију“. На ову скупштину дошао је председник владе Краљевине Југославије Милан Стојадиновић и министар војске и морнарице Марић, а епископ Николај их је свечано дочекао: „Позива сво свешѣенсѣво да удружено и са љуно

љубави и вере устѣпану протѣив ових злих неѣри-
 јашеља св. цркве, који се смишљено пруде да
 цркву уништи и души човековој нашкоде. Наводи
 да је најтеже биће епископ и свештеник у Срби-
 ји. Предлаже да се енергично и систематски мора
 радити на духовном и моралном усавршавању
 народа жичке епархије, а да би се у томе успело
 онако како душе наше желе морамо у жичкој
 епархији основати еванђелску акцију. Морамо
 прихватити и богомољство и соколство, јер су
 богомољство и соколство државотворни.
 Жичка еванђелска акција мора мишљу, словом и
 делом сва друштва, која постоје ставити под
 свој утицај. Свештениство одушевљено по-
 здравља свој Епископа и радосно прима предлог –
 Његов – оснивање Жичке јеванђелске акције и
 обећава да ће све своје моћи приложити овом све-
 штом послу и делу“.¹⁰⁹

Само неколико месеци касније епископ и
 председник владе постали су љути противници
 поводом конкордата – споразума државе са
 Римокатоличком црквом. Овакав став владике
 никако није био случајан и изненадан. Највећи број
 активности епископа Николаја био је усмерен про-
 тив клерикализма римокатолика у Југославији.
 Треба нагласити да је надбискуп Степинац 1936.
 године у Краљевини Југославији основао
 Католичку акцију, клерикалну организацију
 профашистичког карактера, која се убрзо везала
 за усташки покрет, са циљем да потпуно кон-
 тролише све хрватске националне организације.¹¹⁰

Јавно изнете ставове према Јеврејима епи-

скопа Николаја, поједини свештеници су схватили као отворени позив за ширење антисемитизма у својим срединама, па и онима где никада није било Јевреја, као што је Мачкат. Једино „зло“ које су видели било је Јеврејство, као родоначелник општег „зла“. Клерикализам католика и паганизам комуниста нису помињали, иако је то био саставни део поруке владике Николаја: „Речи Преосвећеног Епископа Жичког г. др. Николаја, изговорене на скупу свештеника епархије жичке, заиста су сигнал великог крманоша, који познаје иути брода свога, зна за скривене подводне стине и струдове, за опасне уске канале, којима се без опасности не може проћи. Познаје посаду на броду своме и њихово оружје и спремају да брод не погине. Три спремају авије, као у аеронаутици, три звери сајански расположене, три чудовишта, дишла су главе ошворила чељустима да прогутују не само брод Цркве Христове, него да на прелазу земље Божје објаве ир анихристима, – владавини народних мука и шкрџа зуба [...] Сва три ова светска зла представљају јединство у зачетку, али се ирширу у три, три ивршином гледању, суирина ирваца. У ирме и лежи обмана светиа. Наирив, суирина је њихова, ирглава хидра, која у различитим видовима сеје ирши оишов. Прво и основно зло, које кужи свет, или ирва глава хидре јесте: Масонерија. Представници масонерије у свету – њени идеолози – јесу Јевреји. Расиурени ио свету ироклсивом Божијим – ирокажени среброљуци – слуге сајанине, измислили су замку и обукли је у најлепше рухо форме,

да би с њим леним рухом, као на лењак муву,
ухваћили остали свет, који мрзе пакленом
мржњом и презиру као скопља. А крајњи и једини
циљ овога друштва је: срушити Хришћанство и
његову културу. Њихови храмови – ложе – нису
ништа друго него јеврејске цркве. Главно и једино
средство, којим влада ово друштво у свету јесте
новац. И благодарећи њему, масони у свету држе
у својим рукама светску политику, која им служи
за постизање својих паклених циљева“. Као
пример борбе против овог „зла“, наводи се
тадашња Немачка под влашћу Хитлера, где су све
масонске ложе затворене, служећи за подсмех
деце која их обилазе сваког месеца „ради забаве“,
са констатацијом „Немци су ову главу хидре одру-
били“. Друго ипак велико зло у свету
представља кинизам. Оци материјализма
ојет су Јевреји – По најновијој статистици две
трећине светског кинизма држе Јевреји. Кини-
зам, у облику у каквом се данас јавља,
ништа мање није опасан по свет од масонерије.
На једној страни незнајна мањина људи, благо-
дарећи систему владавине у свету, који им иде на
руку, приграбила је огромна богатства, док на
другој страни огромна већина света нема
основне потребе за личну егзистенцију. Мешто,
да кинизам служи човеку, човек је постао
слуга кинизма. И положаји и звања и кари-
јере, не стичу се радом – пожртвованим радом –
него помоћу новца. Људи су, услед похлепности
за богатством постали гори од животиње. На
све стране, свет је захватила злочина грозница,

која му је пошитоно помрачила видик. Тријумф злочина. Услед све веће зомилања катишала на једној сирани, и богаћења појединаца, на другој сирани, код радничког светла, услед немаштинине створила се мржња према катишалистима, која је узела размере правог раја. Суштински су полике, да међу њима нема мира ниш се може закључити да ће га бити, док овакви односи владају. Та борба између радника и катишалиста, створила је систем, познат под именом: комунизма. Ово је прва глава хидре. Идеологију комунизма створио је Карло Маркс, за чудо ош Јеврејин. О томе, како Јевреји гледају на социјализам и комунизам, да наведем речи руског писатеља Ф. М. Достоевског, 'Јеврејин и банка владају сада свима и свачим: Европом, просветом, целом цивилизацијом и социјализмом. Нарочито социјализмом, јер ће њиме ишчупати из корена Хришћанство и разорити Хришћанску културу'. И кад ништа више не остане до анархија, тада ће на врхунцу још стојати Јеврејин – јер док он поведе социјализам, он као Јеврејин, са својим саплеменницима, ошће ишак изван њега. Као што видимо: Јевреји представници масонерије, Јевреји представници катишализма и Јевреји представници пролетерске револуције. А ово су, не ради себе, него ради ошалог света, који треба вечито да живи у самоубилачкој борби. Морамо да знамо, да су само Јевреји до ових дана пошитоно сачували чистоту вере својих ошана и да своју веру и обреде ишпуњавају дословно. Како ради Јеврејин масон, ишак Јевре-

јин кайиџалистиа и Јеврејин бољшевик. Међу њима нема разлике у џледању на свејџ, они су само Јевреји у суиџиџи и ниџиџа више. Јевреји су џред-сџавџиџи безбоџиџа – за осџали свејџ – док су сами дубоко џбоџџи. Јевреји су џредсџавџиџи и џројоведџиџи џроџив џриваџине својине, за осџали свејџ – док своје касе и куфере набијају новцем. Они су за осџали свејџ иџиџернаџионал-исџе, а своје саџлеменике једино џомаџу. Тако се и једино разумеју џихови џарадокси. Дакле неџри-јаџељ је лукав као змија и јавља се у неколико облика. Заџо је и оџасан. И заџо је бојаџан џоџ-џуно оџравдана. Сиџнал за сџасаване брода Цркве Хрисџове морао је доћи. Али још неџиџо. Уколико је неџријаџељ оџасџиџи уџолико мора да је одбрана еџикасџија. Да ли ће сви, којима је уџућен чуџиџи сиџнал, који уџућује крманџи са брода Цркве Хрисџове? И да ли ће на време сџићџи? Од џоџа ће зависџиџи џобеда или џројасџи “.”⁴¹

Локална црквена пџтампа објављивала је и другачија вићења овог проблема. Либералџија стру-ја међу свештениџима имала је став супрот-стављања комунизму и фаџпизму, подрџаване демократије, и резервисан став према „светској завери“ Јевреја: „Две крајџосџиџи. Једна на лево друџа на десно. Лудосџи од наџионализма и иџиџернаџионализма. Филозоџија Ничеова и Марксџоа. Надчџовек и џодчџовек. Свејџ, данаџиџе чџовечансџиво, сџоџи разаџеџо између ове две крајџосџиџи. Заваћено у џорџдиџи, друџиџиџву, дрџави и свејџу. Идеџолоџиџи заслеџљено, мислећи да је неџоџреџиџиво

у своме покрећу, човечанствено, на једној и на другој
 страни спремно је све да жртвује, ња и живоће [...] Хришћанство стоји између ова два појора као
 њихо ујочиште незаслењених и незалуделих. Стоји као опробана лађа која је издржала ужасне
 буре ња и ову у којој се налази и која јој предстоји“. Одбрана хришћанских начела није значила осуђу
 Јевреја, признавање постојања њихове „светске завере“ и одговорности за појаву комунизма: „Једни
 кажу да је комунизам у ствари империјалистички покрет јеврејски чији је извор у њалмуду и рабински
 сисима. Истина је да су мрзели руски царизам, а и најлакше се прилагођавају новим стварима ња
 је, сигурно, из њога пошло ово уверење и убеђење. Фашизам, кажу, да пошче, из империјалистичких
 прохтева фанатизовано национализам, који води светској кланици. Има истине. Немогуће је у једном
 чланку изложити замршене пошчке сисеме као што су ова два. Потребно је нагласити да су и комунизам и фашизам диктатура само на
 разне начине створене. Једна је дошла и иде одоздо
 друга одозго. Два начина, два њуја, која воде у сличне ћорсокаке. Не постоји слобода мисли, рада и
 ујављања ни код једних ни код других. Оба покрета механизирају људе стварајући их слепим
 робовима. Долазе на власт нечувеним демагогијама. Својим добро њлаћеним и добро наоружаним
 целастима држе преварено робље у стварином ствању [...] Зашто су дошла ова два покрета? Зашто су људи исперали Христа и Његову
 соносну науку из себе, породице и друштва. Криза хришћанства довела је ове накарadne сисеме.

Ојала вера, наружени морал, и нехришћанско
гледање на животи и свети створило их је“.⁴¹²

Објављивање овог текста није значило да су
антисемитски расположени кругови у Жичкој
епархији престали са својом делатношћу. У
пролеће 1938. године објављена је вест о штампању
„Против-јеврејског буквара“ у Немачкој, у издању
Хитлеровог пропагандисте Јулиуса Штрајхера. Без
критичког осврта пренети су нацистички ставови
како су сви Јевреји рђави људи по свом пореклу;
Јевреји су упоређивани са отровном печурком која
може уништити целу породицу; напомињано је да
се у мислима о Јеврејима увек мора подсетити на
страдање Христоса на Голготи: „Не заборави да су
Јевреји деца сајане и убице човечанства. Ко год је
убица он заслужије да буде убијен“. Текст је пренет
без коментара, али је намера приређивача била
очита.⁴¹³

Став владике Николаја према „три интерна-
ционале“: католичкој цркви, капитализму и кому-
низму, није се променио ни 1938. године: „[...] Црква наша је одувек желела мир и молила Бога
за мир. Бојала се је свега онога што носи немир и
руши мир. Интернационале су рушиоци домаћега
мира и зато се је Црква борила и бори противу
њих. Изједначајући све није праведно. Није право
да буде једнако зло и добро, једнак способан и не-
способан, поштен и непоштен [...] Наша црква је у
последње време видела и види још интерна-
ционале још болеснији, још ране на шелу нашега
народа. Ударише ове још заразе на наш народ,
хоће да му шело разоре и умриве. Многи, који су

позовани да молире на тело нашег народа, виде
 само једну рану. Виде само једну интернационалу,
 која прети нашој Цркви и нашој Држави. Но
 Црква види три интернационале: црвену, жућу и
 црну интернационалу. Они мисле да је само црве-
 на интернационала опасна, а ове друге или не
 виде или не знаду, па и не мисле о њима. Истина:
 црвена хоће зло. Она је злуја: хоће да нас учини
 једноликим, да нас учини луткама. Црква види
 још и црну интернационалу, која хоће да све
 Цркве националне уништи и да учини интерна-
 ционалну Цркву. Има још једна интернационала,
 жућја, а да није не би било ни црвене. Жућја
 интернационала јесте интернационални кати-
 шал, катили-катишализам. Катилишализам је зло,
 које гоји црвену интернационалу [...] Морам и
 хоћу да кажем: онима који су позовани да молире на
 организам народа нашег: о слепци, о бедници, зар
 не видиш три ране три болести већ све
 снаге средили у борби против црвене, а ове две:
 жућу и црну подржавају, а оне нас хоће да
 униште. Ми који имамо љубави према нашем нар-
 оду, ми сипахујемо од све три интернационале и
 од црвене, и од жуће и од црне. Опасан је црвени
 већар, но опасан је и црни прити, но опасан је и
 жућја грозница. Од жуће грознице болују у
 Африци и умиру чиниави предели. Многи не
 разумеју наш сипав, зато што они не виде ове две
 интернационале, које нам прети. Чуде се и жњева
 на нашу Жичку епархију и на мене жичког
 Епископа, а ми, браћо моја, видимо јасно
 оно што говоримо и што тврдимо [...]"

Политички ставови владике Николаја происта-
 ницали су из теолошких норми. Епископ је
 напомињао да хришћанство без својих догми нема
 могућности за постојање, подсећајући на чиње-
 ницу да хришћани на уму увек имају мисао да је са
 њима Бог, што је услов среће сваког појединца,
 али и порука незнабошцима: „С нама је Бог, разу-
 мије незнабошци и њокорије се, јер је с нама
 Бог“. Огромни издаци за ратну технику, супрот-
 ности великих сила и могућност свеопштег
 крвавог сукоба људи, владика Николај је редовно
 истицао у јавним наступима пред Други светски
 рат. Као супротност таквом стању епископ је
 подсећао вернике на Божју љубав, људску наду и
 веру у добро и праведност. Нова година, која је
 почињала на празник обрезања Исуса Христа,
 симболом духовног очишћења човека, требало је
 да преобрази људе од заблуда из протеклих лета:
 „Сами знајте ишће нас је боло у 1938. години; сами
 знајте ишће би требало обрезајте или одсећи са
 људи, да би им 1939. година била срећна.
 Обожаване себе, лична сујећа, лакомство,
 себичност, болесни национализам (шовинизам),
 болесни космополиитизам (интернационализам),
 јурњава за брзим успехом, ишће се на крају њоказу-
 је као њораз, хваћане лаке добијте ишће се на
 крају јавља као ишћења, лаж и злочин као њоли-
 ишчко и лично средство – коров, коров, коров;
 ирње, ирње, ирње“. Спасење од људске лудости
 и стварање личне среће могући су само кроз
 Божју милост, која је неизмерна и свемогућа:
 „Нека нас не ућлаше брда од челика, ни облаци од

дима, нијих баснословни рајини буджејини. Савладајтељ смртии може једним њојезом све њо савладајини и на добро окренујини“.⁴¹⁵

Антисемитски ставови актуелизирани су у штампи Жичке епархије 1939. године због могућности да Краљевина Југославија призна СССР и успостави дипломатске односе. Истицано је да Русија није исто што и Совјетски Савез под влашћу комуниста, односно Јевреја : „Јер, ма како њрајично било ѡризнање, морамо једном бијини начисјини да нема Русије. Истинина, ѡсјинији руски народ, ѡсјинији и ѡеријинијорија на којој он живи, али ѡу ѡеријинијорију држи данас једна власјини која са Русијом, руским народом, његовим духом, његовим циљевима нема сијурно никакве везе. Најројиниив, ѡсјинији власјини, која је дошла зајини да унишијини руски дух, да народу руском намејини дух јеврејски, дух ѡуђиниински, да сруши вековне ѡежње и циљеве руског народа и да на месјини њих истиниакне мисао и циљеве једне завере чији је крајњи циљ – јеврејско ѡосјодарсјинииво над свейиниом [...] ми смо ѡјврдили и ујјврдили да је у борби са великим руским, словенским духом, мали сијиниини јеврејски дух морао ѡрејинијейини ѡраз. Сијиниинине ѡримера, хиљаде доказа давали смо о ѡој сјајној ѡобеди, у оној ојромној борби ишјини ѡраје већ двадесетјини година. Тврдили смо да дан када ће Русија ѡоново засјајини својим сјајем није далеко. Да је ѡај дан све ближи, у ѡо нас уверавају све суровије мере ишјини их бољшевички режим мора да ѡредузима да би заусјиниавио ѡобедосносни ход велике руске и словенске револуције. Па ишјиниак, и ѡоред ѡога ишјинио

је народ и дан дањи осѣао веран свом руском и словенском њореклу, свом руском и словенском духу, својим народним ѡредањима и ѡрадицији, својој ѡравославној вери, свом хришћанском моралу-иѣак нема Русије, нема наше словенске Русије [...] Нема Русије. И баи заѣо иѣо ње нема, заѣо је и небо Евроѣе, и наше небо ѣако замрачено ѣучним и ѣмасѣим облацима“.⁴¹⁶

Убеђење да је обнова националне Русије могућа, као и збацавање власти бољшевика, односно Јевреја, није напуштала људе из Српске православне цркве, очигледно под утицајем руске емиграције. Све је у основи било у вези са истицањем „органског“ јединства народа, насупрот „индивидуализму“ и „интернационализму“, као главној одредници „међународног јеврејства“ и суштној супротности „националној идеји“. Такви ставови имали су и подстицај од припадника ЈНП „Збор“ („љотићеваца“), са којима је владика Николај имао блиске односе.⁴¹⁷ Русија је у црквеној штампи Жичке епархије описивана као мистична земља, која се двадесет година мучи под туђинском влашћу „Јер Госѣод милосѣиви изабрао је баи ѡравославноу Русију за највећи социолошки експеримент ѣ кад свети ѡсѣѣоји, да је кроз многе ѣаѣѣе очисѣи, ѡрекали, очеличи и сѣреми за велико дело ѡреѣѣрађања и уједињења човечансѣва. Многи су већ ѡосумњали у њено васкрснуће и њено оживљавање из јеврејско-саѣанског умрѣвљења. О малодушници нека се несѣѣѣиче вера ваѣа о мученицу Русију [...] Над њом је завиѣлан мач Анѣихристѣа. Тама ѣуђинско-

јеврејске сајраије још зүши јуначке синове мученичке Русије. И Црна, злослујина, судбинска ноћ просирила се по широким, меланхоличним, бескрајним, паланским руским селима. Кроз њу мрачну и крваву ноћ, која оловно притиска, већ више од двадесет година, православну Русију, одјекују крепитави звуци чивујско-социјалистичке 'интернационале', коју певају апостоли светског уједињења у знаку крви, рушења и изанђале науке Жидова мардохая-Маркса [...] Развили се муњини, оловни, разарајући вали марксизма-большевизма, недоносичија евројско-јеврејског, по протраном, неуређеном руском мору, по коме тече и пуши се крв, крв великог, широмог, широкогрудог, словенског, хришћанског руског народа. Цео свет равнотуно зледа али неће да јој олакша муке. Око њеног двадесетогодишњег расијања ширеју разблудан шир модерни Нерони и Ироди, експоненцији протвећене, најредне, хумане, демократске, културне и хришћанске Европе и међународне чивујарије и масонерије [...] Из хаоса, из крви, из мука и паничи, из великог и крвавог ћујања, из своје велике хаотичне душе рађа се Словенско Царство да духовно уједини изоловано човечанство. Нек чују неверници: Доћи ће, доћи ће Словенско Царство!¹¹⁸

Вера у обнову националне Русије долазила је из кругова руске емиграције у Краљевини Југославији. Међутим, у тим ставовима „опасно“ су се сугерисали ставови о скором „преображају“ Русије из комунизма у национализам, што је у јавности стварало конфузију. Против оваквих мишљења

устали су у јесен 1940. године збораши (љотићевци). По мишљењу Димитрија Најдановића ставови о надвладавању „јудеоболшевизма“ у Русији снагом „национално-словенске идеје“ представљају мит, обману, део лукаве пропаганде комуниста. Најдановић је и даље отворено оптуживао Јевреје да су инспиратори и саставни део болшевичке револуције и власти у СССР-у.⁴¹⁹

Став Владике Николаја према Јеврејима, комунизму и либерализму пред почетак Другог светског рата најбоље осликава посланица европској хришћанској омладини, написана августа 1939, а објављена у „Жичком благовеснику“ јануара 1940. године под називом „Три авети европске цивилизације“. Николај Велимировић оптужује Дарвина, Ничеа и Маркса као главне кривце за одступање од хришћанских норми у савременом свету. *„Дарвин је носилац фајталне научне теорије. Ниче је носилац фајталне етичке теорије. Маркс је носилац фајталне социјалне теорије [...] Прихватавши дарвинистичко схватање света као хаоса над којим не лебди Дух Божји, Ниче се одједном обрео 'с ону сирану добра и зла', тј. с оне сиране скрупула, савести и сваког морала. Празнину која је језиво зјајила пред њим у одсуству негираног Божанства, Ниче је покушао да испуни измаштаним бићем над човека [...] Маркс је друшачије примио борбу са универзалним хаосом без Бога. Ниче, као Аријевац, коме је лична слобода била дража од свега, сипуио је у нераван дуел са целим постојећим светом. Не само, Маркс, практичан семиш, носилац озорчења*

йисали Словени неџо Јевреји, сѣији йосведочено, да су јеврејски сѣарци осудили младога Хрисѣа на смрѣи. Ко ме љеи ви окренуѣи своје срце: да ли кравим сѣарцима или невином и младом Хрисѣу? “⁴²¹

Најонгтрији напад владике Николаја на комунизам, као јеврејски „изум“, објављен је у „Жичком благовеснику“ марта 1940. године. Текст под насловом „Против безбожног комунизма“ није потписан. Међутим, у чланку Димитрија Најдановића „Мит о словенској и националној Русији“, („Жички Благовесник“ октобар 1940, стр. 14), текст „Против безбожног комунизма“ недвосмислено се приписује владики Николају Велимировићу.

Чланак почиње оптужбом Маркса, као Јеврејина, јер је смислио паролу о вери као „опијуму за народ“. Даље се говори како су комунисти „губа“ народа, јер су одступили од вере и Бога, а као доказ за такве тврдње навођене су речи старозаветних пророка: „И ѣо не кажемо ми из своје љаве, неџо ѣо каже Свейѣо Писмо, које је реч Божја кроз јеврејске йророке“. Противљење Богу и одрицање Бога у Старом завету сматрано је за губу, која се тако и физички јављала, па је по аналогiji то приписано и комунистима „Дакле и безбожници комунистѣи јесу љубави, и за све осѣале људе и народе йредсѣављају љубу. Докле се љод не очистѣ. Како да се очистѣ од љубе безбоишѣва? Нека се одведу свейѣенику, рече Боѣ (III Мојс. 24, 2). А ѣо значи: нека се йовраѣе од безумља своѣа; нека се йокају од безбоишѣва своѣа,

ѿа нека се ѿврати цркви Божјој, и слуге Божје
 казаће им ѿ ѿа ѿреба даље да чине, да би се ѿ ѿ-
 ѿуно очисти́или од гѹбе на души својој, и
 ѿврати́или у народ Божји“. По тврђењу владике
 Николаја појава Карла Маркса предсказана је у
 Јеванђељу: „Овако је говорио Господ Христос
 ѿ ѿорним Јеврејима. Ја дођох у име Оца својега и не
 ѿрима́и́е ме; ако дру́ги дође у име своје, њега ће ѿи́е
 ѿрими́и́и (Јов. 5, 43). Маркс је дошао не у име Оца
 небесног, негѹ у своје име. Он је одрекао Бога и
 наругао се вери свих христѿана у Оца небесног. И
 њега су Јевреји ѿрими́и. Њега су ѿдржали. Њега
 су ѿреко своје ѿѿамѿе разгласили ѿо целом свеѿу.
 Њему су следовали као никад никоме од Мојсеја до
 данас. Помоћу Маркса унели су забуну и расѿро-
 јѿиво у сав христѿански свеѿ. Помоћу њега
 разруши́и су глaвну ѿврђаву Христѿову на земљи –
 свеѿу Русију“. Пре појаве Маркса Јевреји, наводно,
 нису били присталице социјалистичких идеја, јер су
 их бапѿинили христѿански мислиоци, а неки од њих
 су били и веома религиозни људи: „Због ѿѿога Јевре-
 ји нису хѿели уз њих. Кад се Маркс јавио, ѿрво као
 Јеврејин, а друго као безбожник, онда су Јевреји
 целог свеѿа ѿрихвали́и њега као свога месију који
 ће довести́и њих до власѿи над свеѿом. Али су се
 грдно ѿревари́и. Преварио се и саѿана кад је
 ѿокушао лажима да унишѿи́и Адама и Еву. Тако се
 и Маркс ѿреварио, кад се дигао ѿроѿив Христѿа и
 његове цркве. Нишѿи́а Маркс није могао ѿредвидѿ-
 ѿи ни ѿпрорећи о будућносѿи, јер је био слеј духом
 заѿио ѿѿио је био без Бога. А Христѿос је ѿредвидео
 Маркса. За ким дакле да ѿђемо: за оним који види

*или за оним који не види? За видовијим или за слејим?*⁴²²

Владика Николај је заговарао противљење материјалистичким вредностима либералног друштва и осуду модернизације у свакодневном животу, као једином путу за „покајање“ и „спасење“ тадашње Европе. Такви ставови су симболично презентовани примером преласка у хришћанство Јеврејина Филипа Леона, професора класичних језика на енглеском универзитету у Лесестру. Јеврејин интелектуалац, либералних начела у свом духовно и свакодневном животу, лишен сваке религиозности, прешао је у хришћанство и задобио пуноћу свог духовног живота у 45 години старости. Догађај се збио у Великој Британији у пролеће 1940. године, у јеку рата са нацистима, који је објашњавао одступањем од хришћанских начела у јавном и приватном животу. Покрштавање Јевреја, као носилаца либерализма и симбола читаве генерације европских интелектуалаца окренутих против религије, сугерисано је као решење за многе напетости у свету.⁴²³

Антисемитски ставови епископа Николаја нису били потпуни, коначни и без јавних преиспитивања напада на Јевреје као криваца за „уништење“ човечанства. Његови поједини иступи од краја тридесетих година инспирисани су саосећањем за јеврејски народ који се отпочињањем Другог светског рата нашао у изузетно тешком положају. У то време јавни иступи у одбрани Јевреја били су ретки, поготову од представника других верских заједница. Епископ Николај је чак у предбожићној

посланици 1939. од своје пастве тражио да један дан посте за Јевреје, што је веома позитивно одјекнуло у јеврејској јавности, како због значја поста код православних Срба, тако и због утицаја порука владике Николаја. Тадашња јеврејска заједница у Краљевини Југославији доживљавала је епископа Николаја као истакнуту и утицајну јавну личност и великог патриоту. Осим полемике са рабином Алкалајем из 1928. године, представници јеврејске заједнице нису јавно осуђивали његове иступе.⁴²⁴

У тексту „Опозиција Богу“, објављеном јуна 1940. године, владика Николај се осврће на „пропаст Запада“ условљену одступањем од хришћанских норми и догми, што је била полазна основа за све идеологије против којих се епископ борио у јавним наступима: *„Ойозиција Богу на Западу није йоникла у йросійом народу него међу људима добро йисменим и ученим, дакле међу књижевницима и фарисејима, као и у времена древна. Најйре се ударило йо хришићанској ейици йа онда и йо доғмайици. Најйре су лакомислени књигойисци йисали лакомислене књи́ге, а лакомислени сликари сликали саблажњиве слике, од којих су, неке сачуване до наших дана и у йайским дворовима у Риму. Тако је рушењем ейи́ке йри́йреман йи́ерен за рушење доғмайи́ке. По́йом је настйало рушење Бо́гом ой́кривених доғми. И ово рушење ййрајало је йоследња два сйолећа. Најйре француски енциклойедисйи и енғлески уйи́лиййарисйи, йа социолози и законйисци, йа немачки меййафизичари, йа дарвинисйи́чки*

људски, ља разорни ромасијери и љакозвани
 'реалистички' уметници, ља научници са својим
 ујорним и фантасичним љеоријама и најзад
 злоујоребиљељи свих научних љроналазака у
 себичне сврхе, а на разорење вере и морала код
 омладине евројске. Тако је ојозиција Бођу расла,
 љемљераљура се љовишавала, заљаљење се
 иширило [...] Ту ојозицију љомађала је, наравно,
 једна сљара и искусна нација, својом љрољађандом
 антихришћанском. Заистља, не може се рећи да су
 Јевреји у љој љрољађанди заљаднођ неољађанизма
 жалили љаре и масљило, ниљи осљавили ма који
 љодесан љроналазак науке и вељљине људске
 неискориљћен у љу сврху. Но било би смешно
 ољљуживаљи Јевреје као љлавне кривце и
 љроузроковаче модернођ ољљада од Бођа и
 заљаднођ неољађанизма. Зар они, који нису били у
 сљању да збуне и љобеде 12 рибара љалилејских, да
 буду у сљању збунљи и љобедиљи заљадно
 човечансљво од неколико сљољина милиона
 криљених душа? И зар нису Шљљраус, Ренан,
 Нице, Дарвин и друђи слични ојозиционари Хрис-
 љу сковали оно убојно оружје љрољив Бођа и
 Сљаса нашеђа, које су јеврејски љрољађаљори само
 искориљћавали, умножавали и иширом свеља
 расљросљирали? ⁴²⁵ Иако владика Николај ни у
 овој изјави није потпуно „ослободио“ Јевреје за
 „кривицу“ пиарења либерализма, ипак се мора
 нагласити да је епископ заправо стао у одбрану
 Јевреја у време када се под утицајем нациста, и
 љњихових обавештајаца пре свега у редовима
 Љотићевог „Збора“, антијеврејска пропаганда у

ишћо су они убице! Да, убице свейћих и чесћийћих, убице небеских мирносаца и свейћлоносаца, свейћочев од њихових рођених сћарозавейћних йро-рока йа до мученика цара Николе II, а можда и мученика Александра I! Широко је жробље њихових жрћјава. Крв њихова и йроклейсћиво сойсћивено йрогоне их. Осуђујући и расћињући Госйода Исуса јудејски народ из гласа викаше: 'Крв његова на нас и на децу нашу (Матћ. 26, 25). Тешко бreme „на дом йонијеше'. Тешко наслеђе дјеци осћавише. Месћо маћеријалних мјеница, које чесћо ми 'жоји' осћављамо у наслеђе дјеци својој, они осћављају њима духовни дуѓ, духовне мјенице, са којих се вјечно йуши неосушава крв йраведника и йроклейсћиво слијейћх оћаца [...]

Са демонском мржњом они су йродефиловали исћод крсћа свога Сћасићеља. Они йак Јевреји који Га йризнадоше йосћадоше његови аћосћоли и йрви хришћански свейћићељи, а они који га се одрекоше йосћадоше и осћадоше до данас Јуде и боѓоборци. Макар колико се сћарали Јевреји да разним секћиашћивом, йе комунисћичким йеоријама и фрамасонсћивом разувере човјечансћиво у Хрисћово божансћиво, долазак и рад Хрисћов учинио је судбоносан и кайсћирофалан йре-окрећ у даљем йоку исћирије ове чудне нације".

Селективним цитатима из Светог писма подстицана је мржња према савременим Јеврејима. Посебно је погубна била констатација да је за све несреће и погроме Јевреја кривац сама њихова нација, због греха „отаца" њихових. Јеврејски народ је упоређиван са кукавицом, која нема свога

дома, па носи јаја у туђем гнезду. Критиковано је учешће Јевреја у политичким и социјалним питањима свих држава, подсећано на њихово „богатство“ стечено „искоришћавањем сиротиње“ у целом свету: „Немилосрдни ђосїодар и искоришћавач сиротиње обично је сам роб крвавог новца. Мајтер-ијализам и кукавиштво јеврејског рода познати су широм свијета“. Да би задржали „свјетску“ власи, Јевреји су измислили социјализам: „Шта је жидов Маркс и његов 'Капитал'? Маркс је јеврејски Мојсије Новога Завјета, а 'Капитал' је јеврејско јеванђеље Новога Завјета. Мојсије је водио Израџа кроз тврдо стијење арабијских џусиња земљи обећаној, а Маркс води Израџа кроз окамењене милионе хришћанских срца и јудаизирани милионе хришћанских душа врхунцу цјелокупне земаљске власи... За Мојсија је обећана земља Ханан, а за новозавјетне Јевреје све ђде је добро. По учењу Талмуда Јевреји су једини изабрани и Богу мили народ, а сви остали су, џрезриво названи 'Гоји'. По учењу јеванђеља сви су ђуди браћа. Јеванђелска свеопшта ђубав џрује се и систематски убија џталмудском себичношћу и освјетљубљем“. Нацистички прогони Јевреја пре 1941. године били су увод у холокауст-потпуно физичко уништење Јевреја, а касније и почетак остварења плана потчињавања, прогањања и делимичног уништења свих других „нижих раса“, пре свих Словена. Чланак „Библијско проклетство Јевреја“ оправдавао је нацистичке прогоне, као део „проклетства“ Јевреја, односно „један од предзнака

краја, који је близу“⁴²⁸. Јевреји су позвани да се покају, и приђу својој крштеној браћи.

Владика Николај Велимировић је у јесен 1940. године у свом јавном политичком деловању демонстрирао другачији став. Он је заједно са патријархом Гаврилом Дожићем октобра 1940. године посетио Босну, а у Сарајеву су на освећењу православне цркве присуствовали и представници јеврејске сефардске и ашкенашке општине. Патријарх је то поздравио, истичући у свом говор да православна црква сматра да нема разлике међу људима, и да су сви људи пред Богом једнаки.⁴²⁹ Овај јавни иступ црквених великодостојника, у време када је под притиском нациста у Краљевини Југославији донет први антисемитски закон (5. октобра 1940. године),⁴³⁰ којим се ограничавао упис деце Јевреја у средње школе и универзитете, имао је јасну политичку поруку како према Влади, тако и према љотићевцима који су покушавали да инструментализују српску цркву.

Антинацизам, антилиберализам и „средњи пут“

Ставови епископа Николаја према нацизму обично се везују за његов говор „Национализам Светог Саве“ одржан 1935. године на Коларчевом народном универзитету у Београду. Владика је похвално говорио о Адолфу Хитлеру, као човеку који настоји да створи националну државу и националну цркву, што је код српског народа у средњем веку урадио још Св. Сава. „Ипак се мора

одаћи поштовање садашњем немачком Вођи, који је као проси занатлија и човек из народа увидео да је национализам без вере једна аномалија, један хладан и несигуран механизам. И ево у XX веку он је дошао на идеју Светиога Саве, и као лаик подузео је у свом народу онај најважнији посао, који приличи једино светици, жени и хероју“.⁴³¹ Овако благонаклон став према Хитлеру владика је променио пред почетак рата.

Епископ Николај је приликом посете Чачку 17. априла 1938. године одржао у соколском дому предавање и оштро напао Немачку и Италију због наоружавања и намере да поубијају милионе невиних људи.⁴³² Локална полиција у свом извештају није поменула ову чињеницу, већ само изјаве против наоружавања у свету и осуду режима у Москви који је уништио религију, погубио царску породицу, а онда кренуо на унутрашње обрачуна међу комунистима.⁴³³ „Жички благовесник“ је фебруара 1939. године протествовао због хапшења и одвођења у логор пастора лутеранске цркве Нимелара, кога је владика Николај касније и затекао у логору Дахау у јесен 1944. године. Пастор Нимелер је био војник у Првом светском рату, и по писању „Благовесника“ чак се залагао за нацисте до 1933. године. Због хришћанских убеђења власт га је затворила, а он је из логора поручивао да је пут хришћанства исправан, и као доказ истицао своја страдања. Поред осуде нацистичког режима због овог поступка, у истом тексту се ипак још увек изражава жаљење због пропуштене прилике да се и у Немачкој створи јединствена хришћанска

национална црква, вероватно по узору на англиканску или православне цркве: „*Па и ако овај њример хробростии и њожрѣивовања ѣ. Нимелера изазива дивљење, ми жалимо ииѣо вођ немачкоѣ народа није успео у свом ѡкушају од 1933. године да уједи-ни немачке црквене ѣрује у једну националну цркву*“.⁴³⁴

Став владике Николаја према нацистима заоштрио се већ у априлу 1939. године, када је на спољној страни задњих корица „Жичког благовесника“ штампан текст против немачког империјализма. Указивало се на судбину претходна два европска Рајха (Наполеоновог и Пруског), који су изазивали ратове и пропали због својих империјалистичких и неморалних настојања. Иста судбина предвиђана је нацистичком Трећем Рајху, као и његовим савезницима Италији и Јапану: „*Каква ће судба биѣи овоѣа Трећеѣ Рајха, ѡказује судба ѡрва два. 'Ум за морем – смрѣи за враѣом'*“.⁴³⁵ Отпочињањем Другог светског рата „Благовесник“ је својим писањем стао уз Западне савезнике. Преношене су вести из Велике Британије, па и оцена нацистичког режима и Хитлера као „сатанског зла“, уз подсећање да се треба борити против таквог политичког покрета и идејног система унутар сваког друштва, али и унутар духа сваког појединца.⁴³⁶

Упоредивање Хитлера са сатаном, антихристом и апокалипсом највише је дошло до изражаја септембра 1940. године. „Благовесник“ је донео текст о нумеролошкој вредности имена Хитлер, Лењин и натписа на папској митри. Сви натписи су

наводно имали бројну вредност 666, број звери из апокалипсе, чиме су се тумачиле и ратне страхоте у које је запала Европа. Читаоцима је поручено да је време власти антихриста пролазно, да он долази после „звери“ из апокалипсе, и да верујући хришћани никако не треба да губе наду.⁴³⁷ Политички став владике Николаја према нацистима био је недвосмислено негативан, како је то 6. октобра 1940. године забележио тадашњи министар Михаило Константиновић приликом посете манастиру Жичи: „У конаку у Краљеву ми је говорио шиширо проишив Хишлера 'бечког молера' и владе силе коју он сироводи. Одлучно је проишив 'империјатора' Хишлера. Проишив материјалне културе без духовне [...] проишив хишлеризма је одлучно истиушио“.⁴³⁸ На антинацистички став изгледа да је доста утицала и Англиканска црква, чији су представници у више наврата посетили владика Николаја током 1940. године.⁴³⁹

Са друге стране епископ Николај Велимировић залагао се код цивилних власти за припаднике ЛНП „Збор“ и Димитрија Љотића, који су у јесен 1940. године забрањени и прогоњени. Тако је 23. децембра 1940. године интервенисао да се из затвора пусти Димитрије Најдановић, као искрен и добар православни хришћанин. Председник владе Драгиша Цветковић му је одговорио да Најдановић није ухапшен јер је веровао у Христа, већ што се удружио са људима који су Бога заменили сатаном. Негативан вредносни став епископа Николаја према нацизму видео се и кроз догађаје око пуча 27. марта 1941. године. Владика Николај је био пред-

водник борбе против потписивања споразума са Немачком, одбио је предлоге Димитрија Љотића да подржи тај савез, написао говор патријарху Гаврилу Дожићу који је прочитан 27. марта 1941. године.⁴⁴⁰ Владика Николај је већ 25. марта 1941. године у Краљеву поздравио демонстранте против пакта са Немачком.⁴⁴¹ Већ у првим месецима окупације Немци су Николаја означили као пробританског човека, који је за догађаје од 27. марта 1941. године добио честитке од председника Рузвелта и енглеског краља. Сматрали су га противником Немачке, јер је имао низ антинацистичких наступа пред почетак рата, када је Хитлера називао „библијским антихристом“.⁴⁴²

Битна компонента пропаганде немачког окупационог апарата у Србији темељила се на критичи пуча 27. марта 1941. године, као јудео-масонске завере уперене против интереса српског народа. Политичке ставове и деловање владике Николаја Велимировића Немци су означили као непријатељске, прозападне, а то је у нацистичкој пропаганди значило да се прикључио „јудео-масонској плутократији“ Западне Европе. Међутим, ставови епископа Николаја о Западној Европи никада нису били похвални, и полазили су од критике материјалистичке културе живљења. „Благовесник“ је доносио вести о затварању „Ротари“ клубова у фашистичким земљама, као што је била Италија: „То решење донео је главни одбор фашистичке странке. Обавештени кругови vele да је то учињено због тога што се сматра да ројаријанска интернационала подлежи масонском утицају и

да је услед *погођа, антифашистичка*. Многи новински *находи* *проиш* демократија у *последње* време били су *ујућени* *проиш* *'масонској и сепаратској'* *ујућ*јаја у демократијама. Премијер Мусолини је забранио масонство у Италији у *почетку* своја режима“.⁴⁴⁴

„Благовесник“ је почетком 1939. године хвалио председника САД Рузвелта, јер се залагао за мир и разоружање у свету на хришћанским основама. Преношени су и текстови из америчке хришћанске штампе, која се противила потпуним нападима на фашистичке земље у новинским чланцима, наглашавајући да се код своје куће треба борити против комунизма и фашизма: „*Унутрашњи су непријатељи увек опаснији од спољашњих*“.⁴⁴⁵

Секуларизација друштва у Западној Европи и материјалистичка култура били су главни предмет критике владике Николаја Велимировића. Епископ је у својим проповедима истицао да треба примити техничке новине са Запада, али не и модернизацију која уништава „стару веру и побожност“.⁴⁴⁶

Критика Западне Европе темељила се на ставовима Достојевског и Шпенглера и њиховом „пророчанству“ о пропасти Европе, али и уздизању Словена као нове цивилизације у будућности. Западна Европа је критикована јер је у центар свих својих интересовања и културе ставила човека, а не Бога, чему је највише допринела католичка црква: „*Треба рећи да човекобошка култура није самоникла појава у духу Европског човека. Та је култура изникла из културе која јој је претходила, а та култура јесте римски католицизам*. Према

*јоме, генерис човекобошкој култури Запада био би овај: католцизам, син – јероис-танцизам, унук католцизму – атеизам, а синови атеизма су безбожни социјализам и човекобошка култура. Цела ова фамилија носи ђаволово знамење на себи и боџоборсиво у себи“.*⁴⁴⁷

Владика Николај Велимировић је заговарао стварање „Средњег система“, на принципима монархизма, православља, свесловенства, отпора комунизму, нацизму и либерализму. Епископ је о том проблему јавно говорио на духовном концерту у Краљеву почетком 1939. године, поводом питања којој „осовини“ ће се приволети Југославија и Срби, фашизму или демократији: „Наша осовина је од Јеџејског мора до Тихог Океана, или од Солуна до Владивосџока. То је јојас православних народа, којим је подељена земља на две хемисфере, на истичну и зајадну. Посматрајте ову осовину у свейлосици географиче, и у свейлосици истичириче, и у свейлосици идеализма, ја ћеће сами увидеици, да је ијајна Божјег руководсичва свейом јочива на овој осовини. То је духовно морална осовина јоичребна целом свейу“. Ова „осовина“ није била шовинизам ни „бледи интернационализам“. Власт бољшевика у Русији посматрана је као пролазна „рана на телу“. Православна „осовина“ проглашавана је за „баш оно што свима људима и народима треба“.

⁴⁴⁸

Пролазност бољшевичког режима у Москви и „вечност“ православне Русије огледали су се и у изјавама самог владике Николаја Велимировића. Он је у пролеће 1940. године сматрао да се и сам

Стаљин може претворити у „хришћанског“ владара. Диктатор из Москве је позиван да постане модерни Савле, да се преобрази, предстане да гони хришћане, чиме ће и комунисти добити поштовање: „Тада ће они бићи уистини велики јер ће донети мир свету“.⁴⁴⁹

Сличну изјаву епископ Николај дао је и септембра 1940. године, осврћући се на тада актуелно политичко и дипломатско приближавање Краљевине Југославије и СССР-а, посебно са освртом на пропаганду да ће Русија под влашћу комуниста у случају рата притећи у помоћ: *„Данас многи говоре како треба бићи са Русијом. Ми јо и хоћемо. Само ми не можемо бићи са оним безбожницима који управљају данашњом Русијом и утњетијавају руски народ. Многи говоре Русија је јака, не боји се [...] Треба руски народ ослободити окова ја он може бићи помоћ и заштити. Треба руски народ ослободити окова безбоштва, ја он може бићи заштити наша. Нас се не јиче какав ће економски поредак бићи у Русији, ми само желимо да руски властодрици признају Бога за Бога и човека за човека. Ако руски народ хоће да му докљори права и философије буду државни шегрци, нека му буду“*. Ипак, комунизам није препоручивао као систем који треба уводити у Југославији.⁴⁵⁰

Владика Николај Велимировић је у Словенима видео нову снагу за духовну обнову Европе. Отпочињањем Другог светског рата овакви ставови су се само појачали у јавним иступањима. Епископ Николај је 1940. године у име народа захваљивао Богу што је Краљевина Југославија

лишена разарања док је рат беснео у Европи. Сличан став имао је према свим словенским народима: „Ако Словени данас многим суседима њиховим изгледају луди и слаби, што је баш знак, да *Створитељ људи спрема нешто сјасоносно кроз Словене за сав свет, па и за оне који их презиру*“. Као посебан „знак“, владика је истицао чињеницу да словенски православни народи нису захваћени ратом: „*Ја не знам њанове Божје, али држим да Божја Промисао хоће преко православних Словена да каже свету сјасоносну реч, да донесе сјасоносну утеху и сјасоносни лек: зато их држи по сирани од рата. Та сјасоносна реч може бити само она која се овајложила у Сину Божјем и која је записана у Јеванђељу*“.⁴⁵³

Објашњење „средњег пута“ у политичком погледу није јасно прецизирано. Поједини сарадници „Жичког благовесника“ у „средњем путу“ видели су западноевропску демократију. Читаоци су подсећани да је отпочела велика борба комунизма и фашизма, и да њихове супротности искључују једна другу. Указивано је на атеизам обе струје, односно религијске аспирације фашизма, који уздиже државу као апсолут и етичку вредност, а понижава појединца. Такође се наглашавало да је фашизам плод германско-романске расе, комунизам семитске, а демократија, као средњи пут, англосаксонско-словенске расе. Успињање фашизма и комунизма у овим текстовима означаavano је као враћање паганству.⁴⁵⁴

Десни политички мислиоци и политичари

видели су у ставовима владике Николаја идејну основу за корпоративни или сталешки систем. То се посебно односила на Димитрија Љотића који је током немачке окупације Србије у пракси покушао да оствари идеје органског јединства нације, величања српског села на критици урбаности као европског утицаја материјалистичког друштва.⁴⁵⁵ Покушаји да се Димитрије Љотић наметне као једини носилац идеја светосавља у политици, одбијени су од Јустина Поповића једног од најближих сарадника владике Николаја, напомињањем да је црква национална институција, и да је бављење политиком свештених лица издаја принципа светосавља.⁴⁵⁶

Политички ставови епископа Николаја Велимировића били су на линији светосавског национализма и народне државе. Савременици владике Николаја истицали су национализам као главну особину његове личности: „*Та особина, међу њим, не само да није слабија од осталих његових особина него је, по мом најдубљем уверењу чак и изнад њих. Управо, она је синџеза свих владичиних врлина и вредности, јер представља главни извор његове неупоредиве енергије и стваралачке активности. Без ње особине Владика, и поред свих других високих својстава, свакако не би успео да заузме најбољије место у народној души и да постане идол наших честитих и родољубивих сељака. Ту особину над особинама даровао је Великоме Николају блажени дух генијалног творца наше цркве и државе – Светиога Саве, и она се зове национал-*

изам [...] Николај је, између остало̄, рекао и ово: Овај Савин национализам обухвата народну цркву, народну династију, народну државу, народну просвету, народну културу, и народну одбрану. Основу и центар свега Свесавског национализма чини народна црква. Она је као дух који оживљава цео народни организам, осветљавајући, загревајући и сједињујући једном вером, једном надом и једном љубављу [...] Свескиан више него ико други у нашем народу, да њајна успеха Светог Саве лежи у његовом дубоком национализму Преосвећени Др. Николај је, као што се види, своје огромно дело засновао на њом темељу. Зајмо ће њо дело, насупрот сатанским бурама и вештовима, не само надживети свој знаменији творца него ће кроз векове остати чврсти и стамено, јер нема те силе која би била у стању да божанску светлост претвори у мрак и да народну захвалност преобрази у незахвалност [...] Па и у најновијем времену ми, ево видимо, Великога Владика на бранику Свесавља. Окружен народом и наоружан милошћу Божјом, хладан и неустрашив, он успешно одбија сатану од осветљаних зидина Седмобрање Жиче, 'наше старе приче'.⁴⁵⁷

Владика Николај био је најутицајнији представник српске цркве у ширењу светосавске идеје, националног израза православља код Срба. Водећи српски теолози настојали су да ревитализују наслеђе Св. Саве, наглашавајући његову улогу као свеца, али и представљајући га као неоспорног вођу српског народа. Процес ревитализације од 20-их година XX века патио је од

недостатка историјске критике. Полемички ставови према исламу, католицизму и западној култури генерално, који су датирали из различитих, и каснијих временских раздобља него што је деловање Св. Саве, интегрисани су у теолошки концепт светосавља. Ова теологија нације, како каже Радмила Радић, била је искоришћена, пре свега, да омогући идеолошко место сусрета свим Србима расутим по разним деловима земље. Осим тога, светосавље је требало да послужи и превазилажењу јаза који је растао између цркве и српске интелигенције, отуђене под утицајем западних филозофских и политичких модела размишљања. Култ Св. Саве је ојачао у школама и јавном животу, потом и слава старе немањинке династије, са подсећањем на многе црквене и националне празнике као што су оснивање цркве 1219. године, доба цара Душана, ропство под Турцима, Косово, сеоба у Угарску.⁴⁵⁸ Поред црквених кругова исту матрицу размишљања и јавног деловања имала је и „Народна одбрана“, чија се идеологија темељила на идеји „светосавског Богочовека“, истицања сопственог развијеног пута и борбе против „шими“ и „чарлстон“ генерације, односно модернизације на унутрашњем плану.⁴⁵⁹

Епископ Николај је у црквеној штампи Жичке епархије описиван као религиозни традиционалист, по природи народњак, одушевљен својом црквом и нацијом, али и као човек који јасно осећа стварност: „Он је *иачно осейио нашу кулиурну особеноси, која се геоџрафски изражава као међуирсийор Исийока и Зайада, као Балкан;*

расно Словенсѣво; еѣнички, као Срѣйсѣво; рели-
ѣиозно, као Православље“. Наѣлаиавано је да ѣо
није ускоѣрудосѣ, јер је Николај универзалан ѣо
свом духу: „И баш из ѣе њеѣове свеобухвайѣнос-
ѣи, ширине срца и ума, и ѣоѣекла је концепѣија о
нужносѣи синѣезе Исѣока и Заѣада, еѣике и
ѣехнике, мисѣике и рационалносѣи, коју моѣу
једино Словени даѣи свеѣу као свој ѣоследњи,
најлеѣиши и највеѣи дар. Та је синѣеза ѣреко
ѣоѣребна, ако свеѣ жели да избеѣне ѣуѣеве, који
ѣа, у суѣроѣном случају, неминовно води каѣас-
ѣрофи“. Истицала се снага владике Николаја у
организовању цркве, беседништву, али и јасноћа у
одговору на савремене проблеме.⁴⁶⁰

Корен оваквих ставова владике Николаја
може се наћи у покрету евроазијства, основаног
међу избеглим Русима на Балкану 1921. године.
Међусобни утицаји још увек нису исторографски
испитани, али аналогѣе постоје. Носиоци евроази-
јске идеје су после 1921. године отишли у Западну
Европу, тако да Балкан није био њихово средиште.
Идеолошке поставке евроазијаца одбацивале су
европоцентризам као културни империјализам;
уздизали су изваневропске националне културе,
окретали се словенској, али и монголској традици-
ји Русије као евроазијске земље. Руска револуѣија
је посматрана с једне стране као катастрофални
завршетак погибелног процеса европеизације, а са
друге стране као почетак њеног благотворног
„заокрета ка Истоку“. Критикована је либерална
демократија и уздизано ново државно уређења
које ће заменити – идеократије.⁴⁶¹

На ставове епископа Николаја утицај је могла имати и организација „Млада Русија“, покренута од друге генерација Руса избеглица на Балкану. Они су бапштинили прерађене монархистичке идеје, покушавајући да остваре својеврсну „десно-леву“ синтезу, сједињујући монархистичке традиције са социјалистичким и националистичким идејама. Одбацили су идеју о рушењу совјетског система кроз обнављање антибољшевичке борбе из избеглиштва, сматрајући да ће тако уништити Русију. Сматрали су да у самој Русији треба да дође до националистичке револуције, из редова прилично имагинарних националиста у војсци. Покрет је као доктрину истицао неки свој збркани „средњи пут“. Сличне ставове имао је и „Национални савез младог покољења“ са центром у Београду. Они су заговарали хришћанско-социјално учење, под паролом „Домовина-православље-народ“, а основа је и даље био монархизам. Залагали су се за „Сверуску националну револуцију“.⁴⁶²

Отпор Европи, тражење свог пута, вера у мисију Словена, обележили су и расправе о културном идентитету и путевима његовог даљег изграђивања међу српским интелектуалцима после стварања Југославије 1918. године. Отпор хуманизму, рационализму и демократији Западне Европе долазио је и од модерниста и традиционалиста. На све је утицало трагично искуство Првог светског рата, као и бапштинјење славјанофилских идеја блиских сеоској православној култури, али и природним отпором малих и периферних култура према већим културним центри-

ма, који се доживљавају као империјалистички и поробљивачки. Судар Запада и Истока је посматран као вечна и непомирљива борба.⁴⁶³

„У сенци челика и дима“

Ставови епископа Николаја Велимировића према Јеврејима, нацистима, комунизму и либерализму у годинама пред почетак Другог светског рата умногоме су били условљени политичком ситуацијом у Европи. Међународни положај Краљевине Југославије јако је отежан после присаједињења Аустрије нацистичкој Немачкој 1938, и италијанске окупације Албаније 1939. године. Наде малих држава да ће их заштитити Друштво народа како би сачували независност, нарочито је поткопало разбијање Чехословачке 1938. године, после свих уступака на које је пристала. Примицање ратних страха Краљевина Југославија је чекала поцепана и посвађана, не успевши да започетом реорганизацијом из 1939. године учврсти државне темеље и спреми се за одбрану. Драматични догађаји почетком Другог светског рата у Европи и свету, застрашујуће размере људских патњи и материјалних разарања, утицале су на многе људе тадашњег времена да стекну уверење како више ништа не може да буде као пре, и да једно доба неповратно нестаје. Један савременик је о Европи у Другом светском рату писао као о „новом непознатом континенту“. Од почетка септембра 1939. године силе Осовине су окупирале и делиле територије као ратни плен

прокламујући ступање на историјску сцену једног „новог доба“ и успостављање „новог европског поретка“ на расним начелима.⁴⁶⁴

Несумњиво да су сви ови догађаји утицали и на владику Николаја Велимировића. То се можда најбоље може видети у ставовима према Јеврејима. Корен његових јавно изнетих антисемитских ставова је свакако религијске природе, и може се назвати антијудаизам. Други слој антисемитизма води порекло из веровања у пропаганду руских избеглица монархистичких опредељења, који су за Фебруарску револуцију 1917. године, као и бољшевички преврата октобра исте године, оптуживали масоне, либерале и комунисте под контролом Јевреја. Тако се антисемитизам (антијудаизам) владику Николаја стојио са антилиберализмом и антикомунизмом. Борба против „три интернационале“: римокатоличким клерикализмом, комунизмом и капитализмом, фигурирала је као значајан чинилац заштите националне државе и цркве. Судбина царске Русије је редовно истицана као пример уништења хришћанске државе, за коју су окривљавани либерали и комунисти под вођством Јевреја.

Успон нацизма, прогони Јевреја, отпочињање Другог светског рата, промена става према антисемитизму највећег и најутицајнијег дела руске емиграције, утицао је и на владику Николаја. Он је јуна 1940. године изнео знатно уравнотеженији став према Јеврејима, које је заправо бранио од напада да су главни „кривци“ за успон либерализма у Европи, односно удаљавање од Бога и хришћанских

норми живота, што је резултирало великим моралним падом и ратним страдањима. Јевреји се означавају само као преносиоци и пропагатори таквих идеја, које су уобличио мислиоци из хришћанских средина. Оптужба да су Јевреји главни носиоци комунизма, кривци за бољшевичку револуцију и страдање православне Русије, није промењена.

Однос владике Николаја према нацизму имао је сличну еволуцију. Ретки иступи који су се могли окарактерисати и као извесно разумевање за „националну“ политику Хитлера, са приближавањем Другог светског рата потпуно нестају. Њих замењује оптужба да су нацисти најважна долашка антихриста, „сатанско зло“, „апокалиптичка звер“. Политички погледи епископа Николаја о том питању најбоље се може видети у вези његовог ангажовања поводом догађаја око 27. марта 1941. године, као несумњиво антинацистичког догађаја првог реда.

Став према либерализму у светлу писања црквене штампе Жичке епархије најмање је могуће уочити и анализирати. Отпор модернизацији која подрива хришћанство је опште место свих иступа, али у практичном политичком деловању владика Николај се сврстао управо уз либералне струје српског грађанства пред Други светски рат, иако је заговарао стварање прилично нејасног „средњег пута“.

Заправо, у драматичним годинама пред Други светски рат владика Николај је био на позицији одбране националних интереса српског народа у

Краљевини Југославији, али у оквиру православља. Епископ је напомињао да хришћанство без својих догми нема могућности за постојање.⁴⁶⁵

Страх и несигурност због рата у Европи били су прилика да се нагласе православна начела живљења. Владика је напомињао да су услед рата и пустошења сви социјални слојеви духовни спас потражили у цркви и вери у Бога. Епископ Николај је беседио да је потребно породично јединство Срба код којих тече иста крв и живи исти дух. Противио се партијности и „партизанству“ истичући потребу националног јединства у страпном времену које долази.⁴⁶⁶ У политичком погледу поред јасно израженог антикомунистичког, владика је имао и антинацистички став, а однос према либерализму није јасно уобличен.

Питање националне цркве и националне државе био је главни ток мисли владике Николаја Велимировића. Антисемитски иступи су постојали, нису били бројни, имали су своју еволуцију и на крају су остали везани за антикомунизам. Владика је током устанка 1941. године, у време отпочињања револуције под вођством комуниста и грађанског рата са четницима генерала Михаиловића, написао своје дело „Индијска писма“, у којем се могу наћи и антисемитски ставови у алегоријској причи о Ребеки Натан која шири идеје либерализма, анархизма и отпадништва од Бога у савременом свету.⁴⁶⁷ Са друге стране, владика Николај је спасавао поједине Јевреје испред нацистичких прогона.⁴⁶⁸

Током немачке окупације Србије антисемитски ставови постали су део званичне нацистичке про-

паганде, која је кроз теорију о светској завери Јевреја објашњавала и велико страдање Срба, за које су заправо нацисти били главни кривци. Јевреји су у немачкој пропаганди били главни кривац за 27. март, отпочињање устанка, револуцију и грађански рат. Јевреји из Москве и Лондона управљали су партизанским и четничким покретом генерала Михаиловића, хушкали Србе на Немце, изазивајући тако непотребно страдање српског народа. Централни догађај био је чувено отварање „Антимасонске изложбе“ у Београду у јесен 1941. године. Свим пропагандним средствима на изложби, и ван ње, сугерисано је да и тако велико „зло“ као што је јеврејско, уз помоћ Немаца може бити побеђено. Док је трајала изложба, у Србији су немачке јединице водиле борбе против партизанског и четничког покрета, остављајући иза себе хиљаде мртвих Срба. Немци су мушки део јеврејске популације убили до новембра 1941. године, а антисемитска пропаганда послужила је и за прогон и логорисање српске либералне интелигенције у Београду, оптужене да је део масонске, односно јеврејске завере, која прети да доведе до уништења целог српског народа.⁴⁶⁹

Део свештеника из Жичке епархије који је и пре рата био антисемитски настројен, и веома близак владици Николају Велимировићу, као што су Димитрије Најдановић или Алекса Тодоровић, (један од уредника „Жичког благовесника“) пришао је квислиншком апарату, и то су по правилу били припадници Љотићевог покрета. Највећи део

свештеника подржавао је покрет генерала Михаиловића, а било је доста случајева активног супротстављања љотићевцима.⁴⁷⁰ Немци су епископа Николаја Велимировића држали у интернацији током целог рата, означавајући га као „лукавог и бруталног Балканца“, противника Немачке и нацизма, превејаног црквеног политичара са великим утицајем у народу и међу свештеницима. Надања љотићеваца да ће владику Николаја због његових антикомунистичких и антилибералних ставова, па и антисемитских изјава, као и национализма на принципима светосавља, искористити за своје циљеве током окупације, није уродила плодом. Епископ Николај Велимировић је, као и цела СПЦ, остао наклоњен противницима нациста.⁴⁷¹

Владика Николај у Чачку на Сјасовдан 1939. године

МАНАСТИР СТЈЕНИК ПОД ЈЕЛИЦОМ – СТВАРНА И ИЗМИШЉЕНА ТРАДИЦИЈА

Недалеко од Чачка, под планином Јелицом, налази се манастир посвећен рођењу св. Јована Крститеља. У близини манастира, испод огромне стене у којој се налазе и пећине (коришћене можда као испоснице), из земље избија јако врело (извор воде) познато под именом „Светиња“. Читаво подручје, за које се претпоставља да има дугу монашку традицију, ужива велико поштовање локалног становништва.

Прошлост манастира Стјеника

Најстарија историја манастира Стјеника обавијена је тамом. Повезивање са народном традицијом и епским песмама даје повода да се верује да Стјеник потиче из средњег века.⁴⁷² Основу за такве тврдње даје народна песма „Опет зидање Раванице“, у којој се као ктитори за сада непознате цркве у планини Јелици помињу браћа Мрњавчевићи, што би значило да је манастир Стјеник (ако под њим препознајемо ову задужбину) подигнут пре 1371. године, и њихове погибије на Марици.⁴⁷³

Први сасвим сигуран историјски извор о постојању манастира Стјеника, под именом „Врељава“, потиче из османског пописа насталог 1528. године. Поједини истраживачи назив „Врељава“, повезују са оближњим манастиром у селу Трнави,

али та претпоставка је мало вероватна. Тврдње да име манастира треба читати као „Претеча“ немају утемељење, јер манастир Стјеник није у то време био посвећен рођењу св. Јована Претече, већ рођењу Богородице.⁴⁷⁴ О томе сведочи и сачуван печат манастира из 1710. године на основу кога и знамо да је храмовна слава Стјеника била рођење Богородице. Манастир је у наредним деценијама запустео. Обновљен је тек 1802. године, јер је стари манастир „изгорео“, како се наводило у молби чачанских и пожепких кметова из 1801, упућеној београдском везиру да храм обнови. Молба је услишена, а црква малих димензија, скромне архитектуре, готово без икаквих украса, подигнута је 1802. године и посвећена св. Јовану Крститељу.⁴⁷⁵

Питање храмовне славе веома је важно, и она се ретко мења. Изгледа да је старија традиција заборављена услед сеоба становништва. Зашто је као нова слава манастира изабрано рођење св. Јована Крститеља (24. јун по старом, односно 7. јул по новом календару), није познато. Може се претпоставити да је, можда, традицију поштовања извора и реке „Светиња“ требало повезати са сличном хришћанском традицијом, па је зато изабран св. Јован Крститељ. Натпис са годином обнове манастира, као и именом храмовне славе, уклесани су у камен изнад северних врата манастирске цркве.⁴⁷⁶

Мало је писаних података о манастиру Стјенику, а површна археолошка ископавања 1947. године открила су један кључ средњо-

вековног изгледа, пољски грош из 1596. године, као и једну аустријску крајцару из 1800. године. Манастир је током XIX века обнављан, а 1885/86. године из Жежевице су пренети мермерни блокови из црквене порте и са пода цркве, да би били постављени у цркви манастира Стјеника, која је ипак остала без братства.⁴⁷⁷

Манастир Стјеник током XIX века био је пуст, кров је пропао а црква прокишњавала. Почетком XX века свештеник је долазио само на Јовањдан (односно Ивањдан како се каже у чачанском крају), и држао службу. „Први свейски рай заїекао га је у руинама. Сеоске овце и козе су у њему од раној ђролећа ђа до ђозне јесени налазиле склонишће, а жежевачки црквењак би ђред храмовну славу очистио ђубре да би се о истиој мођла одслужити служба Божја за више хиљада ђобожних ђоклони-ка“. Обнову Стјеника организовао је владика Николај Велимировић крајем 1940. године, али због почетка рата манастир није био освећен ни насе-љен.⁴⁷⁸

У Стјенику, како се верује, чувају се и мошти св. Јована Стјеничког. Култ овог светитеља још није сасвим уобличен и почео је да се шири тек у другој половини XX века. Претпоставља се да је св. Јован Стјенички живео у XV веку, и да је при-падао монасима исихастима-синаитима. За сада само један натпис потврђује страдање „кир Јована“ у Стјенику 1462. године, што је наводно записао извесни поп Илија на зиду проскомидије цркве у Жежевици 1474. године. Овај податак је послужио и као упоришна тачка за претпоставку

о деловању монаха исихаста у чачанском крају после пада српске средњовековне државе под османску власт. Све изнете тврдње заправо су само хипотезе, без упоришта у историјским изворима, јер је у Србији о синаитима-исихастима остало мало историјских података. Они су захваљујући свом смиреном и скривеном начину живота остали анонимни, посебно зато што су долазили из разних култура и народа, тако да о многим није сачуван помен.⁴⁷⁹ Ипак, такве тврдње се нису могле занемарити, па су и даље преношене кроз литературу, као једна од претпоставки која се не може избећи.⁴⁸⁰

Палеографска анализа натписа у проскомидији цркве у Жежевици, о страдању манастира Стјеника од Турака 1462. године, утврдила је знатно млађе порекло натписа, из XIX или можда чак из XX века. Остала је могућност, или недоумица, да је натпис можда преписан са неког порушеног дела цркве, сводивши овај историјски податак на хипотезу коју тек треба проверити.⁴⁸¹ Сумња у веродостојност овог натписа покренула је нови низ питања, а најважније се односи на постојећу традицију о животу Јована Стјеничког.

Деценијама пре него што је почео да се утемељује култ св. Јована Стјеничког народ је долазио у запустели манастир, купао се у реци званој „Светиња“, верујући да им она помаже у оздрављењу. Људи из околних села организовали би на Ивањдан сабор, па се поред цркве боравило од јутра до мрака. „Тога дана су болесни људи прилазили извору и попили би се прекрстивши,

истиљали би болесна месија водом. Најчешће су умивали очи и њрскили ране на кожи. Веровали су у његову лековијоси. Поред чесме је била њрим-ијивна земљана њосуда у коју је свак, који је корисијо воду, убацио њо неку њару и даривао њену лековијоси“. ⁴⁸² Посетиоци су били уверени да ће им помоћи и мошти св. Јована, касније названог св. Јован Стјенички. „У њодневним сати-ма њосетиоци су се враћали кући мирни, сѡкојни и задовољни са осећањем да су доживели оѡроси ѡрехова“. У овом свом тексту јасно се наводи да се у манастиру налазе мошти св. Јована Стјеничког „које се вековима чувају у цркви“, без навођења историјских извора за своју тврдњу, која је настала на темељу неких његових ранијих радова, као и текстова свештеника Милисава Протића, о којима ће бити више речи у тексту који следи. ⁴⁸³

Заправо, народ је био убеђен да се у запустелом манастиру чувају мошти св. Јована Крститеља, јер је то била храмовна слава цркве која наводно потиче из средњег века, што је СПЦ као истиниту тврдњу усвојила већ у XIX веку. ⁴⁸⁴ Ова тврдња поновљена је у новинском чланку објављеном 27. маја 1921. године, са податком да је у манастирској цркви било сахрањено тело св. Јована. ⁴⁸⁵ Међутим, није објашњено коме св. Јовану су припадале мошти, и где су оне однешене, јер се говори да су „биле“ у манастиру.

Житија многих светитеља нису утемељена у историјским чињеницама. Понекад су тек након успостављања култа/култова, писано житија светаца, чији је идентитет временом заборављен. ⁴⁸⁶

Долазило је и до мешања култова светаца, а у широј околини Чачка уочене су и објашњене такве појаве.⁴⁸⁷ Са друге стране, независно од традиције коју баштини црква, у народу постоји поштовање светих места, посебно рушевина манастира и цркава, којима се приписују чудотворне и исцелитељске моћи, што није неуобичајена и ретка појава у Западној Србији.

Пример народног поштовања до недавно срушеног манастира Куманице на Лиму има доста сличности са манастиром Стјеником. Куманица је привлачила вернике у тако великом броју да сличних примера нема у Полимљу, чак и када су у питању много већа црквена средишта. Археолошка ископавања су утврдила да је у олтарском простору, као месту са хијерахијски вишем, односно светијем значењу храма, био похрањен саркофаг са непотпуним скелетом, који се може сматрати као део сачуваних остатака непознатог светитеља. То је био секундарни гроб, са костима које су остале највероватније после распарчавања моштију, због веровања о деловању светитеља и кроз најмању честицу тела. Мошти се обично излажу испред иконостаса, а поново уповавање се објашњава потребом да буду сачуване од скрнављења или уништавања. Епископ милешевски Филарет је после археолошких ископавања изнео претпоставку да мошти из манастира Куманице највероватније припадају Гриторију Куманичком.⁴⁸⁸

Није била реткост и да се успостављају сасвим нови култови светитеља, са националном и политичком позадином целог подухвата.⁴⁸⁹ Током XIX

века постојао је јак национални покрет везан за мошти националних светитеља, као и многобројни примери национализирања културног наслеђа, које се везивало за те светитеље. Многи предмети из манастирских ризница везивани су за национале хероје из прошлости. Међутим, каснија истраживања утврдила су знатно млађе порекло многих предмета.⁴⁹⁰ Централни симбол прослављања увек су биле мошти, као битан елемент светитељског култа. „Од самог почетка хришћанства, материјално језгро и духовни фокус нових култова чинили су гробови са телесним остацима светитеља. Према богословским схватањима, светитељске реликвије смањане су најубедљивијом и најчвршћом обојавом, чудотворним посредницима између овоземаљског и трансцендентног. Са савременим побожним праксом поштовање моштију, изражавано кроз додир и виђење, било је засновано на вери у стварност светитељског присуства“.⁴⁹¹ То није случајно, јер су мошти у средњем веку представљале важан елемент династичке идеологије, а у раздобљу турске власти биле су кључни чинилац у борби за очување националног идентитета.⁴⁹²

Иако је било сасвим јасно да се у Стјенику не чувају мошти св. Јована Крститеља, било је тешко поништити локалну традицију и учврстити култ неког другог св. Јована. То се ипак десило, а пресудну улогу у успостављању новог култа имао је свештеник Милисав Протић (1910–1979).

Свештеник Милисав Протић и почетак измишљања црквених традиција у чачанском крају

Свештеник Милисав Д. Протић – Гучанин рођен је 1910. године у Гучи, где је учио и основну школу. У Чачку је завршио пет разреда гимназије, а богословију у Битољу. За свештеника је рукоположен 1930. године. Најпре је седам година службовао у манастиру Клисура код Ариља, а затим од 1937. до 1955. године у Жежевици код Чачка. Од 1955. до 1957. године Протић је секретар Удружења православног свештенства Југославије и уредник „Весника“, органа тог савеза. Од 1957. па до своје смрти 1979. године службовао је у Цркви Светог Николе у Београду. Сарађивао је са великим бројем листова и часописа, а био је и главни и одговорни уредник „Православља“, издања тог листа, као и члан уређивачког одбора гласила „Православна мисао“ и „Гласника“ службеног листа Српске патријаршије. Од 1969. године био је у Удружењу новинара Србије. Протић је био веома везан за патријарха Германа. Прве контакте остварио је још у чачанском крају. Хранислав Ђорић, каснији патријарх Герман службовао је у чачанском крају од 1924. до 1931. године, а касније је био у Врњачкој Бањи. Био је и један од уредника „Прегледа цркве епархије Жичке“, црквеног часописа у коме је свештеник Протић објављивао своје чланке.⁴⁹³

Одмах по доласку на службовање у село Жежевицу код Чачка (1937), Протић је у локалном

црквеном часопису „Преглед цркве епархије жичке“ објавио текст о прошлости Жежевице и Стјеника, тврдећи да је црква Жежевица стара 600 године. Своју тврдњу темељио је на основу записа у Жежевачком четворојеванђељу које је заиста настало у XIV веку. Међутим, испоставило се да је запис знатно млађи него што је то тумачено, писан црквенословенским језиком из XVII и XIX века, који се користи и данас, и да никако не потиче из XIV века. Остала је само претпоставка да је неко, на крајње необичан начин, желео да сачува запис који је постојао на изгубљеним листовина јеванђеља, или је бележио усмену традицију, али знатно касније од XIV века. Запис из наводно 1337. године Протић је, такође наводно, нашао на почетку јеванђеља по Марку, тако да је 1937. године године и прославио јубилеј. Овај запис није неки повезани текст, него је неко подвукао слоге на почетку јеванђеља, па када се они склопе добија се запис: „*Оѡ рождесѣво 1337 вѡдни цара Дичана савѡа Молоуѣин еѡ воевода олтѣар и жена Иконѣа к Боѡу и Оѡу свейѡм Николау зашчѣиѣнику мѣсаѡ ѣейѣ ден. Илиѣа ѣѣса*“.

Запис је потврђивао епску песму „Бан Милутин и Дука Херцеговац“, у којој се у време битке на Велбужду подиже црква Жежевица. Касније се испоставило да запис није на почетку Марковог, него Лукиног јеванђеља, као и да Протић није тачно транскрибовао запис у савремену ћирилицу. Најчудније је било то што подвучена слова „АТЛЗ“ означавају број 1337, што је требало да буде време подизања цркве. Међутим, у XIV веку

време се није рачунало од Христовог рођења, него од стварања света. Једини прави запис, на маргини јеванђеља када престаје подвлачење слогова, требало је да буде потпис човека који их је подвукао. Запис транскрибован у савремену ћирилицу гласи: "Илија писа", а слова која су употребљена говоре да је је натпис настао знатно после XIV века, односно највероватније у XIX или чак XX веку. Јеванђеље се данас налази у сталној поставци Народног музеја у Чачку, у коме су се делови тог јеванђеља чували још од 1953. године. Тек 1988. године сви сачувани листови предати су из цркве у Жељевици музеју у Чачку, након чега је била могућа конзервација, анализа рукописа, записа, времена настанка Јеванђеља и других чињеница.⁴⁹⁴

Велика прослава јубилеја можда упућује на мотиве, као и аутора записа, односно тражења „сигурних доказа“ о средњовековном пореклу цркве. Жељевачки парох Милисав Протић и Момчило Поповић, парох оближњег села Бањнице, свечано су 22/23. маја 1937. године, у присуству мноштва народа, дочекали епископа Николаја Велимировића, служили литургију са још седам свештеника и два ђаконa, и прославили 600 година постојања манастира Жељевице. Епархија жичка је за постигнуте резултате јуна 1937. године одликовала јереја Момчила Поповића, пароха бањичког, правом ношења протске камилавке, а јереја Милисавa Протића, пароха жељевичког, црвеним појасом.⁴⁹⁵

Прослава 600-годишњице цркве у Жељевици

није једина измишљена традиција коју је презентовао свештеник Протић. Он је 1939. године објавио књигу „Трнавски мученици – Авакумово и Пајсијево време“ – историјски роман, у којој је (на посредан начин, без директног исказа, кроз дијалог јунака своје књиге), изнео тезу да Хаџи-Проданова буна није настала спонтано. Касније је ову претпоставку још проширио, па је тврдио да је буна раније припремана (па је чак и кнез Милош изабран за предводника), а одлучујући састанак се одиграо у манастиру Стјенику. Историјске доказе за своје тврде није наводио, већ се ослањао на њему знану усмену традицију. Занимљиво је да Протић 1937. године у тексту поводом 600 година цркве у Жељевици помиње и један натпис на зиду цркве који гласи: “Зде приде Пајсије Мај“, који је наводно урезао игуман манастира у Трнави, Пајсије Ристовић, један од покретача буне из 1814. године, и то непосредно пре него што је у Жељевицу дошла турска потера да га ухвати. Пајсије је касније набијен на колац у Београду. Протићеву тезу о раније припреманом устанку и састанку у манастиру Стјенику пренели су публициста Драгољуб Павловић и историчар Милутин Јаковљевић. Међутим, у напомени за цитат који наводи Јаковљевић нема тачне стране у Протићевом делу „Трнавски мученици“, у коме се на посредан начин говори о Хаџи-Продановој буну као раније припреманом устанку, нити је могуће у „Трнавским мученицима“ уопште наћи цитат који користи Јаковљевић. Код Драгољуба Павловића за исти цитат у напомени су наведени

други извори: неименовани чланак поводом Академије у част 200 година Првог српског устанка који је објављен у „Чачанском гласу“ 1954. године, али без броја листа, месеца и дана објављивања, и листу „Весник“ бр. 118/3-4, али без места и године издања. На Академији у част 200 година од Првог српског устанка није говорио свештеник Протић, по ономе што је пренео „Чачански глас“. Али зато је на Академији у манастиру Вујан, Протић заједно са свештеником Александром Савићем, председником Удружења православног свештенства НР Србије, говорио, али новине нису пренеле цитат који је користио Павловић. Највероватње да је Протић заиста изговорио речи које су цитиране, али остаје нејасно где и када се то десило. Овај податак доприноси општој конфузији везаној за Протића и његово стваралаштво, као и оних особа које су користиле његове наводе без провере и тачних навођења извора.⁴⁹⁶

Личности које Протић помиње у свом делу нису до сада уопште потврђене новим истраживањима. Можда је свештенику Протићу као инспирација послужио роман „Неимари“ Косте П. Петровића (1858–1928), први пут објављен 1896. године у Београду, чија радња је смештена у доба Хаци-Проданове буне, и у коме се помиње манастир Стјеник и митска пећина „Шљепаја“ у планини Јелици.⁴⁹⁷ Овај топоним Протић је касније употребио за конструисање приче о монаху Јовану Стјеничком.

Време за обнављање старих и успостављање

нових традиција било је погодно у чачанском крају пред Други светски рат. Насељавање монасима и монахињама запустелих манастира у Овчарско-кабларској клисури, подизање манастира који никада нису постојали, са измишљеном прошлошћу, масовна акција на изградњи сеоских цркава, осликавала су велики верски ентузијазам епископа Николаја Велимировића и богомољачког покрета кога је предводио. Локални свештеници су 1938. године покренули идеју да се испред Гимназије у Чачку 1940. године подигне споменик Ђакону Авакуму, као централни симбол града, али то није никада урађено.⁴⁹⁸

Поред активног учешћа у оквиру цркве, свештеник Милисав Протић учествовао је и у политичком животу (борба против Конкордата 1937, предизборна кампања Демократске странке 1938, вербални напади на љотићевце после априлског слома 1941, активна сарадња са покретом Драже Михаиловића током Другог светског рата).⁴⁹⁹ После пропасти устанка 1941. године сукобљавао се и са припадницима легализованих четника под командом колаборационистичке владе Милана Недића. Са друге стране присуствовао је егzekуцијама партизана, али је користио и позицију свештеника, па је чак и „опраштао грехе“ неким заробљеним партизанима сачувавши им тако живот.⁵⁰⁰

После ослобођења нова власт под контролом комуниста у први мах је прогонила Протића због његових стварних или подметнутих изјава и поступака.⁵⁰¹ Касније Протић постаје лојалан новим властима, долази на место секретара Удружења

православних свештеника, организације која је требало да под туторством комунистичке власти, и обилате материјалне помоћи, ослаби утицај епископа који нису признавали ово удружење и његова правила. Протић је у свом послератном публицистичком раду био веома активан и везан за патријарха Германа, учествовао је у писању споменице поводом 20-годишњице његове патријаршијске службе 1978. године, али и приређивању споменице о страдању православних свештеника “жртва фашистичког терора у НОР-у”. Активно се посветио и обнављању цркве у Жељевици и манастира Стјеника, како у време свог службовања у чачанском крају, тако и док је био у Београду. Са друге стране Протић је у највећој тајности сачувао сабрана дела владике Николаја, објављена пре 1941. године, и предао их владици Лаврентију који их је објавио у Немачкој.⁵⁰²

Свештеник Протић је остао у лепој успоми код локалних публициста, локал-патриота и аматерских културних посленика, који су о њему писали у суперлативима, као истрајном посленику у прикупљању културне баштине.⁵⁰³ Постоје и другачија сведочанства која говоре да су неки предмети „нестајали“ када би се предали свештенику Протићу.⁵⁰⁴

Утемељење култа Јована Стјеничког – период пре 1941. године

Прво „разјашњење“ проблема чије се мошти налазе у манастиру Стјеник, св. Јована Крститеља или неког другог св. Јована, дао је свештеник

Милисав Протић 1937. године, који је јавности саопштио да се у Стјенику заправо чувају мошти монаха св. Јована „На месту где је данашња црква мученички је страдао од Турака, онда када је првобитна црква изгорела, један од њених монаха по имену Јован и на истом месту укопан, ње доцније над његовим гробом подигнућа је данашња црква. Народ верује да она храни косици Св. Јована Крстићелца, но ња поменутих долази од истих имена, на име од св. мученика, калуђера, Јована и Св. Јована Крстићелца коме је посвећена“.⁵⁰⁵ Протић у овом тексту није даље образлагао о коме се то другом св. Јовану ради, нити је излагао његово житије, као ни тачно место где се кости налазе.

Народ је манастир Стјеник посећивао као ретко коју пусту цркву, верујући у исцељитељске моћи извора „Светиња“.⁵⁰⁶ Ово убеђење било је дубоко укоревљено међу околним светом, али и из знатно ширег подручја, па су у запустели манастир долазили људи и са Јавора, Голије, Муртенице, Златибора, Рудничких планина. Одбор за обнову манастира основан је 1940. године, и у њега су ушли пароси у Жежевачкој цркви: Момчило Поповић и Милисав Протић. Као посебан подстрек за обнову послужио је пример насељавања, обнове и подизања оближњих овчарско-кабларских манастира. До Митровдана 1940. године кров на цркви је поправљен, изграђен конак, а освећење је извршио изасланик владике Николаја Велимировића.⁵⁰⁷

Милисав Протић изнео је 1937. године своју тезу да су у Стјенику похрањене кости калуђера Јована,

кога назива „свети“, па их је народ помешао са св. Јованом Крститељем. То није било довољно, па је Милисав Протић исте 1937. године у једном натпису у „Политици“ даље развио своју тезу о монаху Јовану из Стјеника. Ово је била нова традиција, јер ране белешке о Стјенику, као она Јоакима Вујића из 1826. године, нису регистровале гроб и мошти неког светитеља поштованог у народу.⁵⁰⁸ Да би поткрепио своје тврдње, Протић се послужио локалном, гусларском традицијом. Позивање на гусларску традицију има дубљу димензију од површне потребе постизања утиска о наводној веродостојности неког наслеђа која се преноси кроз уста народних певача. Гусле су у току друге половине XIX и почетком XX века постале општеприхваћени патриотски симбол, као и симбол националног херојства и историјског континуитета, а гуслар отелетворење колективне меморије и народног стваралачког генија.⁵⁰⁹

Као „чврст доказ“ о постојању средњовековне прошлости манастира, Протић је наводио епску песму коју је уз гусле певао извесни Вељо Јелисијевић из Бањице: „(...) са дугом косом и брадом скоро до ђојаса“. Јелисијевић је у песми тврдио: „(...) већа [је] историја стјеничке цркве од историје цркве Жељевице“, помињући Мрњавчевиће („бан“ Угљеша, „војвода“ Гојко и краљ Вукашин), који у Јелици граде цркву посвећену св. Јовану Крститељу. У песми се појављује још један лик, „Трипо неимар“, главни градитељ. Гуслар није помињао у својој песми св. Јована Стјеничког, макар по ономе што је пренео свештеник Милисав Протић. Гусларска традиција је

у чачанском крају крајем тридесетих година XX века замирала код омладине, али је још увек живела као део наслеђа старијих генерација: „*Старији су гуслари обично и побожни, ња су још и за њо омиљени у народу*“. Етнолози су забележили да се и у селима са леве стране Западне Мораве, на територији данашње општине Чачак, уз гусле још увек певала песма „Бан Милутин и Дука Херцеговац“. Забележено је да се гуслари користе одломцима песама из књига, допуњујући и мењајући стихове. Ниједан певач није знао да одреди тачан наслов песме коју пева, па ни песме „Бан Милутин и Дука Херцеговац“, него су је описно, по садржају, одређивали и најављивали. Слушаоци песама би упадицама „помагали“ гуслару и надовезивали казивање. „*Ова су надовезивања често произвољна или онаква, каква их је слушалац схватио у њренућку изазваној расцоложења. Треба уза све њо додаћи, да су слушаоци врло често загрејани њићем, ња су више расцоложени за маићчање и њено ѡрејричавање, него у обичном расцоложењу*“.⁵¹⁰

Очигледно је да се у песми коју Протић наводи као „доказ“ за тезу о св. Јовану Стјеничком, налазе заправо искривљени и преправљени делови две познате епске народне песме „Бан Милутин и Дука Херцеговац“ и „Опет зидање Раванице“. У првој песми бан Милутин, војвода младог краља Душана, у време битке на Велбужду гради цркву у Жежевици, док се у другој песми помиње да Мрњавчевићи граде цркву у Јелици, али без помена коме светитељу је посвећена, и места где се храм подиже. Неимар

Тришо је потпуно непознат лик. Али не само он, јер треба нагласити да подаци о Јовану Стјеничком, кога први помиње свештеник Милисав Протић, нису унети у „Шематизам Српске православне цркве“ за 1924. годину.⁵¹¹

Позивајући се на локалну гусларску традицију, коју је преносио само један човек, свештеник Милисав Протић тврдио је да манастир Стјеник „сигурно“ потиче из доба пре Маричке битке и погибије Мрњавчевића. Али то је само припремни део приче, увод у „сазнања“ о монасима испосницима из стјеничких пећина и калуђеру Јовану. Протић је тврдио да две „подвижничке“ пећине носе називе „Тришова пећина“ и „Пећина св. Јована“. У ову другу пећину, по Протићу, сакривена је ризница из манастира Стјеника и Жежевице, све са моштима, у време сеобе под Арсенијем Чарнојевићем 1690. године. Чак је и „мермерна гробница“ са светитељским моштима (за које се у тексту не каже чије су) требало да се одвуче у пећину, али је калуђери нису могли даље однети од извора реке „Светиња“, а „*иу је Турци йронађу и разлуџају*“. Улаз у пећину је зазидан, па је у даљем тексту Протић назива „Слепаја“; многи мештани још увек се труде да нађу улаз, и сакривено благо, али то никако не успевају. Тек по зазидавању те пећине, „испосник Јован“ одлази пред Турке да сачува свете мошти у саркофагу. Турци су, по Протићевим речима, испосника изболи ножевима, саркофаг разлупали, а цркву манастира Стјеника запалили. „*Исѣосник на*

Светишњи ојере и ѓревије ране које му се ѓошћуно исцеле, ѓе одмах сиђе цркви да је сѓасава. Турци ѓа ѓоново ухваије и ѓред црквом исеку на комаде“. Због учињеног злодела сви Турци су полудели, па су се међусобно исекли, а Срби су ѓихове лепење сахранили под Голим Брдом на месту званом „Оседалица“, а испосника Јована сахране на месту где су га Турци исекли. Даље Протић наглашава да су извор и река „Светиња“, као и сам манастир, „једно“ и да је незамисливо дођи на извор, а не свратити у цркву. У исто време он даје обавештења кад се ко купа у реци на Ивањдан: мушкарци док ноћ не почиње да пада, „а кад сова објави ѓочейиак ноћи“ долазе жене, које се купају целу ноћ, па и у неко доба дана. Одећа се пре купања скида и баца, и замењује новим стварима после изласка из реке. Те одевне предмете сакупљале су Циганке, а и оне су у пролазу умивале руке у реци.

Протић у овом тексту први пут детаљније објашњава ко је калуђер Јован из времена Велике сеобе 1690. године („испосник“, подвижник у пећини изнад манастира Стјеника – која по ѓему носи име), кога народ меша са св. Јованом Крститељем, мада је исте 1937. године у црквеном часопису „Преглед цркве епархије Жичке“ навео далеко оскудније податке о истој личности. Протић у овом тексту наводи да је „испосник Јован“ страдао покушавајући да зачува од Турака камени саркофаг, у коме су мошти за које се не наводи чије су, нити одакле су тачно преношене. За ове тврдње Протић не нуди било какав историјски извор, па ни локалну гусларску традицију. Зан-

имљиво је да Протић исте 1937. године пећине изнад манастира Стјеника у локалном црквеном часопису назива само „српске пећине“, без навођења појединачних назива и традиције која се за њих везује.⁵¹³

Исти аутор поново је о истој теми писао 1939. године у делу „Трнавски мученици“. Поред података које је објавио у „Политици“ 1937. године, Протић даје и нека нова „објашњења“. За „неимара Триша“ Протић наводи да народна традиција памти да је он „био мало ва’зно у памети“, па је у наредним годинама и деценијама овај лик „нестао“ у делима посвећеним Стјенику и његовој прошлости. Са друге стране Протић и даље пише о пећини „Слепаји“, за коју нико не зна где се налази, јер је затрпана, и у којој су сакривене ствари из ризница манастира Стјеник и Жежевица у време Велике сеобе 1690. године. Опет се помиње мермерна гробница, која „води порекло из дубље прошлости“, са моштима светитеља, али без помена његовог имена. Протић понавља епизоду о страдању „испосника Јована“ кога су Турци два пута боли и секли ножевима. Протић је у овом делу „Трнавски мученици“ знатно одређенији шта се десило са телом настрадалог „испосника Јована“ кога су мештани сахранили на четири до пет метара од изгореле цркве. „Године 1802. народ људићне данашњу цркву љоред оне сѣаре ње у њу ухватије гроб испосника Јована над којим сасѣаве оне разлићане комаде од мермерне гробнице коју је љокушавао да сѣасава и због које је на крају и живоић свој жрѣвововао“. Као извор за ове податке

Протић наводи свој текст о пећинама изнад манастира Стјеника објављен у „Политици“ 2. августа 1937. године, мада у њему уопште нема овог податка о „испоснику Јовану“.⁵¹⁴

Напоредо са грађевинским радовима на обнови Стјеника текло је и утемељење култа св. Јована Стјеничког. Београдска „Правда“ је 3. августа 1940. године објавила чланак о обнови „манастира Светог Јована – Стјеник“, како су га назвали у тексту („*йодигнуић йочейком йринаесийоџ века, а зайаљен од Турака крајем седамнаесийоџ века*“). Јасно се говори да је манастирска црква посвећена Светом Јовану Крститељу, а да се у њој налази гробница „испосника Јована Стјеничког“, са причом о пећинама изнад манастира и њиховим именима. Обнову манастира иницирао је епископ Николај Велимировић, а његова идеја је била да се поред манастира Стјеник подигне и спомен-чесма свим „(...) *йрнавским мученицима, који су време Хаци-Проданове буне, набијени на коље*“. Председник одбора за обнову Стјеника, директно именован од владике Николаја, био је прота јежевачки Момчило Поповић, а у одбору није било свештеника Милисава Протића, мада је присуствовао скупу и пред окупљеним народом показао и прочитао превод турског документа о молби за обнову манастира из 1801. године. Владика Николај Велимировић планирао је да се темељи на обнови манастира Стјеника освете 4. августа 1940. године.⁵¹⁵

Вест о обнови Стјеника донела је и „Политика“ 6. августа 1940. године, а у објављеном тексту се

поред вести о препокривању манастира (за кога се тврди да потиче из XIII века и да је задужбина Мрњавчевића!) и градњи конака са трпезаријом, помиње и да у манастиру леже кости „Свѣйѡѡ Јована Сѣјеничкоѡ, кѣишѣора овоѡ манасѣира, за коѡа су везане мноѡе и инѣпересаниѣне ѣриче о њѣѡвој чудѡѣворној моћи“. Манастир се у наслову чланка назива само као храм св. Јована, без додатка „Стјенички“, али у самом тексту оба назива су спојена у један: „манастир Светог Јована Стјеничког“.⁵¹⁶

Препокривање манастирске цркве и подизање конака брзо су одмицали, па је „Политика“ 5. новембра 1940. године објавила текст: „У манастиру Светог Јована Стјеничког освећен је нови конак“. Манастир није назван по својој храмовној слави, рођењу св. Јована Крститеља, а поновљено је тврђење о његовом подизању у XIII веку, односно „манасѣир је ѣодиѡнуѣ, како мисли ѣ. Проѣѣиѣ Гучанин [Милисав Протић прим. аутора], јѡш у доба Мрњавчевића“. У овом чланку први пут је детаљније описано и велико поштовање моштију Светог Јована Стјеничког. Пре тога говорено је само о поштовању реке „Светиња“ у којој су се људи купали верујући у њене исцељитељске моћи. „Верује народ у велику моћ свѣйѡѡ Јована Сѣјеничкоѡ, чије су свѣѣѣ мошѣѣѣ давно ѣоложене у вечну кућу, над којом је доѡѣѣѣ ѣодиѡнуѣ овај храм. При самом улазу у храм, с десне сѣѣране, налази се ѣлоча ѣод којом леже свѣѣѣ мошѣѣѣ“ У тексту се наводи да су мошти св. Јована Стјеничког биле одмах са десне стране када се уђе

у цркву (значи у припрати или можда у наосу), што је у супротности са праксом да се мошти светитеља полажу у земљу (ради чувања од скрнављења или уништења) у олтарски део, као место са највишим хијерархијским значајем у свакој цркви. Можда би археолошка ископавања у олтарском делу цркве манастира Стјеника могла да дају нове податке о томе да ли су ту биле, или још увек јесу, положене кости које се могу сматрати за светитељске мошти, као што је то случај у манастиру Куманица на Лиму. *“Хиљаде људи, жена, девојка и деце ђровело је ноћ на њој каменој ђлочи на којој се исцељивао народ од ђиешких физичких и духовних болесђи. Долази народ и доноси дарове. Камени саркофађ, у коме се налазе мошђи свеђђођ Јована Сђђјеничкођ ђређђрђан је вуном, цвећем и друђим даровима. Побожни народ ђрилаже исцељђијељу и у масама долази да мало ђпродрема на ђлочи, с које се одлази, кажу, ђређђорођен“.* У тексту се саркофаг са моштима светог Јована Стјеничког наводи као централно место поштовања верника, док се купање у реци „Светиња“, односно „чесма“, наводи као место које се поштује од људи из удаљених крајева. Они се купају пре изласка сунца на Ивањдан (7. јули, дан рођења св. Јована Крститеља), верујући у исцељитељске моћи: *„На ођђоку чесме лежи мнођо разбацанођ рубља, у коме су се жене и девојке куђале. Ово рубље се осђавља зађђо иђђо се верује да ће се с њих скинуђи болесђи“.* Владика Николај Велимировић није осветио ново-подигнути конак, како је било планирано, већ је то урадио његов изасланик, Алекса Тодоровић, намес-

ник из Краљева, који је одржао и беседу, а потом је говорио прота Момчило Поповић, председник одбора за изградњу. Свештеник Милисав Протић, иако је присуствовао скупу, није говорио окупљеном народу.

У овом тексту се први пут јавности предочава поштовање моштију Јована Стјеничког, али није јасно где се оне тачно налазе – да ли су мошти биле испод плоче на поду, или у саркофагу постављеном на под, односно да ли су у олтарском делу цркве или у наосу. У средњем веку сахрањивање у саркофазима била је привилегија особа највиших црквеног и државног ранга, док су се гробови игумана обележавали каменим плочама у нивоу пода.⁵¹⁸

Вест о истом догађају пренела је и београдска „Правда“, али у том тексту манастир Стјеник се назива по правој храмовној слави, рођењу св. Јована Крститеља, са додатком места на коме је храм подигнут (манастир „Св. Јована Стјеника“). Јасно се говори да народ меша Јована Крститеља и монаха Јована из манастира Стјеник, који је по предању страдао у доба Турака, и сахрањен на месту на којем је подигнут храм на темељима изгореле старе цркве. Наводи се и да народ поштује гроб „мученика и свеца“. Али у чланку се са више пажње пише о поштовању извора и реке „Светиња“, где се народ купа и оставља дарове. „Овај извор биће ускоро инсталиран кроз нарочитије цев и сprovedен до ђред сам манастир, где ће се ђодићи леђа сђомен чесма и омођуђиђи народу да ђије ову лековитђу воду, јер је сада

йрисѣуѣ до саме Свеѣиѣ оѣежан, йошѣо нема йрисѣуѣачноѣ йуѣа“. Овој церемонији приство-
вали су и припадници богомољачког покрета, који
су са свештеницима из цркве у Жежевици пешке
дошли у обновљени манастир Стјеник.⁵¹⁹

Даљи развој култа св. Јована Стјеничког и ман-
астира Стјеника прекинула су ратна дешавања
1941. године у којима је манастир Стјеник имао
важну улогу приликом подизања устанка. Чланови
КПЈ плански су 7. јула 1941. године окупили своје
чланове код манастира, где се традиционално
одржавао народни сабор. Долазак су објавили дет-
онацијом бомбе и пушчаним пуцњевима, што је у
први мах уплашило све присутне. Комунисти су
затеченом народу одржали ватрене говоре и
прочитали проглас о устанку. Партизански борци
почели су се окупљати код манастира 10. јула, а
већ 12. јула формиране су прве чете. У манастиру
су затекли само једног калуђера, који је најпре
хтео да побегне, али је наводно задржан без
присиле. Манастир Стјеник је са својим конацима
постао војни логор партизанског одреда у коме су
вршили и суђења, па и стрељања заробљених
квислинга. Немци су напали партизански одред у
зору 3. августа 1941. године, убили двојицу парти-
зана и запалили манастирске конаке. Црква није
оштећена. Током окупације пећине изнад манас-
тира послужиле су за скривање једног од најис-
такнутијих партизана из чачанског краја, Раденка
Мандића. После ослобођења манастир је страдао
и од партизанске власти, када је командир мили-
ције, Живан Николић, пуцао унутар цркве и

поразбијао стакла на неколико икона. Због свог понашања Николић је кажњен од државних органа, који су макар формално заговарали слободу вероисповести.⁵²⁰

Утемељење култа Јована Стјеничког – период после 1945. године

Мештани околних села су убрзо после рата почели да обнављају манастир Стјеник, а прва, и за сада једина археолошка ископавања цркве манастира Стјеника обављена су 1947. године. Истраживања нису била великог обима и добрим делом су се ослонила на грађевинске радове и ископавања која су увелико вршена због обнове манастира. Приликом копања кречане за обнову конака спаљених током рата мештани су наишли на једну очувану фреску, а по мишљењу свештеника Милисава Протића то је била „глава Алексија Божјег човека“. Међутим, фреска је уништена када је касније црквењак чистио цркву. Приликом даљих ископавања откривени су темељи једне правоугаоне грађевине, па је отпала тврдња да су то темељи цркве, јер је недостајала апсида. Највероватније да је стара црква, већих димензија него данашња, једним делом била испод темеља обновљеног храма из 1802. године. Током копања темеља правоугаоне грађевине откривене су сагореле људске кости, остаци дрвета и пепела, што би требало да потврди предање о паљењу манастира и страдању људи у њему. Заједно са

људским костима, и деловима изгорелог дрвета, нађена је и аустријска крајцара из 1800. године, па се претпоставља да су та зграда, а можда и цео манастир, спаљени управо 1800. или почетком 1801. године. Међутим у документу – молби за обнову манастира, нема помена о насилном спаљивању, већ се говори да је манастир „изгорео“. Зора Симић-Миловановић је претпоставила да је манастир Стјеник можда био жртва јаничара који су се управо 1800. године вратили у Београдски пашалук, а да је обнова манастира била могућа захваљујући услугама које су Срби учили Мустафа-паши у сузбијању обести јаничара исте године.

Током ових истраживања бележена је и народна традиција из околних села која даје више светла о традицији „преношења каменог саркофага“, који је помињао свештеник Протић. Наиме, по речима истог свештеника, у порти оближње цркве у Жељевици поред фрагмената од мермерних плоча и малих капитета или базиса, било је и доста великих мермерних плоча.“ *Сјомину се и неке велике мермерне табле, од којих су сељаци правили кориџа (којила). По рукописним забелешкама из цркве у Жељевици већи део њих фрагмената око 1885/86. године пренеи је у нову цркву манастира Сјеника, седам километара даље у њанини Јелици (...)* У Сјеник су наведене године пренеи и плоче, оиџи од белог мермера, које су покривене [вероватно покривале – прим аутора] под цркве у Жељевици (...) Међу овим плочама у Сјенику уиадљиве су чеишири веће,

неједнаких димензија и орнаментираних овећ од белог мермера“.⁵²² Саркофаг са моштима св. Јована Стјеничког није поменут, а то није урађено ни приликом архитектонског снимања цркве. Тада је на терену око цркве у земљи откривена „*иакође једна бела мермерна плоча, која је служила као надгробни споменик, орнаментирана на сличан начин и безмало истим орнаментима као и делови плоча у цркви, иреници са старом подом цркве манастира Жежевице*“.⁵²³

Питање саркофага у коме се налазе мошти Јована Стјеничког нико није тачно разјаснио. Прецизније податке о томе није дао ни свештеник Милисав Протић у тексту објављеном 1976. године, у коме детаљно описује ископавање моштију Јована Стјеничког (1950), али он тада није поменуо никакав саркофаг. Поред свештеника Протића ископавању је присуствовало још девет лица: „*Приликом ионовне обнове манастира 1950, на сам Видовдан, ископане су на чудан начин мошти (...)* Под конадима разваљене гробнице на 0,50 цм. дубине нашла се на калдрму од кружног облика, зашиљена на хумус, а на црну лаку земљу налик на шљунчанину, испод које је лежао целокупан костур – мошти жуто црвенкасте боје са ујадљивом миомирисном масноћом“. Из објављеног текста види се да је ископавање извршено у земљи испод гробнице која је разваљена. Није објашњено ни где се тачно налазило место у цркви где су мошти ископане. Због светости, оне би требало да се налазе у олтарском делу. Све варијанте поштовања моштију нису до

краја проучене, тако да и подаци о Стјенику и моштима за које се верује да су припадале св. Јовану Стјеничком не могу да се подведу под неку јасну класификацију. Ипак, археолошки налази и у околини Чачка констатују примере секундарног полагања костију у саркофаге који се уповавају у олтарском делу цркве, што би требало да значе да су припадале светитељима јер је олтарски део хијерархијски најзначајнији део сваког храма. Тако су у цркви у селу Бресници код Чачка, у два камена саркофага постављена испред часног престола, пронађене секундарно положене кости, а у једном је пронађен метални крст са оковом датованим у XVIII век.⁵²⁵

Податке о поштовању култа Јована Стјеничког 1965. године помиње и Леонтије Павловић у својој студији „Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-етнолошка расправа)“. Аутор је Јована Стјеничког сврстао у пустињаке и у одељак у коме расправља о 38 локалних култова, која су ограничена на једну област, и који нису општепризнати, јер често немају сва потребна својства: житије, службу, мошти, иконе, „чуда“. Понекад је само један од ових елемената заступљен, док други недостају. За Јована Стјеничког наводи да се његове мошти налазе у манастиру Стјенику под Јелицом:“(… у дрвеном ковчегу, њосиављеном изнад мермерног саркофага, чија је њласиџика из XVI века, има своју њаралелу у већини овчарских манастира. Добија се уџисак да су мошти њизвађене из каменог гроба и сџављене горе, кад је њочео кулџи Јовану Сџјеничком“. Аутору је позна-

то да је некада манастир био посвећен Рођењу Богородице, а од 1802. године Рођењу Јована Крститеља „(...) како би се *поред његовог аутиоритетна лакше учврстио већ постојећи народни култи Јовану Стјеничком*“. Приликом датирања времена у коме је живео Јован Стјенички, аутор се одлучује за XVI век, вероватно на основу камене пластике на саркофагу, за коју тврди да је из тог периода.⁵²⁶

Више података о томе ко је Јован Стјенички могло се добити из текста објављеног у „Чачанском гласу“ 1951. године поводом рестаурације цркве у Жељевици (1950/51). Поновљени су подаци о запису у средњовековном јеванђељу, наводно насталом 1337. године, као времену подизања Жељевице, али је први пут објављен и натпис из цркве у Жељевици о страдању манастира Стјеника, као и Јована Стјеничког, на који је „написао“, свештеник Милисав Протић док је вршена рестаурација цркве. Натпис је транскрибован у модерну ћирилицу гласи: „*Въ лѣто 6970=1462 на ѡамѣи сошесѣвѣи ѡгуби безбожна рука исмаилска браѣиу и кир Јована лѣиѣјанска и сѣеничка сѣрани видело. Уви нам! Тоѣде расѣочи се и мрѣахлѣвна и сѣа обѣиѣл свѣѣиѣ. В лѣто 6982=1472 оѣи сѣвренѣи ѡиса ѡѡи Илиѣа на воскресение. Помени ѣосѣоди. Амин*“. Пошто је место где се налазио натпис било тешко видљиво (надвартник на улазу у проскомидију), неко се потрудио да на њега ипак скрене пажњу натписом (који нема датирање) на стубу: „(...) између северних двери и *просѣора осѣављеног за иконосѣас, коѣа је ѡакоѣе уѣребао*

йой Илија“, . Натпис гласи: „Знайи се кад йисмо йисано. Знайи се кад йисмо йисано. Зри у двери. Илија“. ⁵²⁸ На овај натпис, колико је за сада познато, нико касније није обратио пажњу, нити је публиковао његов садржај у неком стручном часопису. Научна јавност се о садржају овог натписа упознала тек 1974. године.

Треба напоменути да је црква заиста 1951. године реконструисана, али прво конзерваторско чишћење фресака у цркви у Жежевици извршено је априла 1953. године. Од чађи од свећа и тамјана, и од прашине, створио се мрко-прљави вео, испод којег су се фреске једва назирале. Прљавштина је скинута сунђерима и гумом за брисање. Очишћен је и иконостас. Радове су обавили сликари Милош Јовановић и Милан Лађевић. ⁵²⁹ Тада није поновљена вест о „открићу“ свештеника Протића.

Иако је натпис изнад улаза у проскомидију упућивао ко је Јован Стјенички, још нису биле покренуте хипотезе о његовом животу. Једино је свештеник Александар Савић 1965. године у локалном црквеном часопису „Жички весник“, објавио чланак „Црква Жежевица и манастир Стјеник“, у коме се даје тачну годину смрти Јована Стјеничког (1462), коју је „открио“ свештеник Милисав Протић. Том приликом свештеник Савић покушао је да поред црквене, за манастир Стјеник веже и традицију партизанског покрета, јер је у Стјенику подигнут устанак у чачанском крају 7. јула 1941. године. Тада је изнео тврдњу да је захваљујући св. Јовану Стјеничком црква остала неопштећена, иако су Немци у њу бацили бомбу

да је разнесу гонећи партизани из манастира. Митрополит Јосиф је на Петровдан 12. јула 1952. године осветио рестаурирану цркву у Жељевици, а сутрадан на Павловдан обновљени манастир Стјеник. „И ипак ове свећнице, данас обновљене, певају на славу Божију и добро народа, јер црква жељевачка као културно-историјски споменик је под заштитом државе, а манастир Стјеник је споменик НОБ-а. У Стјенику је пукала устаничка пушка на Ивањдан 7. јула 1941. г., као рајини поклич уз говор народног хероја Баје Јанковића и чишање прогласа о оружаног акцији против мрског окупијора, а након месец дана, 2. августа, Немци су у ову свећницу предали огњу око које се пролила крв наших бораца. Но, народ је све ово умео да цени, па је зашито и пожурио са обновом“.⁵³⁰ Иако је повезивање манастира Стјеника са званичном партизанском традицијом доносило извесно смањење тензија са идеолошком државом непријатељски окренутој према религији, ипак је далеко значајније било да се утемељи култ Јована Стјеничког, о коме није било биографских података.

Преокрет је настао 1974. године када је историчар уметности Радомир Станић објавио „непознати запис“ урезан општим предметом на зидној површини надвратника што воде у проскомидију из цркве у Жељевици, а који заправо био већ публикован 1951. године у „Чачанском гласу“. Радомир Станић (1932–1996) највећи део своје каријере провео је на месту директора у Заводима за заштиту споменика културе у Краљеву и Београду.

Аутор је више од седам стотина чланака разноликог садржаја. Уочено је да има наглашену литерарну надареност. Своје радове темељио је на великом познавању терена. Остао је запамћен као један од најзаслужнијих личности за осветљавање националне уметности у периоду турске владавине. За свој рад добио је више признања као што су: Вукова награда, Орден Светог Саве првог реда, Орден рада са црвеном заставом.

Поводом објављивања „непознатог натписа“ 1974. године, Станић наводи да је све до „недавно“ натпис измицао пажњи других истраживача, па га чак ни свештеник Протић није објавио, јер је био на површини потпуно неупадљивој људском оку, као и у сталном мраку. Научној јавности је као истински доказ презентован натпис у коме се тврдило да је св. Јован Стјенички убијен у манастиру Стјенику 1462. године. Станић је био потпуно уверен у аутентичност записа, јер су по њему слова одговарала начину писања у XV веку, једино није био сигуран у атрибут „лешански“ додељен Јовану Стјеничком, јер о њему нису били познати било какви писани подаци, претпостављајући да је реч или о месту рођења, или имену монашке заједнице којој је припадао. Станић се у свом тексту осврће и на запис на четворојеванђељу из Жежевице, логично закључујући да му се не може веровати. Међутим, због натписа о страдању манастира Стјеник, Станић у истом тексту закључује да се Протићевом „открићу“ о подизању Жежевице 1337. године ипак до „извесне мере“ може „веровати“.

Треба нагласити да је Радомир Станић имао велико поверење у податке које је објављивао свештеник Милисав Протић, називајући га: „*веома заслужни истисраживач амаиџер*“, а његове публикације: „*џрави мајдан џодаџака о сџоменицима и људима овоџ џодручја*“.⁵³³

Податке о „непознатом“ натпис из цркве у Жежевици детаљније је изложио свештеник Милисав Протић у тексту објављеном у „Православљу“ 1976. године. Он је појаснио други део натписа, кога Радомир Станић није анализирао, а који говори о растурању братства, и хронолошкој одредници настанку натписа, закључујући да су Стјеник подигли Мрњавчевићи. Протић је објавио транскрипцију натписа у модерну ћирилицу: „*Тоџде расџочо се и мрњахљевна и сџа обџиџељ свџаџа. Ва леџо 6982 (=1474) оџи сџџворениџа џиса џоџ Илиџа на воскресениџе. Помени џосџоди. Амин*“. Протић закључује да део реченице „*мрњахљевна обитељ*“, заправо потврђује податке из епске песме да су Мрњавчевићи градили цркву у Јелици, и да је баш Стјеник њихова задужбина.⁵³⁴ Протић је „пронашао“ и адекватног монаха, чије житије одговара Јовану Стјеничком: „*Рођен је око 1382. године. Прво се џодвизавао у 'Лиџешчиџанској џусџињи', (село Леџиће на Црници код Парађина), џде је џо жељи десџоџа Сџефана као јеромонах 1412. џ. џреџисао на џерџаменџу Панаџирик, који се чувао у Свџџој Гори у манастиру св. Павла*“. Унутар Панегирика (похвалног списка), јеромонах Јован оставио је податке о себи и времену у коме је живео. Међутим 1901. године, приликом пожара, Панегирик је

изгорео, а са њим и запис „Јована Лијенгчијанског“.⁵³⁵

Поменути запис није измишљен, заиста је постојао, и у њему се говори о јеромонаху Јовану из лешћанског братства. Користећи овај податак, ослоњен на „непознати“ натпис из Жежевице, свештеник Протић повезује те две личности, сматрајући да се после пропасти деспотовине 1459. године Јован из околине Параћина, или са Свете Горе Атонске, повукао у планину Јелицу и манастир Стјеник. Протић се критички односи према овој традицији, сматрајући да је народ измешао неколико догађаја из прошлости, приписујући их Јовану Стјеничком, али као доказ највише вредности наводи „непознати“ натпис из Жежевице. Ипак, свештеник Протић је задржао резерву према традицији коју је највећим делом сам уобличавао: *„Опшуда и наведена традиција о животној и раду стјеничког мученика св. Јована ако се не зна у њуном историјском светлу, она се ипак, као што ће се видети, довољно назире“*. Жеља свештеника Милисава Протића била је да Јован Стјенички и манастир Стјеник добију исцрпну монографију, јер ће Јован бити уврштен у Каталог Срба Светитеља. Протић у овом тексту поред приче да је Јован страдао тако што је исечен од Турака, износи и још две тезе о његовој смрти: *„(...) по другима заговорили су га у цркву са калуђерима и народом, па су је најунили сувим грањем и сламом, запалили и живе истекли. По њима Турци су га код манастира набили на колац, а манастир запалили“*.⁵³⁷ Српска православ-

на црква до данас није уврстила личност Јована Стјеничког у светитеље, мада постоје празници посвећени Светим Синаитима: Ромилу Раваничком (16/9. јануар), Роману Синаиту, Нестору, Мартирију, Сисоју, Зосиму Туманском, Јову (6/19. мај).

Читава структура житија Јована Стјеничког темељила се на аутентичности „непознатог“ натписа из Жежевице. Међутим, палеографска анализа оспорава његово порекло из XV века. Ипак, остављена је мала могућност, претпоставка, да иако су запис у Јеванђељу, и натпис у цркви, дело истог човека из XIX или XX века, они, можда, имају аутентичност, ако су преписани са изгубљених делова Јеванђеља, или неког зида цркве који је уништен. „Према објављеном калку, а на основу правописа и језика, сматрамо да је најнишис урезан средином XIX века, можда баш у време зидања звоника [на цркви у Жежевици, прим. аутора] између 1846. и 1853. године (...) Име њошисаиоџ Илије, у запису и најнишису [у Јеванђељу наводно из 1337. године и на зиду проскомидије у цркви из наводно 1474. године, прим. аутора] исшисано је исшшм правошсом, са малим јусом, шшш је одлика црквенословенскоџ језика који је био у ушшшреби у сршској цркви шшшком XVIII и XIX века, до данас (...) Запис из Јеванђеља могао је у свом шрвобшшном, оришналном виду бшшш на крају књиџе, који је сшрадао, или био у шшшо лошем сшшању да џа је шрешовезивач морао одсшранишшш у доџовору са свешшшеником, који је сматшрао да шшреба да џа сачува, избавриши необичан начин шодвлачењем слоџова и слова на

йочейку Лукиноѭ јеванђеља. Да ли је и зидни најй-
йис йреузетй из ове, или неке друѭе књиѭе, или са
некоѭ друѭоѭ месйа у цркви йриликом йрейравки
и ресйаурације, не можемо знаййи. Моѭућа је и
друѭачија варијанйа – да зайис и најййис йред-
сйављају забележену усмену йрадицију. Сиѭурно
је једино чињеница да они значе накнадну инйер-
венцију на йтексту у књизи и на зиду надврайни-
ка врайа шйю воде у йроскомидију, као и да нису
из времена осликавања цркве“. Надежда Синдик
је ову констатацију изнела на научној скупу коме
је присуствовао и Радомир Станић, па се између
њих двоје развила дискусија. Станић се позивао на
своје опсервације и тврдње да му је у читању
„непознатог“ натписа помагао и Димитрије Бог-
дановић, борећи се да натпис и даље остане аутен-
тичан. Надежда Синдик је наводила да поп Илија у
оба наведена случаја: „(...) своје име йише са малим
йоййованим јусом. Тај знак не йосйоји у срйском
йравойису и йисму у XV веку“.⁵³⁹ Претпоставка да су
„непознати натпис“, као и подвлачење слогова у
Јежевачком јеванђељу преписи неге аутентичне
традиције, мало је вероватна, посебно у светлу
анализе деловања свештеника Милисава Протића и
његових контрадикторних ставова и поступака у
вези утемељења житија најпре само монаха, а кас-
није св. Јована Стјеничког.

Станић је у својим радовима тврдио да је
„непознати“ натпис урезан на делу цркве који није
покривен фрескама. „Лейо је видљиво да је мајс-
йор 1609. љ., йриликом осликавања йовришина
олийарскоѭ йросйора, зайазио овај зайис и да ѭа је

оставио на њај начин иио уоишије није иишер-
венисао на надвратинику, док је са оба довраи-
ника обио ѡрвобиѡни малиер, ѡставио нови и
декорисао их сѡјојеѡим фиѡурама св. Прохора и
св. Романа“.⁵⁴⁰ Ова констатација требало је да
потврди аутентичност „непознатог“ натписа.

Османски попис из 1476. године говори да је
манастир Жежевица настаѡен.⁵⁴¹ У каснијим
пописима нема помена цркве, нити свептеника у
селу Жежевици. Највероватније да је црква
запустела и порушена. Истраживачи претпо-
стављају, на основу архитектонских својстава, да је
на темељима старије грађевине око 1600. године
поново сазидана црква.⁵⁴² Осликавање храма траја-
ло је у следећих шест деценија. Олтарски простор
цркве манастира Жежевица живописан је јула 1609.
године, док су наос и припрата украшени фрескама
1636. године. Западни зид, испред улаза у цркву,
осликан је 1659/60. године, а не 1609. године, како се
дуго веровало на основу погрешно протумачене
године из записа Јоакима Вујића. Треба имати на
уму да се у цркви никада западни зид није
осликавао пре олтарског простора.⁵⁴³ Када се узму
и ове чињенице у обзир, претпоставке да је „непоз-
нати“ натпис из Жежевице аутентичан, или да је
препис са неког старијег уништеног натписа, поно-
во се доводе у питање, остају део личних убеђења
која игноришу историјске податке и критичку
анализу традиције.

Цела прича око „историјских“ доказа, које је
презентовао Милисав Протић, имају много
сличности са појавом српских „новоромантичара“

у историјској публицистици крајем XX века, чији радови обилују измишљотинама, маштом, полуистинама, па и отвореним лажима. У свом агресивном ангажману они су историју схватили: „(...) као десетилетији који је исцртао из десетерачке народне етике, као амалгам дневне пољитике и националних фрустрација, као неуређен и просијор за испољавање 'родољубља' и, с тим у вези социјалне промоције (...)“.⁵⁴⁴ Чак и највећи национални светитељ, св. Сава Немањић, није измакао фалсификовању и уметању изјава које никада није изговорио.⁵⁴⁵

Док је трајало уобличавање традиције везане за св. Јована Стјеничког, манастир Стјеник је деценијама имао далеко мање буран живот. У манастир је 1954. године дошла монахиња Јулијана (1906–2002), која је пре тога била у Лелићу.⁵⁴⁶ Манастир је и после освећења 1952. године остао сиромашан, слабо уређен, далеко од путева. Свештеник Милисав Протић је 1976. године у „Православљу“ објавио апел за помоћ, како би се манастир обновио, направили нови конаци, повећао број монахиња.⁵⁴⁷ У то време у манастиру су живеле само две монахиње, и издржавале се са поседа од пола хектара земље.⁵⁴⁸ Позив да манастир помогну богати појединци поновљен је и 1993. године.⁵⁴⁹

Преокрет је настао доласком монахиње Ефрозиније у манастир 1999. године, који од тада

посећује све више људи, а повећава се и број монахиња. Нова намесница манастира, монахиња Ефросинија, окупљала је народ и покушавала да истисне традиције партизанског покрета које су биле везане за овај манастир, као и вапшарску атмосферу везану за прослављање храмовне славе. Многи су на Ивањдан, 7. јула, долазили у манастир на излет, што је сметало сестринству Стјеника: „*Наиме, иси́ред манасти́рског здања, на једном прои́ланку на Ивањдан се окуи́љају велике ѓрупе људи које се и́реко мере ои́ијају, једу и́ечење, и́евати, и́але рои́ишиљ, и́ако је у и́оку и́оси́и Пеи́ровски, и́уи́ишају и́акозване 'народне' и́иурских мелоса и́есме и и́иурских изво́жача, и́ако је целокуи́но монаи́ииво – њих више од си́ио и́оби́јено од Турске руке у време Хаџи Проданове буне. Иси́овремено ови људи славе 7. јули, дан уси́анка, дан бра-и́иоубиси́ива*“.⁵⁵⁰ Међутим сестринство манастира, са намесницом манастира Ефросинијом, окренуло се „зилотима“ унутар СПЦ (или „старокалендарцима“), која је општуживала врх СПЦ да је одступио од праве вере, и да се приклонио екуменизму и сарадњи са Римокатоличком црквом. Званична СПЦ их је прогласила за јеретике, и уз помоћ полиције 6/7. октобра 2003. године избацила из манастира.⁵⁵¹ Ефросинија и њено сестринство су сада у околини Бора, где су подигле свој манастир.⁵⁵²

Овај догађај је у други план ставио питање култа св. Јована Стјеничког све до 2007. године, када је поводом 545 година од смрти светитеља издата пригодна публикација, која је поновила сазнања Милисава Протића. Интересантно је да

се у њој појављује и епизода у којој партизани после наводно једне преметачине у манастиру, и уништавања инвентара, почињу да због учињеног светогрђа убијају једни друге, попут Турака пре више стотина година поводом истог чина. У питању је надовезивање измаштаних догађаја везаних на истинска збивања у манастиру после рата, када је локални командир милиције пуцао у иконе.⁵⁵³ Дугогодишња делатност свештеника Протића оставила је дубок траг у јавности. Створени су ставови у које нико није сумњао, поткрепљени наводно „сигурним“ историјским доказима. Треба нагласити да је „благослов“ на традицију коју је уобличавао Протић дао историчар уметности Радомир Станић.

Историјски извори о Јовану Стјеничком, његовим животу, страдању, моштима, потпуно су несигурни, контрадикторни, а један део „доказа“ заправо је доказани фалсификат. Расправа о аутентичности записа и натписа везаних за Стјеник остали су у академским круговима и нису имали утицај на ширу јавност. Поштовање манастира Стјеника, извора „Светиња“ и уверење о исцељитељским моћима моштију св. Јована (за које се деценијама ретко ко питао где се тачно налазе и коме тачно припадају) дубоко је укорењено код становништва. Верско убеђење и лична искуства тешко да неко може довести сумњу. Особа која је обликовала традицију о Јовану Стјеничком сигурно је рачунала са таквим ставом јавности.

Са друге стране СПЦ само потврђује и литургијски уобличава у култ одређеног светог

који је заживео у живој Цркви – у народу. „Свѣтих има мно́го више не́го шти́о их ми можемо ѡпрославити́. Оне које ѡпрослављамо су као неки 'образац'“. Понекад није потребно да прођу деценије и векови од смрти човека који се „кандидује“ за светитеља, као на примеру Милице Ракић, девојчице погинуле у НАТО бомбардовању Србије 1999. године, за коју је покренута „иницијатива“ да би се прогласила за светитеља. Међутим, није довољна само „кандидатура“, јер многе личности и поред покренуте „иницијативе“ ипак нису проглашене за свеце, а њихови су култови заборављени. Према канону СПЦ, по речима Слободана Милеуснића, канонизација светитеља само је потврда заживелог народног култа. „Поси́оје шти́ри важна елементи́а да би неко био канонизован, односно да би га сшти́гла милоси́и Божја. Да његов култи́ већ посто́ји у народу, да су му мошти́и нештру́лжне и да се над гробом или мошти́има догађају чуда или исцељења, ште да се свѣтиштителъ штако искаже као Божији угодник“. Да би личност била предложена за светитеља, довољно је да буде испуњен макар један од услова. После тога, Сабор СПЦ, на предлог надлежног архијереја формира комисију која утврђује услове, а затим „црквена скупштина“ (Сабор) доноси одлуку и проглашава личност за свеца. Истовремено Сабор одређује особу која ће припремити службу новом светитељу, и он се потом уноси у именоване Светих српског рода и одређује му се датум празновања. Тај дан може бити прибројан неком сродном светитељу, али је

уобичајено да се узме дан светитељевог рођења, смрти или преноса моштију и затим се уноси у календар СПЦ. На крају, Црква почиње са иконописањем икона или фресака новог светитеља. Нека личност може бити проглашена за светитеља и много година после смрти, ако је испуњен један од услова.⁵⁵⁵

Култ светог места код манастира Стјеник настао је потпуно независно од цркве, народ је поштовао мошти светитеља Јована (Крститеља, а касније Стјеничког), бележени су случајеви исцељења. Једине недоумице везане су за житије светитеља чије се мошти чувају у манастиру. Покушај свештеника Милисава Протића да најпре утемељи култ само испосника и монаха Јована, настрадао у време Велике сеобе 1690. године, а касније и култ монаха и светитеља Јована из Лешћа код Параћина, који је живео у XV веку, немају као потврду проверене историјске изворе. Али значај култа, светог места, моштију, као и лична искуства, за сваког верника сасвим сигурно имају предност у односу на мањак података о животу светитеља.

ПОЛЕМИКА

Понтовани Господине Милоше,

Скоро ми је до руку дошла копија вашег текста – „Манастир Стјеник под Јелином стварна и измишљена традиција“, где у име „науке“ олако оспоравате једну традицију, а за стварну и научну проглашаваате ваш доживљај те традиције. Како видим то је реакција на монографију о Стјенику, која је приређена 2007. године. Па пошто сам делимично учествовао у њеном стварању, сматрам се позваним, да ради „стварне“ традиције Манастира Стјеника напишем ово писмо, а и обавезним будући да је Стјеник кроз историју био метох манастира Жежевице.

Једно духовно правило каже: „Човек пада у онај грех, за који осуђује другога“, тако да се то и овде показује, јер желећи да докажете да је Милисав Протић измислио традицију, (врло смело, јер ви уопште немате другачијих доказа или извора података), ви стварате другачију по вашем виђењу, тј. тачно радите оно за шта њега оптужујете.

Што се мог генералног става тиче, пошто имамо врло мало конкретних историјских доказа у вези Стјеника, његова традиција се не може доказати, али ни оспорити што сте ви покушали да урадите. Као што и сами знате историја се стално мења, нешто се сматра за истину, а онда то неко оспори, долазе нови докази, али и нова тумачења. Колико се само пута данас документа заведу и потпишу под неким ранијим датумом, са назначеним местом, а што није доказ да је особа која је то потписала била присутна на том месту, тог датума.

Али, пређимо на ствар:

Всх у првом пасусу кажете: „Читаво подручје за које се претпоставља да има дугу монашку традицију“. Стварно ми није јасно шта има ту да се претпоставља, ако већ имате конкретне доказе да је Стјеник постојао 1528. године, ако имате манастир Жежевицу, коју такође помињу турски пописи 1476. ако имате Трnavу и још бар пет познатих црквишта у околини, стварно ми није јасно шта ту има да се претпоставља. А у реченици изнад ове кажете за пећине („коришћене можда као испоснице“). Да сте бар мало упознати са животом монаха, а нарочито у старијим временима, онда би сте знали да није Манастир Стјеник створио испоснице, већ су испоснице (пећине) те које су створиле Манастир, тако да је врло логично да су Мрњавчевићи подигли цркву већ постојећој монашкој колонији.

Страна 80 (писмо је написано као реакција на текст објављен у *Годишњаку за друштво историју*, па се и наводе стране у том

часопису, које су у овој публикацији другачије означене, што важи и за напомене – примедба приређивача), други пасус, питање промене посвећења храма. Опет олако „научно“ можда претпостављате. Да ли је можда логичније, да је тада народ (1802) поштовао Светог Јована Стјеничког, али пошто он није канонизован, није му се могла посветити црква, па је одлучено да се црква посвети Св. Јовану Крститељу, по коме је Јован Стјенички вероватно добио име и који му је покровитељ. Пошто се промена назначења храма ретко дешава (као што и сами кажете), вероватно је постојао велики разлог да се то учини; а шта ако је тај разлог огромно поштовање народа према Св. Јовану Стјеничком. А да је народ касније почео да меша два Јована. Ово је моја претпоставка, зашто је мање вредна. Доказе ионако за сада немамо.

85 страна, први пасус – „изнео тезу да Хаџи Проданова буна није настала спонтано“. Питам се да ли постоји човек и какав треба да буде да би веровао да револуције, штрајкови и устанци настају спонтано. Па ваљда ако неко ризикује живот за нешто и подиже народ, ваљда је то са неким договором. Није ваљда са неколико комшија кренуо на Турке. Уосталом у то време Срби су константно размишљали о устанку и ослобођењу. Наравно за то нема писаних (јединих „историјских“) доказа; зашто, па није баш било паметно записивати план да се подигне буна, мало је ризично, што важи и за место договарања. Али, можемо претпоставити да је за такав свентуални договор, који је наравно требао да буде тајан, Стјеник погодено место. „Спонтано“ је неозбиљна реч за устанак.

Страна 90 – „српске пџине“. Те пџине имају дугу историју, и сасвим је логично да су имале различите називе према употреби у одређеном времену и да их народ упоредо памти и различито назива. У њима су живели монаси, скривали се збегови, хајдуци, четници, партизани, ловци, чобани, животиње, па је свака намсна давала и име.

Фуснота 46 – „што је у супротности са праксом да се мошти светитеља полажу... у олтарски део“. Пракса уопште није таква, погледајте у Студеници где су мошти Светог Симеона Немање, где су биле мошти Св. Анастасије, шта је ту у супротности. Мермерни кивот постоји (види се) у њему мошти (виђене приликом радова на цркви). Не знамо какве су биле прилике када је Св. Јован Стјенички (или неко други ако Вам је тако лакше) сахрањен у Стјеничкој цркви. Вероватно тешке. Не знамо где се мермерни кивот налазио у старој цркви, не знамо када је кивот постављен. Знамо да је био у цркви 1921. и за то имамо доказ. Хоћемо ли рећи да је тад и постављен? Не помиње се у молби за изградњу цркве 1802. г. да ли то значи да га није било. Не. Сасвим је логично да нису помињали кивот и мошти, јер би постојала опасност да их Турци трајно униште.

Страна 98 други пасус. Надежда Синдик је испотпуно проту-

мачила подвлачења из јеванђеља, такође Илија у јеванђељу и на урезаном натпису разликују се једно од другог по правопису, што такође није уочено. Поп Илија може бити и Рус, Грк, неко полуписмен, и не мора бити обавезан да користи српски правопис из 15. века.

– „житија најпре монаха, а касније св. Јована Стјеничког“. Употреба различитих назива, нема потребе за наглашавањем „а касније“. Монах је и Свети је.

99 страна „претпостављају да је на темeljима...око 1600. године“. Опет „научно“ „претпостављају“. Па зар се може претпоставити да је неко сазидао цркву, а да после 10, 20 или 30 година иста буде фрескописана, а да се у натпису помиње само осликавање, а не и градња. Зар није логичније претпоставити да фрескописац (или ктитор фрескописа), није знао ко је и када сазидао цркву, јер је као што речисте била напуштена, па није то записао. Или је можда пре фрескописања вршена само делимична поправка.

101 – „а један део доказа заправо доказани фалсификат“. Мада је и мени начин записивања у јеванђељу чудан, не видим да је било шта доказано. Било би добро извршити анализу мастила којим је подвлачено, па да се на основу тога одреди и време. То би био доказ, а до тад би било боље да стоји „претпостављени фалсификат“, будући да ту реч ионако често употребљавате.

102 – „Култ светог места...независно од цркве“ Говорите као да сте били у то време тамо. Чак сте избегли и реч претпоставља, као да имате доказе. По мом мишљењу врло смело за неког ко себе сматра историчарем. То је ваше мишљење и ништа више.

102 – „немају као потврду проверене историјске изворе“. Логика да онај, или оно за кога, или за шта нема проверених историјских извора не постоји, или се није десило врло је смело; ако је то доказ онда тврдим да је у Србији сада, на пример 1000-та година, јер немамо историјске податке који помињу појединачно оних других 1000, па онс онда и не постоје. Глупа логика, зар не.

И као што рекох на почетку, Ви сте урадили баш оно за шта оптужујете Милисаву. „Претпоставили“ сте своју „истиниту“ традицију, са још мање доказа од Милисаву, а будући да живите доста касније од Милисаву, нисте ни у могућности да сазнате било какву другу традицију, осим као што рекох личних претпоставки.

У Стјенику постоје мошти и кивот и нечије сигурно јесу, и народ их поштује, а за то постоји разлог. Постоје и мермерни кивоти у манастирима према којима народ не гаји посебно поштовање (у Жичи на пример).

А шта ако је у Стјенику стварно гроб Светог Јована Стјеничког. То што нема поузданих историјских доказа за то (или их сматрамо непоузданим, или што можда јесу непоуздани) НИКАКО НЕ ДОКАЗУЈЕ ДА ТО НИЈЕ ИСТИНА. Такође оспоравање рада људи који не могу да бране своје ставове и није

баш неки историјски подвиг, нарочито ако је по принципу претпоставке против претпоставки. Ако није Св. Јован, хајде онда да откријемо ко је у том кивоту, то је бављење историјом.

Када се ваш текст сагледа у целини види се да историји нисте донели ништа ново, већ сте је оптеретили са вашим лаичким „претпоставкама“, из којих се види да врло слабо познајете црквени и монашки живот, односно да о њему знате оно што је учила комунистичка школа.

Ако већ желите да се бавите историјом манастира и монаха требало би да више упознате монаштво, светитеље, њихов смисао, логику, начин живота, а до тада Ви сте ипак лаик за бављење историјом манастира и монаха. Свођење проучавања манастира само на камење, слова и остале „конкретне доказе“ сакати историју и дух манастира будући да су ти докази само зидана црква, фреска или књига.

Нисам историчар, нити планирам тиме да се бавим, али начин на који Ви то радите, као историчар и представник једне озбиљне институције даје ми право (будући да сте спустили ниво научности), и обавезу (према Св. Јовану, Стјенику, Жежевици и историји), да вам ово напишем.

Свако добро од Бога и Стјеничког Светитеља,

манастир Жежевица,

Монах Герман Авакумовић,

1. 7. 2009. год.

Оче Германе,

Писмо које сте написали 1. јула 2007. године добио сам тек данас (27. јула 2009). Надам се да се нећете љутити што Вам тек данас пишем и шаљем одговор.

На самом почетку могу Вам рећи да куцате на отворена врата. Ако пажљиво прочитате текст видећете да уопште не оспоравам да су у Стјенику светитељске мошти. Значи, у цркви манастира Стјеника налазе се мошти светитеља, са тиме се у потпуности слажем. Народ је спонтано долазио вековима у овај манастир, забележена су исцељења, оздрављења, просветљења. Постоји много запустелих манастира и црквишта које народ спонтано поштује, да би се касније испоставило да се у њима налазе светитељске мошти (на пример Куманица на Лиму). Лично сам убеђен да је то случај и са Стјеником.

Временом, житија многих светитеља су заборављена. Нестало је писаних трагова о њиховом животу, што и није чудно када се зна колико су наше цркве и манастири страдали од могих иновernih освајача. Али, то никако не оспорава постојање светитељских

мошћију, нити је икада умањило значај тих места за вернике. Све то важи и за манастир Стјеник и за св. Јована Стјеничког.

Значи, у манастиру Стјенику постоје светитељске мошти, народ их је приписао св. Јовану Стјеничком. Међутим, ми данас немамо податке о животу св. Јована Стјеничког. Докази које је изложио Милисав Протић нису поуздани. Сам Милисав Протић је изјавио да: „Отуда и наведена традиција о животу и раду стјеничког мученика св. Јована ако се не зна у пуном историјском светлу, она се ипак, као што ће се видети, довољно назире“. Проблем је у Протићевом „назирању“ традиције о св. Јовану Стјеничком. Када су у питању остали историјски догађаји, као што је Хаџи Проданова буна 1814. године, о томе су много позванији историчари доста тога рекли што потпуно оспорава Протићеве доказе, али то није тема овог писма.

Моје мишљење се темељи на историјским изворима које сам презентовао у тексту, а полази прегледа од рада Надежде Синдик, али не само од њеног текста. Чињеница је да Протић са протоком времена додаје и одузима детаље из живота св. Јована Стјеничког стварајући праву збрку података. Истраживања о св. Јовану Стјеничком нису завршена, она се са текстом који сам објавио тек отварају. Ако се појаве нови подаци, онда смо у могућности да проширимо, или потпуно изменимо наша досадашња сазнања. То важи и за текст који сам објавио.

Ако би се историја темељила само на претпоставкама и нашим домишљањима, онда она и не би била историја. Наша сазнања о животу св. Јована Стјеничког никако не треба мешати вером у постојање и снагу светитеља чије су мошти у манастиру Стјенику.

Није усањен случај да постоје светитељске мошти, а да ми данас не знамо житије тог светитеља. На основу података које сам изнео намће се закључак да се у Стјенику чувају мошти светитеља кога народ назива св. Јован Стјенички, али његово житије је заборављено. То никако не би био први непознати светитељ, али свако не мање значајан светитељ од оних чије житије знамо.

Ако постоје неке нове чињенице о св. Јовану Стјеничком, које мени нису познате, или ће се у будућности тек појавити, текст који сам објавио биће допуњен, измењен или потпуно одбачен. У томе је и смисао историјских истраживања. Она су увек подложна критички, допунама и изменама.

На крају овог писма захваљујем се што сте ми се обратили. Ваш текст је емотиван, писан са дозом срџбе и негодовања, па и дисквалификација како мог рада, тако и личности. Верујте, нема потребе за таквим тоном. Моја намера није била, нити сам то урадио, да уништим или оспорим веру у св. Јована Стјеничког, већ да изнесем оне историјске доказе који оспоравају наводе Милисав Протића. Иначе, текст је писан још крајем 2006. године, па је тек касније допуњен са подацима из 2007, тако да није „реакција“ против публикације објављене у част манастира Стјеника. Објављен је тек у пролеће 2009. године.

Поновити још једном. У манастиру Стјенику налазе се светите-

лске мошти, народ их је приписао св. Јовану Стјеничком. То је неоспорна чињеница. Житије св. Јована Стјеничког које је изнео Милисав Протић нема утемељење у историјским изворима, а то чак и он тврди. Ако нисмо у могућности да сазнамо житије светитеља, то никако не оспорава његов значај и култ који је утемељен у народу. Значи, на основу досадашњих сазнања у манастиру Стјенику налазе се мошти непознатог светитеља који је у народу спонтано назван св. Јован Стјенички.

Нова истраживања и подаци допуниће, изменити или одбацили наша досадашња сазнања о свим појединостима из историје манастира Стјеника.

Ако сте у прилици свратите до Народног музеја у Чачку.

С поштовањем

У Чачку 27. јула 2009. године

Милош Тимотијевић

Поштовани Господине Милоше,

Добио сам Ваше писмо, захваљујем на одговору, мада имам утисак да се нисмо разумели, па ћу поједноставити.

У наслову Вашег текста стоји „стварна и измишљена традиција“. Моје мишљење је да та „измишљања“ нису у потпуности измишљена, али то је мање битно.

Дакле, оно што у Вашем тексту сматрам спорним је на основу којих историјских података Ви дајете „стварну“ традицију Манастира Стјеника? Ту сте отишли корак даље од Надежде. Спорна места сам појединачно нагласио у прошлом писму.

Опростите на грубом тону, свако добро од Бога.

Монах Герман Авакумовић

30. јул 2009.

Манастир Жељевица

Разлика коју Надежда није приметила: Оче Германе,

ИЛИЈА

Илија са надвратника ИЛИЈА

ИЛИЈА

Илија из јеванђеља ИЛИЈА

ИЛИЈА

Илија у данашњим минималним руске редакције

Као што се види потпуно другачији правопис па се не могу сложити да је то тек тако да је то писао исти човек.

Важно је да постоји уравнотежен разговор и расправа (никако свађа) о свим питањима везаним за историјске податке везане за манастир Стјеник и житије св. Јована Стјеничког. „Врућим“ темама увек треба прићи хладне главе.

Што се тиче „стварне“ и „измишљене“ традиције везане за ову тему расправу је најпре отворио сам Милисав Протић излажући, комбинујући и одбацијући неколико варијанти житија св. Јована Стјеничког које је постојало у народној традицији. Тиме је и започео разговор о „стварној“ и „измишљеној“ традицији. Расправу је наставио Радомир Станић са анализом записа из Жежевачког четворојеванђеља, наставила Надежда Синдик расправом о натпису у Жежевачкој цркви. Мој текст је осврт на све до сада мени познате објављене радове о овој теми из које сам на основу данас познатих историјских доказа изнео своје ставове о томс које су то поуване историјске чињенице, а које то нису. Нова истраживања донеће нове доказе и изменити досадашње ставове.

Драго ми је да сте у Вашем писму изложили своју верзију натписа о коме је писала Надежда Синдик. Надам се да ће расправа о овом питању донети јасније и поузданије закључке о аутентичности натписа, а тиме и житију св. Јована Стјеничког.

Пошто се указала прилика да поново објавим свој текст о манастиру Стјенику, одлучио сам да као прилог приредим и ову нашу преписку која ће можда заинтересовати ширу јавност за проблем историје манастира Стјеника, Жежевице, и житија св. Јована Стјеничког. Остаје нам да се надамо да ће у будућности бити још историјских доказа који ће боље осветлити и растумачити многе недоумице везане за овај проблем.

С поштовањем
У Чачку 11. августа 2009. године

Милош Тимотијевић

ВА ЛЕТО СЦО НА ПАМЕТЬ СЫСТВА ПОГОВЕН

БЕЗЕЖНА РВКА ІСМІКА БРАТОНКУРЬШІННЧ

АСШАІСКА ІСТЕНІКА СРАМ ВНАЕЛО

≈ ДУВИ НАМЬ ≈

ТОГДЕ АСТОНІСІРІНА ХЛВНА ІСІА

ШБЫТЕАЬ СТА

ВА ЛЕТО СЦЛНВШ СТВРНА ПІСІА

ПОПЬ ІПНА + ПОМЕНИ ГДИ ЧМІННЧ

Нейознаџи найџис из цркве у Жежевици

ПРИЛОЗИ

1. КАНОНСКА ПОСЕТА ЖИЧКЕ ЕПАРХИЈЕ ВЛАДИКЕ НИКАНОРА ИЗ 1886. ГОДИНЕ

Протокола Засједања
Саборногу Београду, 7-ог и
посљедујућих дана месеца
октобра 1886 год. држаног
СН=031

Његово Преосвештенство
Епископ Жички Г. Никанор
под 1. октобр. тек. год
ЕН=0 411

подноси извештај о каноничном
посећењу једног дела своје
Епархије прошлог лета са
изложеним својим примедбама

Сходно према & 100 закона
о црквеним властима подисти
извештај овај у препису Г.
Министру просвете и црквених
дела, на увиђај с молбом да
обрати на пажњу на поједине
тачке у извешћу

Архиепископ Београдски
Митрополит Српски
Теодосије Мраовић

30. октобра 1886

Архијерејском Сабору

Источно Православне Цркве српске

Према закону „о црквеним властима“ канонима Св. Православне цркве. Ми смо летос предузели у два маха каноничну посјету у Нашој Богоспасајесној епархији жичкој, и то по прописаним и од Г. Министра Просвете одобреним програмима, о чему част Нам је поднети Сабору Архиепископском кратак извештај о следећем:

Према првом програму кренули смо се из наше резиденције 18.ог јула и вратилисмо се 30-ог истог месеца. Том приликом посјетили смо све цркве у срезу Студеничком и Трнавском, посјетили смо манастире Студеницу и варош Чачак; а према другом програму кренулисмо се 13-ог августа и вратили смо се 25. септембра ов. год. и обишли смо цео округ Руднички, срез Драгачевски окр. чачанског и два среза округа Ужичког Пожешки и Моравички, посјетили смо и варош Ужице, Пожегу, Ариље, Ивањицу и Манастир: Клисору, Сретење, Св. Троички, Благовештењски, Никољски, Јовање и Вујан.

II

У свим поменутиг местима, служили смо, светили водицу, кропили и благословили побожне хришћане и поучили сав народ. У поукама смо нарочито обраћали пажњу народа на врлине хришћанске и грађанске, осудивши у свим местима локалне и опште мане и пороке, који се брзим корацима однеког времена развијају и укорењувају у народу нашем на штету вере и морала.

Овом приликом не можемо, а и не смемо прешутати а да не кажемо, да смо „виноград Господњи“ напали, у свим односима у доста запарложеном стању. Њега је коров разног рода и величине махом предузео, услед тога, требало би доста руку и доста времена, а и доста памети а и са стране помоћи, па да се сав тај коров почупа и „виноград Господњи“ очисти. — Но, да би се оно успешно почистило, потребно је не само врских радника, већ потребно је закона, наредба са највишег места, које би уколико помогне радницима и ове оснажили и учврстили да ради прегнуће. — Ако ли пак овога не буде, већ остане како је онда биће узалуд ова ревност делатеља „Винограда Господње“, јер ће узалуд бити улагати труд око обрађивања „Винограда“, кад остану сви они узроци и све оне руке, ко је у њ’ посведео сеју коров, тим пре када је много „чокоће“ услед запуштености одивља-ло, и то тако да му је плод постао горак и отрован. И што је најгоре, и по чуваре „Винограда Господњег“ најжалостније, тај плод доноси видније и родније „чокоће“ у винограду, а „виноградари“ заражени болешћу, која се зове „политика“ и „партијичност“ нису у стању да савладају ту виноградарску израст, те се ова по природи својој све више и више шири, и заразне гране пушта на штету доброг „чокоћа“. — Отуда је „виноград“ постао највише запарложен и ако се о томе што пре не притече у помоћ и не нађе лека, онда се не можемо ни по чему добром надати и кроз кратко време осетиће црква и држава јаке унутрашње потресе, можда доживети и недогледну штету, а да не кажемо и пропаст.

III

У путу обраћајући пажњу на све што се односи служби Архипастира црквеног, сазнали смо и приметили смо многе недостатке и код пастира и код пастве, између свију мана и недостатака највише пада у очи: ладокрвност свију у опште наспрам вери и цркви, ома-ловавање светиња црквених и свега што је за хришћанина и Србина свето, појављују се и пороци: блудочинства, крађе, лаж,

клеветање и непослушност и непоштовање у опште према свима и свему што треба поштовати и уважавати и слушати, а све ово повукло је за собом и све остале пороке.

И ове не смо прећутати, а да некажемо, да су поменути пороци постали јавни; јер се јавно говори да је – на велику поругу имена српског и на још већу жалост Архипастира српске цркве – већина у народу, који су у тим пороцима огрезли, и што је још црње и жалосније да ти пороци потичу отуда, одкуда би требало да се стаје на пут тој зарази.

И одиста каквог добра можемо очекивати када се јавно признаје и каже: „Мало је у народу таквих који не би из љубави, или за новац, или из мржње сведочили противу ближњег лажно, па још што је најгоре и најчудније мало је и таквих који не би своју лажну сведоџбу и заклетвом потврдили. – Шта више vele има и таквих који ће се по десет пута лажно заклети само да би некога на молбу спасао или из овете упропастио. А што је најцрње и што не може и не сме веровати, гласка се: да међу таквима има и бајни и недостојни служилаца олтара Божјег“.

Према многим исказима и жалбама побожних хришћана, изгледа да су пороци на такву површину избили, да изгледа као да су сада пороци постали врлина, а врлине пороци. Изгледа да је то ушло у моду чинити пороке и грешити јавно. Шта више неки су да такве безобзирности и безстидности дошли, да им нико, па ни надлежни не сме ништа, приметити противу њихових јавних порока и греха. Тако на пример: ако коме примети, што у забрањене [дане] мрси и зашто у одређене дане не иде у цркву на молитву? он или сархастично исмеје онога, који о томе примећива, називајући га старудијом фарисејом, језуитом, и, т, д. или га изгрди на најбезобзирнији начин; коме примети што псује и омаловажава светиње он одговара са још већом крупнијом псовком и грдњом, ако му се примети; зашто оклеветева оговара ближње своје, и зашто лаже, и у лажној сведоџби својој позива се на Бога, он баш опадне и оклевета онога, који му је то приметио и т. д.

Порок нарушавања чедности, такође захваћа у срцу народа дубок корен, а тако исто мало се пажње обраћа на светињу брака и на сродство. Има на жалост хришћанског имена – у народу примера, да отимају девојке од њених родитеља да с њима невенчано живе по неколико година, па често се дешава да су они у таквом сродству где канони строго забрањују брак и шта више у таквом неблагословеном од свепштеника и цркве браку рађају децу, а има и таквих случајева, да муж отера жену или жена напусти мужа, па с другим у незаконитом сажитју живе и децу рађају.

Између свију порока и греха највише се у народу распростире – псовка, овај је порок дубоко захватио корена, и што је најгоре потиче отуда – откуда би требало да се исто појављују: леши и корисни примери, за углед у добром и побожном хришћанском животу, већином се тиме одликује назови – Интелигенција, која је посејала у народу тај грех.

Прека је потреба, да се то престане на ширењу и развићу тих порока и грехова у народу. – За ово су првопозвани свештенослужбеници олтара Божијег и власт Грађанска. С тога и ако има законских наређења, о томе; ипак је дужност Архиепископског Сабора: да свештенство опомене, да проповеђу искорењују то зло: а код надлежних да поради, да би се поопштрила наредба у односу поменутих порока, према онима који греше. – У исто време да би се повратио ауторитет заклетви, као и да би се сигурније, до правде долазило и да би се колико, толико одклонили пороци клеветање, оговарање и лажно сведочење код власти и судова нужно је, а и крајње време томе, да се донесе највише решење: да нико не може бити примљен за пуноважног сведока који се није у години дана бар један пут исповедио и причестио; и још много мање да могу бити судије и вршиоци закона, које се нису два пута у години исповедили и причестили, или који су ма којим од помнутих порока окужени као што се на жалост чује: да у народу има кметова, који се нису 10-15 год[ина] исповедили и причестили, и онда ако је тако, то је жалосна правда коју они народу деле. – Можда ће се овај наш предлог учинити не сувремен и чудноват, али нека је сваки, који треба да води бригу о побожности и моралу-уверси, да је овај предлог оправдан и веома потребан, у опште користан, будући су пороци опасни веома не само по морал, него и још по опстанак цркве и народа, а притом нека се и то зна, да такав закон већ постоји код некојих народа у Европи, па налази одобравање и користи. Ово је за Србију и Српски народ веома потребно у данашњем времену када су се пороци почели јако множити и ширити, и то тако, да често и најпоштенији човек за 24 часа – према лажним доставама и сведоштвама – [могу] огласити за најнепоштенијег, па чак и за зликовца. А то је више него страшно и више него опасно.

IV

Приметили смо да је дисциплина у црквеној хијерархији ослабила, те су се услед тога појавиле разне неуредности у цркви и велика немар од стране свештеника према цркви и према својој пастви и дужности. Тако:

1.) Већина свештеника мало или нимало не обраћају пажњу на имовину црквену, а још много мање на чистоту у цркви и потребе исте. Већином су цркве сиромашне и немају многе од њих ни најпотребније ствари, па чак ни они, који се сматрају за принадељност часне трпезе, а и оно што имају све је жалосно, старо и поцепано, прљаво и несочишћено. Капитали су на пропасти, а многи су већ пропали.

Свештеници су од овога руке дигли и оставали капитале црквене на милост и немилост туторима, неводећи ни најмању бригу о њима. Шта више, могли смо приметити да се свештеници у неколико и неке свете што капитали црквени пропадају. Ово је и сувише жалосно, али је верна истина. Узрок овоме лежи у самим правилима о руковању капиталом црквеним, и још више у неправилном понашању надлежних. Тако, сазнали смо да многе општинске бирају туторе и касе чуваре, па чак и црквењаке погађају без договора са надлежним свештеницима и њиховог пристанка. Па још и то није све: већ често бирају такве људе, који су у неколико у опреци са свештеником, а то озлојеђава свештенике, те они после неће ни да знају за рачуне и за имовна добра црквена, а још мање чистити и набавкама, тим кад они траже више пута од тутора, да се ова или она ствар потребна са цркву набави, ови само исто неће да је набаве, већ исмејавају свештеника. Притом може се мислити какав је ред и чистота у цркви, где је црквењак натурен и независан од свештеника, чак има и таквих случајева, да су понеки писари срески званичним актом, наредили општинском суду, да за 24 часа, црквењака збаце и другог који је њему по вољи, постави и то само саопшти ради знања и управљања свештенству и туторима. Ми држимо да је ово и сувише неправилно и да се даље не може овако што трпети, већ треба тражити веће гаранције за црквену и свештеничку независност у цркви, ако се жели напредак у тачном вршењу свештено радњи. -- Исто тако, треба подвргнути црквене туторе већој одговорности нарочито им треба ставити у дужност, да су дужни набавити за цркву све што је потребно и што свештеници за умесно потребно нађу, а не да се то њима са свим на вољу оставља, хоће ли набавити или неће, а међутим свештеник је одговоран што нема. Може се мислити, до каквог је нереда дошло, кад се жалбе од свештеника такве садржине чују, да сваком свештеном о побожном хришћанину памет стаје, као нпр: „...протест од стране тутора што се више пута звани на литургији или другој свештеној служби, или што ће сваке недеље и празника просфоре и вино, кад нема причасника и богомољца у цркви; или нека свештеници сами набаве што им треба за цркву, јер је то њихов дућан.“ и. т. д. и. т. д.

Ми смо истина ове жалбе и ове гласове примили са резервом, али су Нас ипак ожалостили, тим пре што Нас многи уверавају да се још и горих ствари дешава у цркви него што се чује. С тога налажемо, да и ово не треба и не може овако даље остати. Ми ћемо Сабору поднети засебан предлог како би уколико би се могла ова ствар у бољи склад довести.

2.) Сви свештеници мирског и монашеског реда уобичајили су ићи у кафане и механе, као год и остали световњаци, и тамо проводе и по неколико часова и дању и ноћу у забавама разне врсте: у пијењу, пушењу, игрању карата домина и другим сладострастима. Па још и то није све, па се у таквим местима налазе пре службе божије и то до такве заборавности долази, да их и сами хришћани опомињу на дужност и цркву. —Често се у механама свађају са својим парохијанима и та свађа до таквог размера долази: да се псују, грде па чак и тужбе један против другог подносе, а то све омаловажава чин свештенички, кога је сваки свештеник, са пожртвовањем живота свога и части и на висини дужан чувати и заштитивати.

Тим пре што таквим саблажњивим поступцима наводи и друге на грех и саблазан, а међутим зна се да је за све ове свештенике према канонима С. православне цркве строго одговоран, сем тога има таквих свештеника, који своју парохију остављају по неколико дана без да је претходно јављају својој власти и без да зато траже дозволу; а после се појављују тужбе: да овај или онај обреније, имао ко да нам време сврши у парохији [дослован цитат. при. приређивача]. Исто тако има их, који су дошли отворено у сукоб са влашћу, државном-чиновницима, па услед тога и те личне зајевнице оговарају и омаловажавају један другог до крајности и свака безобзирност — а тим самим шкоде ауторитету обеју власти црквене и државне, а нарочито се штети рад и дужност, који они врше. Па још и то није све, него на несрећу има и таквих свештеника, који веома мало имају међусобне љубави, а још мање слоге и братства, шта више има их који се гложе и завађају, тако рећи око ништа, а често долазе до такве безобзирности, да се између себе грде, један другог оговарају и мрзе, један другоме у кућу по неколико месеци, па и по 4-10 и 20 година не улазе, нити између себе говоре, као што би требало да у Христа браћа раде. И што је још црње и жалосније, то се већином налази код оних који су више награђени, а који виднија места у Србији заузимају. У тој злоби и пакости долазе доглед, да један другог грађанским судовима и властима туже, с намером осрамотити, омаловажити и светити се брату своме.

Ово је свима г.г. члановима без сумње познато, јер тога има у свима крајевима Србије.

И зато што се међу свештенством развија та мана – не братољубље и што то опет потиче из грамзљивости, држимо да је крајње време, да се то где се то појави, одмах отклони, како не би тај порок дубље ухватио корене и служио на саблазан хришћанима. – На Архијерејима и Сабору Архијерејском лежи велика дужност да оване што пре лека нађе. Даље има и таквих свештеника, који се толико заборављају, да на своја уста изговарају чину његовом недоликујуће речи, откуда би требало да излазе само Еванђелске поуке, па чак и према светињама указују мало уважања и пожртвовања, а има их и такви који служе на саблазан парохијанима или у необзирности у јелу и пићу, или у приватном домаћем животу своме заборављају да су они дужни пастви својој предходити животом својим у свему што је побожно; што је добро; што је узвишено и племенито. – А чему се може човек научити од таквог свештеника, који већином проводи време по механама и кафанама, и који нема ништа у кући и башти својој? – Налази се таквих свештеника служилаца, који се много мешају у послове, који нису њима и њиховом позиву и дужности намењени, да о њима бригу воде. – Ово њихово јавно и тајно мешање доводи их у сукоб са онима којима су ти послови намењени да их врше, а то служи на уштрб њиховог свештеничког ауторитета и на штету њихова и црквеног интереса. И најзад има у српској хијерархији и таквих свештенослужилаца, који мало или нимало воде рачуна о својим дужностима према старијима.

Такови мало указују поште према свештеницима, а ови још мање према свима вишим црквеним чиновима, а најмање сви према великодостојанственицима црквеним. Сви млађи очесују да старији заслуже њихово поштовање и то не по добрим и савесним радом, већ ласкањем и добрим речима и понашањем према њима па ма они то и незаслуживали.

Све горе наведено односно свештеника [дослован цитат, при. приређивача] постоји готово у целој Краљевини Србији, као што смо сазнали са неколико крајева драге нам домовине. И то, а и друге прилике учинило је, те [је] наш народ српски постао веома равнодушан према цркви и вери, а услед овога се све више развијају пороци и греси у средини његовој. Свакоме је од нас познато, да су последњих година и о великим празницима празне цркве, и шта више с године у годину све мање хришћана приступају Св. тајни причешћа, а још мање долазе на исповест. – А ово све води и народ и цркву у недогледне посљедице. Но, да би се свему рђавом стало на пут, да би се свештенство упутило на савесно и тачно и с пуно достојанства и важности врши своју дужност, као и да би се хришћани опоменули и упутили, да и они од своје стране врше и

чине оно што је дужност њихова у односу на спрам цркве и вере, и владали се онако, како само доликује правом и истинитом хришћанину; – Пре свега требало би казати свему томе праве узроке, а затим исте што пре отклонити, без обзира на личности и положаје, јер пред црквом и у цркви сви смо једнаки, сви синови оца небеског и следбеници Господњи нашега Исуса Христа. За истраживање тих узрока и за одклањање истих, на првом месту позван је Архијерејски Сабор и, цела хијерархијска управа. – Стога налазимо за преко потребно предложити Сабору Архијерејском; да о томе размисли и корисну одлуку донесе.

V

У путу смо... и добрих и ваљаних служилаца олтара божијег, од којих неке смо усмено похвалили, неке наградили одлицијима, којима као Архијереј располажемо, као протојерејским чином, набадреником и црвеним појасом: препоручивши награђенима, да се и убудуће владају онако како би у свему другима могли за прилику и углед служити нарочито у пастирској дужности; а неке ћемо предложити сабору за награду надајући се, даће Сабор предлоге наше за умесне наћи и усвојити. И најзад, у нашој епархији има историјских места и споменика и ми смо измсу њих посетили ова: Љубић, Јавор, Добриње, Таково, и Горње Црнуће. На Љубићу и Јавору, где [је] хиљадама српских јунака за слободу српску пало и сахрањено, држао сам парастос за упокој душа тих мученика српских, и тиме се према Св. сенима њиховим одужили. У Добрињу посетили смо место, где се родио Велики Милош-књаз српски, и благословио Споменик кога су сељани, пријатељи и потомци његови подигли на месту, где је била његова скромна кућица и држали смо парастос њему у његовом оцу, који је сахрањен код цркве добрињске, коју је он за споменик свом оцу подигао.

Исто тако посјетило смо кућицу кнеза Милоша у Горњем Црнућу, где је Он са кнегињом Љубицом, децом и Матером Вишњом живео 1815–1819 год. и држао сам парастос у Манастиру Враћевшници и свима њима прелио гробове: његове мајке Вишње и деце Гаврила и Марије. Сељане Г. Црнућа посаветовали смо да подигну споменик и они су одмах почели упис за то, већ је за ту целу више од 40 [дуката Цесарских сакупљено]. Посјетили смо такову цркву и Таковски грм, и код Грма смо светили водицу, и народ поучили, и најзад одржали смо парастос у свима варошима и варошицама и Манастирима за покој душе

приложника храмова погинулима у рату свештено-служилаца и историјских личности.

Овај је чин наш веома задовољно примљен од стране народа и народ је, свугде у масама присуствовао при парастосима са особитом побожношћу молио се богу за спасење душа упокојених. Ми смо на свима местима говорили беседе, позивајући народ на благодарност, према свима онима свима, а нарочито према онима, који су за слободу живот свој положили. И ове је беседе слушао са задовољством к срцу примио.

VI

При свима пороцима и манама, које су се почеле у народ увлачити, ипак имамо се похвалити са народом, који нас је на најљубазнији и најдостојаственији начин предусретао, дочекивао и испраћао, као свог Архипастира, што нас је испунило надом, да још није доцкан за поправке у чему има да се поправи, само би требало с тим похитати.

Народ не само да је слушао савете Наше, него је свечано најављивао да ће савсте у срца своја дубоко урезати и трудити се да да се по истима у животу своме управља.

Исто тако приметило је се и на свештенству, да је и оно савсте примило озбиљно, и огромна већина похитала је да наредбама Нашима поступа. Сви су обратили већу пажњу на чистоћу цркве и тако исто и на тачно и савесно вршење свештеничке своје дужности. Такође су понашање своје према народу и власти на бољој основи удешавати него што им је досада било. Механе и кафане већином су готово сви оставили и са већом љубављу похитали у цркву о чему ћемо вазда јаког надзора и рачуна водити. --

И државним чиновницима смо препоручили да се према цркви са већом љубављу односе да светињама више поштовања и уважаења указују и они су нам то својски обећали. Исто тако тражили смо од њих да обрате више пажње на оне који су одани разним пороцима, те да их упућују они на прави пут, а неисправне да подвргавају казнама законским, као и свему добром и користном да буду на руци и у помоћи свештено служеоцима олтара Божијег, како би они могли на корист цркве и државе вршити своју свету дужност. У духу овоме. Ми смо послали свима шефовима разних надлежатељстава у Нашој Епархији Наше посланице и они су сви дали реч свечану, да ће и животом и радњом ићи на религиозно и морално усавршавање нашег народа. Шта више уверили смо се да су неки већ и отпочели радити и живети у духу томе, што им и на особиту похвалу служи надајући се да ће и остали тим путем поћи.

Архијерејског Сабора
Понизан
Епископ жички
Никанор
Манојловић
ЕН=0411
1. октомбра 1886. г.
Краљево

(„Извештаји Никанора, епископа Жичког, о каноничној посети у делу своје епархије у лето 1886. године“, приредио Радош Ж. Маџаревић, *Изворник* 18, Чачак, 2002, стр. 35-43).

Епископ Никанор (1843-1916)

2. КРИЗА МОРАЛА И СЕКУЛАРНО ПРОСВЕЋИВАЊЕ. СВЕТОСАВСКИ ГОВОР УРОША КУБУРОВИЋА, ПРОФЕ- СОРА ЧАЧАНСКЕ ГИМНАЗИЈЕ, 1910. ГОДИНА

*Говор г. У. Кубуровића, професора
држан 14. јануара 1910. год., у сали гимназијској.*

Поштовани гости,

Прослављајући данас успомену на првог српског просветитеља Св. Саву, колегија наше гимназије ставила је овог пута мени у дужност, да вас поздравим, и у исто време позабавим са неколико пригодних речи, као што је то у оваквим приликама већ и уобичајено.

Како је данашњи дан један од оних ретких дана у години, када се ми, наставници, и ви, родитељи, налазимо заједно под школским кровом, ја мислим да ћу најбоље погодити вашу жељу, ако ову ретку прилику употребим на то, да вам за часак скренем пажњу на извесне наше заједничке дужности, које се, и по значају и по важности својој, издвајају и истичу високо изнад наших свакодневних брига. – Мислим да проговорим неколике речи о васпитању у опште са нарочитим погледом на васпитање школске омладане.

Истина, ово питање толико је старо, и у разним приликама тако често претресано, да је већ постало, тако рећи, стереотипно, (сасвим обично) али ипак, са школског гледишта, оно је од толике важности, да о њему, као о свакој другој корисној ствари, не може никад бити сувише разговора.

Што ме је још определило да узмем поменуто питање за предмет овог мог говора, то је оно створено мишљење, да нам данашње гимназије у својим васпитним резултатима подбацују далеко према резултатима које су нам давале ове исте школе ранијих година. Да овако мишљење почива на оној урођеној нам склоности: да се увек жали за старим добрим временима – то не треба, држим, нарочито поминати. Али, ипак, не могу спорити да су и гимназије као и други просветни заводи, имале чешће пута застоја у свом напреткању, а кави су били узроци том застоју, о томе ћу вам сад нешто казати.

Наше школе, господо, као и све друге државне установе, крећу се у свом раду под импулсима које добијају од своје централе. Стога од срећености и стабилности јавних односа у земљи зависи много, какви ће бити резултати, које школа у свом раду показује. Чести потреси и трзавице, и уопште нередовна стања, која су се у земљи готово периодично јављала, уносили су многе пометње и забуне и у школским пословима, те и утицај школе на културни развитак нашег народа није увек показивао жељени успех.

Други један моменат, који је од не мање важности по васпитање школског подмладка, то је утицај домаћег васпитања. Како су наше школе већином екстерног типа, то је и тај утицај од пресудног значаја за стварање ученичког карактера. Ако се сад запитамо: да ли кућа као васпитна чињеница приватног карактера, делује у истом духу и правцу, који је школа себи у задаћу поставила, другим речима: да ли нам је домаће васпитање у моралном и националном погледу у већини случајева беспрекорно? – На овакво питање ја бих дао овај прост одговор: васпитање деце је једна празна реч код већег дела нашег народа. Жудња за што безбрижнијим и угоднијим животом потисла је код нас сваки виши осећај дужности, те изгледа, да се сва активност данашњег нараштаја своди готово искључиво на то, да се створе прилике за лично благостање, док је питање о васпитању омладине одгурнуто готово на последње место.

Под таквим приликама породичан живот губи свој националан карактер; родитељска брига над породом слаби; супружници, под притиском личних прохтева, заборављају често на главну задаћу свог брачног живота, а деца, лишена оног благотворног утицаја који само једна примерна кућа може да врши, расту са свим себичним тежњама и другим лошим особинама, које сад школа треба да поправља. – И заиста, по разним склоностима и навикама наших ученика, ми можемо доста лако да познамо кућу која нам их шаље. Тако нпр. по готовости њиховој да се увек служе истином, да употребљују у своме говору пристојне изразе, да се понашају уљудно према свима и свакоме, није ни мало тешко погодити, какве појмове о моралу имају њихови укућани. Исто тако, по спољашности њиховог одела, по чистоћи њихових тела, по марљивости и уредности које они показују у свом школском раду, може се бар приближно закључити, какав ред и чистоћа влада у њиховим домовима. И најзад, по њиховом одушевљењу и полету за свим оним што се српско зове, може се бар од прилике оценити, са каквим су осећајима према отаџбини задахнути њихови родитељи.

Из ове кратке напомене ви већ видите доста јасно, колико једна, у сваком погледу уредна кућа, може наставницима да олакша труд око образовања поверене им омладине. Јер, ако је рад на умном васпитању ученика искључиво наша наставничка дужност, бар у погледу моралног и националног васпитања, родитељска кућа могла би да нам буде од велике помоћи. – Ја се не бојим, господо, да ћу се огрешити о истину, ако одма овде изјавим, да се ми са том родитељском помоћи не можемо много похвалити. Исто тако могу отворено да кажем, да би мало јаче интересовање са те

стране, išlo не само у олакшицу нашег наставничког рада, него би највише припомогло да се постигне, без великих напора, максимални успех у школској настави.

Има још један моменат, који је од пресудног значаја за образовање школске омладине у њено зрелије доба, то је утицај околине, друштва, и у опште утицај јавности.

Бачки је живот – живот идиличан, живот пун поезије и младих сновa. Школа је увек била један мали свет за себе, где не зна ни за мржњу, ни за злобу, ни за интриге ни за преваре, нити у опште за многе друге особине модерног друштва. Али, чим ученик напусти школску кућу ствар већ стоји мало другаче. При првом кораку у јаван живот, наш омладинац осетиће одмах другу моралну средину – други свет. У његовом доскорашњем оптимизму наступиле лагано један мали преокрет, и оно што му је некад изгледало неверица, немогућност, појавиће му се сад на јави као стварност. Он ће чешиће пута моћи да види, како заблуда потискује истину, како неморал ликује над моралом, како лични интерес тријумфује над интересом целине и т.д. и т.д. и како према свима таквим појавама, наш свет остаје више мање равнодушан. Пред таквом перспективом наш омладинац имаће одмах да се определи: или да иде и даље путем врлине, т. ј. оним путем којим га је школа до сад упућавала, или да се прилагоди навикама овог за њега новог друштва. У већини случајева његово одређење зависиће од јачине утицаја тих трију васпитних чињеница, под којима се формирао његов карактер. А те су чињенице, као што сам напоменуо: кућа, школа и друштво.

Господо,

Поред нашег старања о васпитању чисто школске омладине, на свима нама лежи једновремено и дужност, да се бринемо и о просвећивању народне масе, како би се бар будући нараштаји сачували од ове моралне и физичке дегенерације, у којој се налази данашње друштво. – Могу вам овом прилаком напоменути, да се у овом правцу чине већ неки кораци; наиме, ради се на стварању извесних културних и националних удружења, која би покушала да приватном иницијативом потпомогну и убрзају постигнуће оних циљева, на којима школе по дужности својој непрестано раде. Јер, не треба губити из вида, да отпорна моћ једног малог народа као што је наш, не лежи толико у његовој тренутној физичкој сили, колико у просвећености и благодану у коме се налази његова маса. Стога ја мислим, да бисмо ми засада највише учинили за будућност нашег народа, ако би смо се постарили да га што пре уздигнемо на онај ступањ културног развитка, на коме се одавно налазе друга просвећени народи западне Европе. – Као што видите,

питање о народном просвећивању појављује нам се данас као питање народног опстанка.

Први корак, који би у овом правцу требало предузимати био би рад на моралном препорођају данашњег друштва. Јер, гледајући на ову непојмиву равнодушност и немар, на ову ретку апатију са којом наш свет предусреће многе и многе ружне појаве, ја бих рекао да ми данас преживљујемо једну тешку моралну кризу, и ако овакво стање и даље потраје, могу нас спољни догађаји врло лако изненадити и довести у питање све наше досадашње тековине,

Узалуд ми данас гомиламо законе и поопштравамо њихове кривичне одредбе, борба индивидуе против државе трајаће све дотле, док се друштво не буде уздигло на толики бар ступањ просвећености, да могадне схватити идеју солидарности као једну општу потребу. – Ако се понекад и покуша, да се приватном иницијативом постигне какав циљ, од општег интереса, такви покушаји завршују се обично неуспехом, из простог разлога: што се пословима те врсте не приступа са потребном збиљом, него се на њима ради више из параде, из спорта или моде ради. Па и онај друштвени ред наш, коме је јавна служба редовно занимање, не стоји увек на висини своје дужности. Довољно је само бацити један, ма и летимачан поглед по државним и другим јавним установама, нарочито тамо, где је одговорност слаба или никаква, па да се одмах види: са колико се савести и прегаштва служи данас земљи и народу.

И ове неколике напомене довољне су, држим, да вас увере, колико је морално посрнуо данашњи нараштај и како ће много озбиљног рада требати, па да се какве поправке у овом правцу могаду учинити.

Господо,

С моралним опадањем иде упоредо и физичко опадање као његова природна последица. Узрок овој другој појава не лежи толико у неким одвећ лошим економским приликама, колико у изопаченом и неуредном животу нашем. Данашња младеж рујинише своје здравље пре него што и стигне у зрелије доба. Уместо да слободне часове употребљује на телесно јачање и душевни одмор, она чами читаве сате по затвореним просторима, банчећи и проводећи време у пороку и разврату, трујући се у исто време и телесно и умно. Пијанство и коцка, то су најомиљенији и готово једини спортови нашега друштва. Њима се одаје у равној мери и старо и младо, и сиромаш и богат, и прост и школован. Пијанство удружено са коцком упропастило је и разорило толике домове, помутило и обесвестило толике умове, и, понижавајући човека до

скота, највише допринело да се број злочиних дела попне до ових невероватних висина. — У оваквим приликама цело друштво дегенерише се, број моралних и физичких инвалида расте, а брак као основ породичног живота постаје редак или бесциљан.

Гледајући на брак као на једну од великих дужности које човек има према земљи, ја бих желео да се на овом питању мало задржим и да о њему изнесем своје гледиште макар то било и сасвим површио. Узрок опадању бракова не лежи само у моралној и физичкој декаденцији друштвеној, коју мало час напоменух. Неки, мало на страни погледи, које један део нашег женског света има о циљу брачног живота, доприносе такође овом доста приметном опадању бракова код нас. Ја сам мало час напоменуо, да је жудња за што безбрижнијим животом потисла у нама сваки виши осећај дужности, те се и на брак почело гледати, не као на погодбу за оснивање породице, него као на неку врсту разрешнице од рада, као на промену живота на боље. И, у колико једна брачна прилика пружа већег изгледа на уживање и безбрижност, у толико се ова сматра за повољнију. Идеално удомљење сматрало би се данас оно, где су нерад и доколица потпуно зајемчени. Отуда и појава бракова без деце или са ограниченим бројем деце — појава срећом још ретка код нас. Али не треба да ме ко рђаво разуме и помисли, да ја, са оваквим својим погледима на брак, жалим за оним временима, кад је човечији живот био оличен у вечитој борби са дивљом природом. — То не. Ја се само бојим, да ове велике културне тековине, које су данас ослободиле и човека и жену од многих умних и физичких напора, не изазову код млађег нараштаја неку врсту моралне и интелектуалне депресије с обзиром на ону изреку: да је беспослићење мати свих порока. — То и ништа више.

Са питањем о браку стоји у непосредној вези и то тако звано женско питање, које се код нас, благодарећи нашим релативно повољним економским приликама, не појављује још у онако акутном облику, као што је то случај у другим земљама са великим насељем. По себи се разуме, да ја ово питање нећу додиривати са социјално правне стране. Мене оно интересује сада кад га посматрам само са националног гледишта. А са овог гледишта посматрано, женско питање своди се на питање о улози жене у породици, као матере и васпитачице. Са овим се једновременно и питање о школовању женскиња има сматрати као једна општа потреба. — Једино, што бих овде имао напоменути, то је, да при састављању наставних програма за женске школе треба увек имати на уму ово: *да је материнство главна задаћа женског живота, и да све дошле, док се ништање о јединству наше нације буде истицало изнад свих*

других питања, док се оно буде налазило као још неосишварена тачка нашег државног програма, све дошле велим, прва дужности женова остаће неизменљиво, да све своје бриге посвети првенствено заједној и васпитању своје деце и вођењу надзора над својом кућом. Исто тако држим, да, кад год жена буде напуштала ове своје високе дужности, кад год она у јавном животу буде налазила више задовољства него у домаћем, такви њени поступци неће никад остати без штетних последица по целу њену породицу. – Ја све ово истичем највише зато, што налазим, да само једна примерена кућа, једна високо морална породица у сјају је да да синове и кћери, на које ова земља може да рачуна.

Поменуо сам, дакле, на шта би нам ваљало пазити при састављању наставних програма за женске школе. Стога ја и мислим, да ће сваки женски васпитни завод промашити свој циљ, ако својим наставним програмом не обухвати бар онолико знања из домаћег газдинства и материнства, колико је то за једну домаћицу неопходно потребно. Од овога не изузимам чак ни оне женске школе које спремају своје питомице за самосталан живот. Да је досадашње васпитање наше женске младежи било у овом погледу непотпуно, да не кажем погрешно, о томе држим, не може бити спора, а какве су биле последице од тако непотпуног васпитања, о томе ћу вам сад нешто мало навестити. Зна се нпр. да наше чиновничтво тражи већином своје брачне партије у имућнијим редовима нашег грађанства, или, како се то обично каже, жени се из бољих кућа. Не може се сад предпоставити, да те тако зване боље куће занемарују потпуно васпитање својих кћери, ако ни зашто друго а оно ради свог сопственог гласа и угледа. Ако сад погледамо мало боље на породичан живот, а особито на домаће газдинство нашег чиновничтва (нарочито његових виших класа), ми ћемо ту одмах моћи оценити и вредност оног васпитања, које наше женскиње данас добија. Са малим изузетком, домаће газдинство нашег чиновничтва тако је неповољно, да већ почиње утицати штетно и по саме интересе јавне службе. Стога су се наши владајући кругови баш ових дана нашли побуђени, да спреме нарочите законске одредбе, нажалост мало ласкаве по углед чиновнички, којима би се учинио последњи покушај да се тим невољама једном крај учини. Ја бих, истина исправду учинио према нашим женама, када бих за овакво стање ове ствари њих једине одговорним чинио. Али ипак нећу погрешити ако кажем, да би ово зло било далеко мање, када би се на познавање домаћих послова, по женским школама, колико толико пажње обраћало.

Господо,

Ја сам у почетку мога говора напоменуо, да се питање о просвећивању нашег народа има данас сматрати као питање народног опстанка. Додао сам још, да извођење ове велике културне задаће спада у нашу заједничку дужност, а нарочито у дужност оних, који су према свом социјалном положају највише позвани да у оваквим пословима воде прву реч. Ви и сами увиђате, да су нам школе за овакве крупне послове саме собом неудовољне, ако им какве друге чињенице не притекну у помоћ. Те друге чињенице могу бити, или опет какве просветне установе, или каква филатропска удружења или најзад какве веће организације, које би имале карактер инструктиван макар и у најмањој мери. Како су и наше партијске организације, према својима програмима, примиле на се дужност да обавештавају и уче народ о многим корисним стварима, ја мислим да би и оне за горњи циљ могле бити од неоцењиве користи. Њихов огромни утицај над простом масом био би најбоље јемство да би се овај велики рад на просвећивању народном завршио са успехом. Требало би само да се њихова међусобна борба, која се данас измејнула у борбу интереса, врати у свој првобитни облик: у борбу идеја. А да се ово јосијшње, треба почети са јосијшњем јачањем мишљења и убеђења, треба показивати мало више ширеловости а многу више уљудности приликом расправљања јавних питања, треба сузбијати утицај рђавих људи и ш. д. и ш. д. – Тимо би се нарави мало по мало употомиле, људи би с поверењем прилазали једни другима, настало би доба културних утакмица и велико дело народног просвећивања примичало би се лагано своме крају.

Господо,

Септембарски догађај од предпрошле године [анексија Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске 1908. године, при. приређивача] задао је тежак удар српској народној мисли. Наше племе осетило је од тог тренутка, ваљда први пут, велику опасност по свој опстанак. Не смемо сад клонути духом, нити се подавати узајамним рекриминацијама. Велики удари дају увек и велике лекције. *Треба нам сад журно радијати на просвећивању и цивилизовању народне масе и уједно још да земља, под здруженом акциом свих својих синова, крене ђиганским кораком у напред.*

Тиме ћемо најбоље демантовати сва она злонамерна тврђења наших непријатеља, да смо ми елементи нереди и народ ниске културе – а тиме бисмо понајлакше обезбедили срећнију будућност своме племену.

(„Говор г. У. Кубуровића, професора држан 14. јануара 1910 год., у сали гимназијској“, *Св. Савски говори*, Чачак, 1910, стр. 2-8).

3. КАНОНСКА ПОСЕТА ЦРКВАМА ЕПАРХИЈЕ ЖИЧКЕ ВЛАДИКЕ НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА 1919. ГОДИНЕ

ТАМО-АМО ПО ЕПАРХИЈИ – ПРИЛИКОМ Г. ЕПИСКОПОВЕ КАНОНСКЕ ПОСЕТЕ ЦРКВАМА

Редовна богослужења. У катедралној цркви у Чачку врше се посевдњено јутрења и вечерња богослужења. Уобичајено је, да се на службама, по прочитању Јеванђеља, текст Јеванђеља одмах тумачи народу, мисао по мисао. Народ ово много цени и воли. – Како нам је лепо поп Веља данас тумачио Јеванђеље! вели Једна госпођа. И додаје: ах, кад би то могло да буде сваке недеље!

А зашто не може?

Посевдњена богослужења морају се вршити по свима манастирима и варошким црквама, без обзира, има ли кога у цркви. Пре свега, црква је увек пуна невидљивих, блажених духова. А ми верујемо, да видљива и невидљива црква чине једну целину. А осим тога, свештеник треба да се моли Богу усрдно баш онда, када у цркви нема народа. Он има да се моли Богу за оне, који нису могли или нису хтели доћи, Богу се приноси молитва, а не народу. Не може, дакле, црква бити празна, кад је Бог у њој.

Ужице. Бистар је и отресит народ у Ужицу. Мало је се где народ молио Богу с толиком усрдношћу као у Ужицу приликом архијерејске службе. Један социјалист рекао је том приликом: Ми не разумемо Хришћанство. Кад би га разумели, ми би га усвојили. – Наравно, да би се Хришћанство разумело, треба нарочита припрема срца и душе. „Чисти срцем видеће Бога“. Ужички свештеници имају једну добру њиву, која се с много добре воље и с много молитве може изванредно обрадити тако да донесе стотруки плод. Није то без основа, да се међу Ужичанима појављују људи са даром пророчке видовитости. Има у тим горштацима неке психичке дубине, каква је ређа међу равничанима. Треба само ту дубину заталасати и оживети.

Пожега. Два виђена свештеника – но једна ретка духовна непробуђеност. Варош је без цркве.

Годовик. Какав контраст према Пожези! Село, и то сиромашно брдско село, а има две красне цркве. Све у реду, све ограђено, почишћено, окречено. Тудори-сељаци ипак се вајкају: нисмо стигли још да патопемо је боље. (Међутим камени патос је и сада добар.) Док се мало народ одмори, морамо набавити добра звона. А свештеник млад, одушевљен, окретан душом сливен с народном душом. Нека га Господ благослови заједно с његовим добрим парохијанима!

Ариље. Немањића задужбина. Не зна се шта је божанственије, да ли само место, где је црква, или архитектура, или живопис.

– Само, господине, прокишњава. Требало би је покрити, а и окречити.

– Па за што нисте покрили и окречили? Зар наши стари могоше подићи ову задужбину, која кроз 700 година не посрну и не препуче, а све новије генерације Ариља и околине не бише у стању променити кров и окречити цркву неколико пута?

– Па хајде, прикупите што ви можете, а што не можете, тражићемо на другој страни. Ваше место чувено је и виђено због овог величанственог храма.

Па обећање учинити.

Клисура. Необично романтично место. Архитектура цркве фина и нежна. Но манастир је опљачкан до последњег конца. Но народ притиче у помоћ манастиру ценећи две ствари: саму светињу и доброту и лепоту душе оца Пимена, сада синђела Пимена. Приликом архијерејске посете манастиру, поменут је у храму и народни мученик поп Вељко Танкосић. Г. Епископ му је запалио свећу пред иконом Господњом. Ускоро ће о. Пимен набавити све што треба, да би и ова светиња опет пропојала. О. Пимен је у исто време и даровит сликар.

Ивањица. Народ у великој жалости за многобројним погинулим у рату. Плач и риданје. Мало место, а много жртава. Два стара свештеника: један робовао у Нежидеру, други опслуживао. Онај што је опслуживао треба да испуни свој дуг савести према оном, што је робовао. Седа брада, мало рана остало, а Страшни Судија чека.

– Свештеник из планина што при парастосу није знао да чита обичну стихиру опела, требао би да се научи читању. Никад није доцкан учити се. Мала варош, а како велики прилог у цркви за сирочад у Ивањици! Хуман је овај наш народ у души, и хоће да да за хумане цели као ма који велики народ.

Котража. Свештеник примеран. Учитељ окрстан и речит. Председник општине моли Епископа, да скине клетву с народа, коју је бадио један од пређашњих епископа због злочина, што су се десили у Котражи.

– Покајте се, и бићете благословени. Чините благословена дела од Бога, и Бог ће излити свој благослов на вас и на децу вашу.

Шта један паметан и богобожаљлив свештеник може да уради за једно место показује пример пок. поп Милете. Он је био прави верски, просветни и културни пионер за Котражу. Зато га и прати благослов народа и с оне стране гроба. Но треба имати две особине велике:

1. бити богобојажљив, и
2. не бити човекобојажљив.

Необичан пример благочешћа, душевне доброте и јеванђелског одушевљења за сав околни народ даје својим животом, и делом и речју прости сељак Ранко Миленовић из Лука. Нека га Господ подржи и окрепи!

Гуча. Једно врло симпатично место. Народ вредан и вољан за свако добро. Народни посланик је човек из старе свештеничке куће, те и по традицији мора бити одан цркви. Свештеници уредни у својој формалној дужности, но душе су им несливене уједно, што и народ осећа и критикује. Добро би било да се старци сете своје страшне одговорности пред Вечитим Судијом и брзо се уједине духом и истиним. На што чинити један другог несрећним? Својим неспоразумом они сами унапред осуђују на неуспех сав свој свештенички рад. Ко тражи ману у брату своме, наћиће је увек. А ко тражи добро у брату своме, наћиће га такође, ма да је оно често, као драги камен, дубоко у души скривено.

Језевица. Само место је изабрано по царском укусу. Под Јелицом планином, услед чувених јеличких вођака и винограда. Живопис у цркви добар, но не тако добар као у задужбинама ранијег датума. Портрет Светог Саве, Цара Лазара и Св. Арсенија потпуно чист и јасан. Свети Сава са тонзуром на глави. Интересантно је, да се у олтару налази портрет папе Бенедикта.

Маса народа скупља се о Великој Госпођи, како из ове тако и из околних парохија. Отац Милан ужива глас доброг пастира и хуманог човека, као и његов пок. отац, чувени прота Вића из Језевике.

Народ радо слуша реч Божју, но лако је и заборавља. Као семе бачено на камен. Ово се тиче нарочито псовке и богохулства. На Вел. Госпођу чуле су се у близини светог храма страшне богохулне речи од неких пијаних ђилкоша. Свештеник би требао да поведе јаку кампању против псовања. У осталом ово је више мање општи порок народа. Те се препоручује свима свештеницима оно што и свештенику јевсвачком. Саветовање, прегња Божјом казном, потсећање на остале хришћанске народе, код којих је псовка непозната. У осталом српски народ научио се псовти светиње од својих господара. Турака. Чувиши од својих господара како хуле на хришћанску светињу, и робови су примили, те вуку то собом као неку наследну болест и сада као слободни људи.

Заблаће. Храм Божији у најжалоснијем стању од свих храмова у спархији жичкој. Наравно, није зидан за време Рада неимара, чија ни једна црква за 500 година није препукла, но од новиј мајстора,

чије грађевине пуцају за живота њихова. Но некадашњи мајстори из „мрачних времена“ причепћивали су се пред почетак грађења и радили су као синови оцу, а модерни мајстори са сваком циглом узиђују у храм и по једну крупну псовку. Та се псовка и цигла не држе никако заједно, господо немари. Могло би им се саветовати, да кад буду зидали нову цркву, зидају је даље од друма, да не пада по њој прашина и да се рабадијске псовке не мешају са молитвом свештеника при светом путиру. Јер да је мудро зидати храм украј друма, зидали би били тако и Немањићи, људи мудрији од нас садашњих.

Краљево. Народ предузимљив и отресит. Школовани људи мање равнодушни према цркви него што је то обично. Децу воде на молитву у цркву уредно. Једна врста учитељица псва за певницом са старим учитељом. Било би лепо, кад би више учитељица подражавало ову своју другарицу. Свештеници ревносни у својој служби, исправни у животу, поштовани од грађанства и потпуно сложни у свом раду. Црква уређена и поново (после окупације) ограђена. Многи пароси могли би се угледати на свештенике у Краљевоу у дружељубљу, братској слози и заједничкој бризи за цркву и црквену порту.

Жича. Но колико се човек осећа радостан у Краљевоу, толико се осећа жалостан у светој Жичи. Једна запустела и занемарена кућа. Садашњи настојатељ закинуо је много од бриге за манастир и посветио себи. Нска само он поживи на многаја љста благоугодно, а Жича нека штрчи онде као гладна рода!

Министар Вера одредио је једну стручну комисију, да што пре изрази планове за рестаурацију жичке задужбине. Но мало је ко толико жалостан због пропасти Жиче као Краљевчани. Њихова добра воља, да рестаурирају манастир манифестовала се у више покушаја. Но велика воља, али мала снага. Но дошло је време да се њихова снага појача. Цео српски народ учиниће жртву, да засија светла задужбина највећег Србина у историји – Св. Саве.

Трстеник. Има најлепшу парохијску цркву у целој епархији. Јасан доказ побожности маленога града Трстеника. Црква им заиста може бити понос и дика. Само би били срећнији, када би се могли подичити исто тако и сложним свештеницима. На жалост, та срећа је ускраћена Трстеничанима. Опет старци несложни! Грађани помажу цркву, ограђују цркву, стварају црквени хор, а - старци бране своју „велику“ правду један од другог пред полицијом...

Један грађанин: „Ја не идем у цркву десет година због свештеника.“

„Грешиш ти брате. Нико не треба да иде у цркву на молитву

због свештеника, био свештеник добар или рђав, но због Бога и своје душе. А свештеник, грешан човек, као и ти – мада не сме то да буде – одговараће пред господом за своју службу.“

Љубостиња. Одмор души! Најлепше песма Богу, испевана на српској земљи! Колико робовања и колико слободе она је доживела и – надживела, па ипак стоји увек лепа, чиста, девичанска, као и првих дана, када је светла царица петала у црнини око ње на тихој месечини, молећи се Богу за косовске жртве. Љубостињска шума дивна као босиљак, бездушно сатрвена од „културних“ Немаца. Но слово Божје поје се у њеним зидинама. Стари игуман сама тихост, пострадао је од страшних господара за последње три године. Сабрат му је био у ропству далеко од манастира. Сада је ипак све у реду. Богослужења се врше уредно и савесно. Имања манастирска поступно се доводе у ред. Г. Министар Вера био је сав одушевљен Љубостињом, када ју је посетио пре извесног времена. А свако, ко има душе, мора бити у истини дубоко потресен на молитву тргнут, када само баца поглед на величанствену цркву Лазареве Госпође.

Миоковци. Бела, лепа црква усред зелених поља. Баш каква и треба да буде једна скромна селска црква. Хор од гимназиста из Чачка пева на тесној галерији. Сваки свештеник, који ревнује за духовно добро своје пастве, могао би онда-онда да приреди што свечаној службу, да позове хор из вароши где га има да позове кога од својих варошких колега, па да се увери како наши селјаци умеју то да цене: како с напрегнутом пажњом прате сваки потес богослужења; како с узласима радости и изненађења слушају хармоничну песму. Па онда кад објави, да ће се купити прилози на тас за књижице Светога Лазара, или ма коју другу хуману циљ, видећете, како се народ радо одазива. Мисни свештеник у Миоковцима опште је уважен због своје вредности и тактичности. Школа испод цркве, препуна ђака, као ника није била. Г.г. учитељи и учитељице сви сложни, вредни и интелигентни. А ђаци – било је милина слушати њихове песме и декламације на духовном концерту, приређеном за ратне инвалиде.

Горевница. Ретко која парохија слуша глас свога свештеника с таквим поштовањем као парохија горевничка глас свога старог пастира. „Он нас воли, и ми га слушамо“, вели један отресит селјак. Ето у чему је тајна. Ако хоћеш да те парохија слуша, мораш парохију заволети. Но како ћеш заволети једну парохију и стећи поштовање парохијана, ако размишљаш непрестано где је упражњена некаква боља парохија? Најбоља је за тебе она парохија, за коју си везан љубављу и поштовањем. Новац је гладан као

хијена, без љубави и поштовања. Љубав и поштовање увек доносе ситост и безбрижност. А која је парохија најгора за тебе? Она, за коју си везан само хладном службеношћу и рачуном.

И ако је било киша, народа се скупило доста. И то не због тога што долази владика, него што је свештеник наредио, да се тога дана дође. – Па како је гробље дивно ограђено, па парцелисано, па засађено цвећем! Требало би довести сав срез студенички овамо, да види, како се поштују мртви, како се гробља држе у реду и лепоти.

Па стара, српска, километарска софа. Свак донесе што је могао; и свак нуди свог суседа, да се прихвати његовог јела и пића. Сељак је за софом куд-и-камо учтивiji од варошана. Варошанин је гурман и ђаскало, и што већа софа све већи гурман и веће ђаскало. Сељаку софа улева поштовање. То је за њега као жртвоприношење, једна врста религиозне свечаности. За то он једе мало, „с разделом“, и пије само онда кад се здрави, иначе не, и ћути, ћути, и тек по неку рекне. И што дужа софа, све веће поштовање, све дубље ћутање, и једење и пијење „са страхом вјерују“. Српска сељачка софа јесте феномен по лепоти, реткости, узвишености и умерености. Ето у томе смо ми богатији од Европе.

Манастир Вујан. Пре свега нешто узгред: крај друма, где смо имали скренути за манастир, рскоше нам, да је то јабучњак манастирски. Јабукe се савиле од рода. Једна девојка хода по јабучњаку. „Дао нам, вели, игуман јабучњак на пола, да га сачувамо од лопова. Но не може се; обраше све; нисмо требали примати“. Њен брат, или отац, долази ту с пушком, те ноћева и чува. – Страшна појава! У Америци воћњаци и виногради и бостани стоје незаграђени. Нико не чува, а најмање с пушком. Није забрањено одабрати нешто воћа за јело, но ко сехвати да понесе у џепу или торби, казни се тешком робијом. Тако је у Америци; а код нас се воћњак даје на пола ономе, ко је у стању да га сачува. Од куде се излеже овакав лоповски сој у овој земљи велике историје тешко је објаснити. „Наш народ је добар“, кажу многи. Јесте добар, можда, но лопов је, сигурно. Чудновато, како доброта и лоповлук станују заједно, као беланце и жуманце под истом љуском!

Манастир на планини! Само узвишен осећај верски могао је доћи на идеју, да се на планини зида храм Богу. Гле, и планина је већ по себи један зелени храм Творцу.

Вујан је заграђен незнано кад и незнано од кога. Но није сасвим старог датума. За његово обновљење и унапређење највише се има благодарити фамилији Луњевица. Иза цркве налази се повише гробова Луњевица. У цркви стоји красан споменик Николи Луњевици од белог мермера, опереженог црним мермером. Своме деди подиже овај споменик Краљица Драга.

Много је пострадао Вујан у врсме окупације. Све време у њему су становали заробљеници, већином Италијани. Похарано је све што се могло похарати, нарочито што се могло појести или брзо уновчити. – Садашњи старешина окречио је цркву и конак. Но требаће и све остале зграде из основа преправљати и уређивати. – Народ из околине врло је одан овој свистињи, и у великим масама скупља се о већим празницима.

Горњи Милановац. Слаб одзив грађана према цркви. Цркву пуне сељаци и деца, чија су срца ближа Богу, и чији је ум отворенији за чудо света и живота него што је код полу-и-полу образованих. И болни и невољни од грађанства свраћају. И стари, – који су пробали све и разочарали се у свему.

А црква је красна грађевина. Сва је красна, и сва је у источном стилу, сем кубета, које је дигнуто ту свакако по зарази, која се у Србију унела ружним кубетом Саборне цркве у Београду. Па је порта јака и добро очувана. Од камена је и од гвожђа, те није могла окупаторима послужити за огрев.

Свештеници су још одевени а la Salanique, т.ј. по једној моди, довољно омрзнутој и застарелој. Но они држе – на супрот целом свету – да су одевени како ваља и требаје. Ко веле: рат је однео собом многе царевине, па је однео и мантије. Но парохијани не жале за однетим царевинама, али жале за однетим мантијама.

Одржат је духовни концерт у гимназији по поднес. У истини добар концерт, и сувише добар за Горњи Милановац, тако једно мало место. Заслуга за ово припада у првом реду месту свештенику хоровађи, а на другом даровитим ученицима, – даровитој рудничкој раси. Бог нека их поживи.

Мајдан. Ово је у истини мајдан отресита и паметна народа. Посматрајући ове горштакс из самих Рудничких планина, високе, суве, маркантне, и слушајући њихове јасне опаске о животу и људима, човск се нехотице ссћа наших првих устаца [мисли се на устанике, прим. приређивача]. Ето, какав је био Карађорђе, такав војвода Лома, такав Јанко Катић, такав Станоје Главаш. Ни бољи ни гори него такви. Ето такви су пре сто година спремили експлозију, од које се распршила страшна Отоманска царевина, од које је Европа дрхтала. Велите: треба наш народ просветити! А ми би рекли: ходите ви сви гамени варошки, ходите овамо на Рудник, да се просветите у чојству и јунаштву. Мудрост овога света није папирна мудрост, што се лако збира из књига и лако одлеће као банкноте, него мудрост саслушана од природних стихија, од гора и пролома, од хуке ветра и халакања потока планинских, од облака и звезда. Мудрост метална, која блиста и звечи, и опрезно се открива као дукати из ђемера. И, што је главно, научено се не заборавља

но чува у памети и лагано увсћава. А црква мајданска – права црква са кубетима, са свим неслична многим успутним магазима, названим црквама. Окружене високим планинама – као мајка Божја окружена јеванђелистима.

Свештеник живећи међу горитацама и сам почео личити на њих. Као да није ваљевско дете.

Само молитве, још више молитве. Сва природа рудничка призива на молитву. И црква да се преправи, браћо, да се преправи.

Враћевшница. Ту је Коца-Милош најрадије боравио у лето. У свом конаку на докату горњег боја, ту је он седео с митрополитом Мелентијем и разговарао о крупним државним пословима, док су татари летели на малим коњићима ка Крагујевцу и од Крагујевца. А доле под докатором кнежеви и пандури су у мртвом ћутању ослушкивали, кад ће господар ударити длан о длан. Кнез Милош је обновио Враћевшницу, а Митрополит Мелентије је подигао један конак. Но Митрополит је умро прс кнеза. И кнезу је било тешко, претешко. И кнез му је подигао спомен-плочу од црвеног мермера у самој цркви. Бол кнежев за својим главним сатрудником на стварању државе из ничега види се из болног натписа на плочи. На другој страни, упоредо са Митрополитом Мелентијем гроб је владике Вићентија Красојевића са спомен-плочом од истог камена. С поља, уз цркву, налази се један гломазан споменик Баба Вишњи, мајци кнежевој. У једној соби Милошевог конака налазе се слике, које је радио Ђура Јакшић, лоше слике једног доброг песника. Од новијих старешина манастирских највише је унапредио економију манастирску архимандрит Михаило. У време окупације старешновао је ту архимандрит Макарије, где је у јесен 1918 год. и умро. Садашњи старешина дошао је после Макарија, и настојао је живо да манастирско имање опорави и уреди. Само, Враћевшница није кућица за самца но за братство. А братства нема, – мука! Једино празником манастир има братства. Јер два свештеника служе при цркви Враћевшничкој. Околни народ односи се с великим поштовањем према светињи. А светињу ову зидао је неки племић Радич, војвода Господара Ђурђа Смедеревца. Види се јасно и његов портрет у фреско кречу на зиду. Лепа, риђа глава; прави словенин. Израз лица мек и умиљат; одело старо војводско.

(„Тамо-амо по епархији – приликом г. епископове канонске посете црквама“, *ПЦЕЖ*, бр. 2, Чачак, септембар 1919, стр. 41-45; *ПЦЕЖ*, бр. 3, Чачак, октобар 1919, стр. 78-80; *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, децембар 1919, стр. 141-146; Милош Тимотијевић, „Епископ Николај Велимировић у посети Жичкој епархији (ужички и чачански крај) 1919. године“, *Историјска баштина* 17, Ужице, 2008, стр. 111-115).

4. „КРСТАШКИ РАТ“ ПРОТИВ МОДЕРНОСТИ ЖЕНА, 1927. ГОДИНА

О данашњој женској моди.

Мода је израз друштвеног морала. Јер према моралу свагда долази и свеколики јавни живот и понашање једног човека, друштва и целог народа. С тога данашња мода није ништа друго него манифестација или огледало нашег данашњег моралног стања.

А каква је наша данашња мода? Да ли је она морална или неморална?

Данашња је мода, кроз и кроз, фриволна и неморална. Данашња је мода једна страшна напаст на свету. Данашња је мода саблазан! Она свет деморалише и доводи до лудила и моралног банкротства и жене и девојке. С тога, готово, све жене и девојке, које се подају данашњој моди, постају неваљалице, постају моралне трулине које претс да упропасте сав свет То је несумњиво. Природњаци велe да код свих животињских врста декаденција почиње од женке. А социолози и моралисти тај принцип преносе на морал у цивилизованом друштву. Зато се нарочито и систематски мора сузбијати женски разврат и женска морална поквареност коју потенцира данашња мода. „Будући је женски принцип уопште у природи старији од мушког принципа, и будући је женско старије, то од жене, вели наш филозоф Божа Кнежевих, као првог основа фамилије, зависи и чистота, и висина, и снага сваког вишег друштва. Од каквоће жене, од њеног тела и њене душе, од њеног здравља и снаге, од њеног васпитања и образовања од њене чистоте и висине зависи склоп и форми висина и снага и фамилије и сваког друштва људског народа, државе, човечанства. Жена је последњи социјални темељ и један од првих природних темеља на коме се диже сва историја човекова. Жена је сав његов прогрес и цивилизација жена је последњи услов од кога зависи све: и највеће и најјаче социјалне среће и несреће, социјални болови и радости човекове. С тога се данашња мода и модеран живот мора посматрати с највеће моралне висине. Данашњи модерни живот не сме се више толерирати. Он се мора безобзирно нападати, на све стране. Он је већ пун и препун моралног смрада, блата и понижења.

Оделу је циљ да покрива људско тело и да га штити од шкољивих атмосферских утицаја и чува од пожара животињских страсти. И зато мода што се тиче одела, мора увек одговарати томе

циљу, разуме се пазећи и на захтеве јавног морала. Али данашње женско одело није такво, јер и оделу и свеколикој данашњој моди дају тон елегантне дроље (кокоте) и најповареније женске у Паризу. И ја мислим, кад би Парижанке метнуле рогове на главу – и наше би модерне госпође и госпођице учиниле то исто. Зато сад по оделу апсолутно не може човек разликовати поштено и чедно женско челаде од лоћа, нити може човек распознати сељанку од варошанке. Погледајте наше још угледне куће и наш још угледан женски свет, и погледајте оне несрећне презрене жене и девојке по јавним кућама (курварницама) и упоредите их са женама и девојкама по „отменим кућама“ и „вишим круговима“ и шта ћете видети? Видећете исту моду, видећете исте костиме и исто одело; видећете исте наките, исте фазоне, исто разголићавање прсију (деколте); видећете исте кратке сукње до колена и изнад колена, да једва покривају“ „предњицу“ и „задњицу“; видећете исте хаљине без рукава; и видећете исто разголићавање ногу до бутина и руку до рамена; и видећете полуголе сисе и гола леђа до појаса; и видећете исту жудњу за накитима и за скупocenim сјајним стварима, и видећете још и исте забаве на којима женске долазе више голе него обучене; и видећете исте неморалне игре, исту лудачку музику, и тако даље. Жене и девојке из „отмених кућа“ и „виших кругова“ маме мушкарце свим средствима, а то исто чине и лоће. Разлике међу њима баш никакве, или је, можда, међу њима разлика само у овоме: што су жене и девојке по јавним кућама блуднице и лоће само за извесно време, то јест док их свет не изгустира и после не презре, а пропаде жене и девојке из виших кућа и отмених кругова – лоће су и поваренице на цео живот: али њих свет обично поштује и високо цени, и оне имају места чак и у највећим кућама.

А шта то све значи? Значи да је наш женски пол сувише рђав и поварен у моралном погледу; значи да се наш женски свет толико срозао, што се тиче моралног живота, да сав наш данашњи свет сигурно мора завршити пропашћу, ако не буде чеднији и моралнији. А чеднији и моралнији не може бити док се не врати ка Христу. Само што треба знати и ово: да је пут ка Христу апсолутно немогућ без Христа, јер је он сам и пут, истина, и живот. Бог не спасава свет кроз кратке сукње до колена, нити кроз буби-копф или кроз шишане женске главе и бријане женске вратове, нити кроз голо женско тело уопште, него спасава кроз Христа и кроз његову божанску науку, спасава кроз чедност и скромност, кроз стид и поштен или морални живот. Голи женски краци до бутина и деколте до трбуха не води на пут ка Христу него води ка ђаволу, који је и данашњу развратну моду наметнуо жени, као год што јој је у рају наметнуо забрањен плод.

Данас је у моди највише кратка сукња до колена и изнад колена, по угледу на најпоқвареније и најпроблематичније жене и девојке. И таква се ношња у нас мора најенергичније сузбијати.

Ја не вслим, да у моди треба да смо толико затуцани и конзервативни, па да се облачимо баш у свему онако како су се облачили наши стари пре сто и двеста година. Далеко сам од тога. И нисам за то да се и сад вуче "шлеп", да се оживљује кринолин и бајадер. Можемо бити и модерни што се тиче одела, али од моде увек треба узимати само оно, што је заиста лепо, скромно, чедно и практично. И, што је најглавније, наш народ треба да има своју моду, и своју моду треба да чува. Наше жене и девојке, на јавним местима, не смеју бити више голе него обучене, и не смеју изгледати, по облачењу, као оне по циркусима, као лутке по изложима, или као чупане дропље или дропљице или као извесне слике по забрањеним каталозима, или као оне на плажи и купању. Такво је облачење срамота и недостојно паметног и озбиљног женскиња. А кад пак, сви зрели и паметни народи, па чак и дивљаци, чувају своју моду и реквизиту своје нације и свога племена – зашто да ми не чувамо своју народну моду и реквизиту своје нације? Није ли то и велика срамота.

Саветујем сваком женском челадету да се чува шминке и кратке сукње и разголићавања тела и најозбиљнија женска у прекраткој сукњи или ошишана, нафракана и сувише деколтирана (разголићена) чини утисак неозбиљне и јавне женске. Друкчије не може ни бити у очима озбиљног и моралног света.

Кратка сукња и голо тело – знак да је челаде без стида, и нешто страшније: јер губљење стида води ултрапоживотињавању, води чопору!

Кратка сукња и голи краци до бутина казују мушкарцима које су то облапорне мачке и мачкице што траже да и мушкарци према њима; буду облапорни!

Кратка сукња – јевтин морал и знак да је ту бездан без дна!

Кратка сукња, голи краци и деколте до грбуха – амблеми моралне срозаности и пут за морално банкротство!

Кратка сукња, буби-копф и голе сисе – средство за дражење и мамљење мушкараца. Зато се мушкарац и не може састати мирно као човек са женском шишане главе, бријаног врата, голих сиса, голих рамена и голих бутина.

Курво! чуј реч Господњу: „На свакој распутници начинила си се би висину и наградила си своју лепоту, и показивала си ногс своје свакоме који пролажаше, и умножила си курварство своје“. (Јез. 16 25) Што се отров твој просу и што си откривала голотињу

своју...судићу ти како се суди онима који чине прелјубу и онима који крв проливају (16, 36-38).

Али кад каква морална личност напада женски пол због данашње развратне женске моде, покваренице се бране и веле: „То траже мушкарци!“. Међутим то није истина. Или је истина да то траже само покварени мушкарци, мушкарци који нису ништа бољи, у моралном погледу, од проституисаног женскиња. Паметни, поштени, озбиљни, васпитани и чедни мушкарци, ја вас уверавам, увек се гнушају перверзности и поквареница које се размећу и намећу својим голим телом; јер је то заиста толико гадно и гнусно за непокварен свет као год кад је човек принуђен да на јавном месту гледа нешто код кучке, и то не увек, него само у извесно време. Зато бих ја саветовао родитељима да своје кћери добро чувају од утицаја данашње моде, која их из родитељске куће изводи у данашњи покварен свет и голе и пишане, јер покварени мушкарци, као пауци, такве баш и чекају на корзоу, на забави, у парку и на другим јавним местима. Нека отац и мати никад не заборавају: „да рђаво друштво и прилике стварају неваљалице и рђаву децу: да децу треба чувати од саблазни и искушења којима је пун овај свет; и да се никад не уздају много у васпитање, поштенс и моралну јачину своје деце, јер и звезде падају и анђели греше, а и код најпоштенијих мушкараца увек много и непоштенства.“

Госпођица Сладојевићева, управитељка Вишег Васпитног Завода, каже: „Такав је дух времена“, и додаје: „Свака генерација има своје настраности“. Данашња мушка перверзност, вели она, тражи да жена личи на девојчицу. За све те настраности, вели госпођица Сладојевићева, криви су мушкарци, како они који измишљају цртање за моду, тако и они који плаћају рачуне, било то очеви или мужеви, свеједно. Зашто да је срамота млату девојку, која не улази дубље у ствар, да обуче данашњу модерну хаљину (скупочену и кратку до изнад колена), вели госпођица Сладојевићева, кад њену маму није стид да полунога сама своју кћер изводи ван куће? Дакле, вели госпођица Сладојевићева, врлина код омладине зависи од домаћег васпитања. Данас су деца, вели госпођица Сладојевићева, жртве родитеља и немара њиховог, а не кривци. Наш народ вели: „Добром се кочијашу не отимају коњи“ – тако каже госпођица Сладојевић.

Али није тачно све ово што тврди госпођица Сладојевићева. Ја велим, да ипак морална трулина долази од женског пола; јер зашто се девојке и жене подају перверзним мушкарцима и зашто чине оно што од њих траже моралне пропалице? Зашто жене и девојке пристају на оно што траже неваљали и перверзни мушкарци? Где им је памет, па да се не одголићују, ако индивидуе из покварених

друштвених слојева траже голо женско тело? И зашто жене и девојке пристају да чине оно што је срамно за човека?

И напоследку, чудим се да госпођа Сладојевић може називати девојчицама бестијалне јунице у сукњама до колена и изнад колена, голих прсију до трбуха, нафарбаних усана, шишаних глава и бријаних вратова. Овакве су жене и девојке мамци и клопке за мушкарце и саблазан да се и они проституишу и да и они пропадну у јавни разврат. Зато ја опет кажем, да свеколико данашње морално расуло долази од разузданог и деморалисаног женског пола. И тврдим, да би мушкарци били кудикамо моралнији и чеднији кад би женски пол био озбиљнији и на оној моралној висини коју прописује и проповеда црква Христова. Мушкарци би били, према женском полу, много мирнији, много озбиљнији и много моралнији да се модерне госпође и госпофице понашају онако како доликује женском полу. Али кад се оне разголићују и дижу сукње и на улици су више голе него код куће – могу ли мушкарци бити равнодушни према таквим мамцима и таквом њиховом изазивачком и саблажњивом понашању, којим оне намерно голицају и буде у мушкарцу успавану животињу, која лежи дубоко у природи сваког човека? Уклоните саблазан и мушкарци неће бити изазовани да чине оно на шта их сад наводе кратке сукње изнад колена и женско неуљудно понашање у опште. Немогућно је гледати на све то и бити равнодушан. Зато се ја чудим и не могу да разумем ово што чини наша полиција: забрањује мушкарцима да прилазе женским на улици ради познанства, а не уклања саблазан с улица и јавних места у опште, не уклања с улица и јавних места полунаге женске, женске у кратким сукњама и голих ногу до бутина, голих сиса и с цигаром у рукама и тако даље?

Полиција је, баш ових дана, објавила „Наредбу“ (читаћу књигу) о владању и понашању по кућама и на јавним местима. Циљ је ове „Наредбе“ да се сузбије јавни разврат који кулминује на све стране. Али ова наредба ништа не помаже. Зло опет остаје јер је она управљена само против појединих неморалних појава, а многе узроке јавног неморала оставља не дирнуте. На пример, полиција као што рекох, забрањује неморал и несутливо понашање, али легла разврата не растура. Отидох једног дана, по подне, и на плажу. Кад тамо – ужас и запрепашћење, јер се тамо полицијска наредба не поштује. А зашто? Зато, што полиција не забрањује да се мушкарци и женске заједно купају. Погледах – и мушкарци и женске купају се заједно. Мушкарци у затегнутим гаћицама, а женске, чак и голих сиса, у костимима кроз које се све види!

Жандари шетају, а кад их ја упитам: шта чувате? Они ми

рескоше: ми пазимо да се не би ко го купао. Али зато увече у 10 сати мене истераше из једног парка и ако сам био потпуно обучен. Питам, зашто ме истерујете? А жандарм ми одговори: забрањује се шетња по парковима увече после десет сати. Дакле обучени људи не смеју бити по парковима увече после десет сати, а мушкарци и женске могу се купати заједно по плажама! Зато мушкарци јутром кад устају хитају на извесне плаже као тови коњи и сваки рже за женом и кћерју ближњега својега (Ис. 3, 24), и нико сад не иде ни на једну плажу да тамо пљује зло и виче уа! А као хурије јуре на плаже и модерне госпође и госпоћице упаливши се за својим милосницима, у којих је тело као у магарца, и течње као у коња (Јер. 23. 20).

Али да се вратим. О плажи ћу ја писати нарочито и другом приликом.

Ја рекох и опет кажем: мушкарци су били много моралнији и уљуднији када би се модерне госпоћице и госпође понашале озбиљније на јавним местима. Али кад женске, пред мушкарцима, саме дижу сукње, кад се женске саме мушкарцима намећу својим голим телом и својим облачењем објављују целом свету да су оне књига на чијим корицама пише: „Прештампаване је слободно“. – Онда, разуме се, наћи ће се увек који ће на разне, начине, искористити ту њихову сувишну слободу на штету јавног морала и њих самих. Мушкарци су од природе, активни дрски и насртљиви. Али, они су такви само према поквареницама, које се саме намећу, или према онима госпођама и госпоћицама које се спремају да буду такве.

Зато ја опет кажем, аксиоматична истина: да сав јавни и тајни разврат и свака „скупница“ почиње од женског пола. Док жене и девојке не почну пред мушкарцима правити фуорорс својим голим телом и саблажњивим понашањем, дижући сукње пред њима и оголићујући прса своја и т. д., и док се жене и девојке не почну подавати сексуалној ватри, и док оне не почну желети и да се наслађују у тој ватри – дотле нема ни „скупнице“, то јест дотле нема ни блуда, ни разврата, ни проституције. Проституција је настала оног часа када је „хучка дигла реп, постала је проституција онда кад је женско почело дизати сукњу, разголићавати прса и рекло: „Ево мене и мога тела! Изволте! Уживајте а и ја уживам“ – Уништите или бар сузбите бес покварених и деморалисаних жена и девојака – нема неморала, нема проституције и нема блуди. Зато је несумњиво и апсолутна истина још и ово: да нема чедности где год је кокетерија, жеља за допадањем, луксуз и кратка сукња, или где год видите код женске цигару у руци, или деколте толико дубоко да се и сисе виде.

Данашње је облачење и понашање женског пола, на јавним местима срамота и болест која се мора лечити. Морална разурданост и данашње морално расуло женског пола не сме се више трпети у свету. Зато према данашњој развратној моди и скандалозном понашању женског пола не сме бити индолентна ни црква ни држава. Облачење женскиња по данашњој моди, то јест по моди коју измишљају и шире најпоқвареније жене и девојке, већ је умртвило свако осећање стида и сваки смисао о пристojности. То су већ добро схватиле неке државе и зато су се оне сад добро ухватиле у коштац с данашњом скандалозном модом. Чак је, недавно, и мађарски министар унутрашњих послова издао један општар распис ради заштите јавног морала који руши данашња женска мода. Тај распис гласи, између осталог, овако: „Ко се на улици, ма на који начин, понаша неуљудно према женском чељаде-ту тај ће строго бити кажњен. А забрањују се и све представе и изложбе којима се вређа јавни морал. Кажњава се и онај који псује на јавним местима. А по вишим женским заводима врши ће се преглед сукања свих ученица. Ученице које имају прекратке сукоње, или носе свилене чарапе у боји голог тела, морају сместа кући да се пресвуку и пристojно обуку“. А мађарска професорска скупштина одлучила је да опустуи из школе све ученице које румене усне и које се сувиле луксузно ките накитима.

А ми? А наша црква?

Отидите до ма ког женског завода, или завирите у ма коју нашу цркву, да видите у каквом оделу долази наш женски свет чак и у цркву. Појавите се, куриозума ради, чак и у универзитету при каквој свечаности, на пример при светосавској прослави, да видите како су и колико су обучене студенткиње, које се на тој прослави, пред владоцем и патријархом, и осталом публиком, појављују у хору као певачи. Срећне су што сад постоји закон против штампе који не допушта да се цела истина каже и изобличи оно што није као што треба.

Наша црква и наша држава може се рећи сасвим су дигле руке од социјалног живота и од свега оног што се у народу збива у области јавног морала и неморала. Наше цркве и наше државе као да се ништа не тиче данашња скандалозна женска мода и скандалозно облачење женског пола. И на државу нам није толико криво што забрањује, на пример, коцкање, а не забрањује женскињу неуљудно понашање и изазивачко облачење, мода је по хиљаду пута опаснија од коцкања. Нас страшно иритира што је црква наша сасвим индиферентна према костимима својих духовних кћери, које се облаче да саблажњавају и мушки и женски свет, а не да се

обуку, то јест да се облаче да покажу своје голо тело, да покажу и телесну и моралну голотињу своју јер се облаче тако да се не зна кад су голе а кад обучене, и обично су више голе у друштву и на јавним местима него код куће и на спавању. Захуктали свет, после рата, подчинио је, дакле, чак и цркву. И сад уместо да црква води и даје тон о моди и свеколиком јавном животу, а оно ето где и цркву гура данашња неморална женска мода куда она хоће!

Црква је крива највише не само што из дана у дан слаби и пропада јавни морал, него и што на високим положајима има много лопова и медиокритета. Нико није крив као црква што у народу нашем женскиње почиње да открива на јавним местима тело своје, и што у народу нашем све више нестаје чедност, стид и стара патријалхална срамежљивост. Црква је највише крива што наши женски свет слуша ауторитет разврата а не слуша ауторитет матере цркве. Задремаше пастири (Наум 3, 18)! Зато наши свет напушта дом Божји, па бесомучно јури у биоскопе и плаже где се заједно купају и мушкарци и жене и где пакао иде за њима (Откр. 6, 8). Купатила постадоше зборнице сатонинс (Откр. 2, 10)! Место мириса свуда наста смрад (Ис. 3, 24). Место цркве тријунфује „Вавилон“ мати курварства и мрзости (Откр. 17, 5).

Данашња женска мода долази од ђавола и зато ће нас кратка сукња, буби-копфи и гола прса и одвести тамо где су ђаволи! Зато се наше модерно женскиње и изразило више за „голо“, кад је, недавно, у јавности било искрело питање: треба ли фамозног „Победника“ [Мештровићева скулптура, касније постављена на Калемегдану, прим. приређивача], с голим полним органом, мстнути на београдским „Теразијама“, или га оставити у музеј.

О Цркво! буди и сад борбена и офанзивна као што беше првих векова хришћанства.

Буди.

[Милош] Анђелковић.

([Милош] Анђелковић, „О данашњој женској моди“, Народни православни календар Свешћ Лазар за јресейуину 1928. годину, Чачак, 1927, стр. 70-81).

5. ОДНОС СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ПРЕМА МОДЕРНИМ ИДЕОЛОГИЈАМА, КОМУНИЗМУ И ФАШИЗМУ, 1936 ГОДИНА.

ХРИШЋАНСТВО ИЗМЕЂУ КОМУНИЗМА И ФАШИЗМА

Две филозофије, две идеологије, два погледа на овоземаљски живот и свет јесу комунизам и фашизам. Две крајности. Једна на лево друга на десно. Лудост од национализма и интернационализма. Филозофија Ничеова и Марксова. Надчовек и подчовек. Свет, данашње човечанство, стоји разапето између ове две крајности. Завађено у породици, друштву, држави и свету. Идеолошки заслепљено, мислећи да је непогрешиво у своме покрету, човечанство, на једној и на другој страни спремно је све да жртвује, па и животе. Борбе су почеле али крајности су толико удаљене од центра, ужасно затегнуте, тако, да сваког момента може да се изроди ужасан хаос, да се направи лудница од света, светска кланица, пропаст вековног зидања и материјалног напретка. Измирење је немогуће. Престоји борба и привидна победа једних. Резултат те борбе, рушење, глад и убијање, а на костима и проливној крви, песме о којима се опева херојство, јунаштво, оправдање убијања и постојања победилаца. Хришћанство стоји између ова два табора као тихо уточиште незаслепљених и незалуделих. Стоји као опробана лађа која је издржала ужасне буре па и ову у којој се налази и која јој предстоји.

Одакле су потекла ова два учења и идеологије која су овако страшно завадила свет? Једни кажу да је комунизам у ствари империјалистички покрет јеврејски чији је извор у талмуду и рабинским списима. Истина је да су мрзели руски царизам, а и најлакше се прилагођавају новим стварима па је, сигурно, из тога потекло ово уверење и убеђење. Фашизам, кажу, да потиче, из империјалистичких прохтева фанатизованог национализма, који води светској кланици. Има истине. Немогуће је у једном чланку изложити замршене политичке системе као што су ова два. Потребно је нагласити да су и комунизам и фашизам диктатура само на разне начине створене. Једна је дошла и иде одоздо друга одоздо. Два начина, два пута, која воде у сличне ћорсокаке. Не постоји слобода мисли, рада и управљања ни код једних ни код других. Оба покрета механизирају људе стварајући их слепим робовима. Долазе на власт нечувеним демагогијама. Својим добро плаћеним и добро наоружаним делатима држе преварено робље у страшном стању. Маркантна је супротност између њихове теорије и праксе.

Комунисти у теорији, док још нису били узели власт у своје руке, правили су од човечанства земаљски рај да би се у пракси остварио пакао. Дакле странци обманути стањем које тамо влада дижу чашу у здравље крвавих совјетских властодржаца апостола нове правичности и истините среће човечанства, које ће обасјати ново човечанство, дотле је руски народ животињски умирао и пропадао. Дотле је Лењин, изнуреној маси од светског и грађанског рата, говорио о новим путевима човечанства и социјалној правди, дотле је Ђеромински, претседник Чеке, секао главе, невиним створовима. Дотле је Лењин опијао масе нечувеном демагогијом указујући на бедно стање маса у коме су се налазиле за време буржоаских режима, дотле су хиљаде деце плачкали магацине са намирницама или се гладни смрзавали по клозетима, цевима за канализацију и фургонима. Исто је то и данас. Док шака совјетских властодржаца псва преко радија првени се исток и запад, своју омиљену химну, Литвинов комесар за спољне послове говори о миру, као главни његов заточник, о слободи маса и демократији, дотле диктатор Стаљин убија ствараоце револуције, за велико чудо њене издајнике, руске реке преносе хиљаде мртвих побијених од његових мисија у усрећитеља. Они који су опијани говорима спасилаца понижених и уверених, виде да су обманути говорима спасилаца, срде се и буне, али њихова срџба завршава се у сибирским казаматама или у рупи. Фашизам води други табор. Њихове вође држе их под оружјем, воде их на клање против других ради проширења нације, култивисања нецивилизованих. На тенку је њихов олтар, а на митраљеу правда. Зашто су дошла ова два покрета? Зашто су људи истерали Христа и Његову спасоносну науку из себе, породице и друштва. Криза хришћанства довела је ове накарадне системе. Опала вера, наружени морал, и нехришћанско гледање на живот и свет створило их је. Мислили су да ће са поквареном природом, животињским нагонима, неправдом и немилосрђем створити нешто добро. Хиљаде и хиљаде оних што безјаче по мемљивим кафанам, испијају полиће, пеују се, тучу и свађају, док им породица трпи гола и боса стварају ове системе. Мноштво среброљубаца загледаних и заљубљених у њиховог идола, златно телашце, док други умиру гладни, стварају терен за овакве системе. Није залуд казано да се из капитализма ишчилио комунизам. Људи покварена срца и душе који у пуцању митраљеа и пушака слушају умилну песму, у проливању људске крви садистичко уживање, остварују их. Хришћанство стоји као чврста лађа на узбурканом мору, спремна да прими, отпаднике, бродоломнике и залутале синове. Она ће примити све оне који се загледају у себе, преправе своје

мисли, осећања и жеље спасоносном науком. Приманем Христа човечанство ће се спасити. Препорођени људи даваће нове поступке и дела, последица тога биће хармонија на земљи и њихово спасење. Страшис су перспективе будућности. Највећи оптимиста мора да се замисли. Два табора са људима зверовима спремна су да се сударе. Милиони килограма гвожђа и челика, милиони тона загушљивих гасова, направљена од човечјих руку, стоји спремно да се сручи на људске главе. Судар изгледа све неизбежнији. Да би се избегла катастрофа потребна је духовна слобода, т.ј., ослобађање од грехова и страсти. Ослобођено изнутра ослободиће се и споља. Духовно очишћени људи ће полетети један другоме, сјединиће се, загрлиће се и измирити. Братством њиховим испуниће се речи спаситељеве: „Нема Грка и Римљанина, роба ни Господара, све у свему је Христос“.

новембра 1936 год.
Брезна

Гвозден Адамовић свештеник

(Гвозден Адамовић, „Хришћанство између комунизма и фашизма“ ПЦЕЖ, бр. 1, Чачак, јануар 1937, стр. 13-17)

Скојевици Чачка 1936. године

6. СТАВ КОМУНИСТА ПРЕМА „СТАРОЈ“ И „НОВОЈ“ РЕЛИГИЈИ, 20. ОКТОБАР 1940. ГОДИНЕ

ПРЕПИС НЕОДРЖАНОГ ГОВОРА ЂУРЧИЋА АЛЕКСАНДРА АДВОКАТА ИЗ ЧАЧКА

Овде, на гробљу, човек мора да размишља о смрти. Смрт и гробље интересују и дете, које тек почиње да размишља и старца који преживљује последње дане.

Свакидашњи живот и борба не допуштају човеку да размишља о свим проблемима, али чињеница смрти и гроба, отржу човека од мисли о свакидашњици и нагоне га да мисли о постанку, битисању и нестајању.

Буржоаска наука, филозофија, а и религија, на ово питање одговарају са вечношћу, загробним животом. За њих свет није постао већ је створен, он има свој почетак али нема свој крај, јер се и после смрти живи загробним животом у вечном блаженству. Ова филозофија иде на то, да убеди да нема ничег новог под сунцем, да је све једно било и да ће бити, да је увек било беде и сиротиње, и да ће је увек бити, да је увек било ратова и да ће их бити, да је увек било господара и робова и да ће их бити.

Човек, над чијим гробом откривамо данас овај споменик и бисту није присвојио ту религију и ту филозофију. Његова филозофија је била филозофија радничка и пролетерска, дијалектички материјализам. Филозофија која учи да вечнога нема, да се све мења и да је само промена вечна.

Зато се овај човек, пок. Мишовић, за свога живота и борио противу беде широких радних маса, противу ратова а за мир, противу угњетавања социјалног и политичког за социјалне и политичке слободе, за независност и права народа Југославије. У тој борби овај човек је и рано завршио живот.

Данас, после не дугог времена после његове смрти увиђамо јасно да су ти идеали велики за које се он борио.

Данас широке радне масе осећају још већу беду него раније, јер су постали жртве скупове и ратне спекулације капиталиста.

Данас широке радне масе пред сталном опасношћу рата увиђају да је и борба противу рата велики идеал, за који вреди живети и борити се.

Данас када у империјалистичком рату, који се води у свету, толике нације падају као жртве ненаситих освајача, сви ми увиђамо колико је велики идеал борбе за независност. Данас нам је јасније него пре, зашто се покојни Мишовић борио за савез са Совјетском

унијом, јер нам је данас јасно, да тај савез значи гаранцију независност и слободе овога народа, који је пролио море крви и посејао своје кости по бреговима и долинама ове земље за извојевање своје независности и слободе.

Због тога, што је покојни Мишовић јасно увидео интересе радног народа, радника и сељака, он припада њима. И због тога откривајући овај споменик предајемо га њима на чување, са узвиком:

Слава пок. Драгиши Мишовићу!

ПРЕПИС НЕОДРЖАНОГ ГОВОРА РАДОСАВЉЕВИЋ МОМЧИЛА - СТУДЕНТА ПРАВА ИЗ ЧАЧКА

Другови

На иницијативу политичких и личних пријатеља покојног Мишовића открива се данас овај споменик на његовом гробу.

Фигура доктора Мишовића данас у сред империјалистичког рата лебди пред очима радног народа свих, угњетених и прогоњених.

Ми знамо да је за врсме ове кратке политичке делатности покојни Мишовић борио се за мир, а ми данас преживљавамо страшни империјалистички рат у који лако може бити увучен и народ ове земље.

Ми знамо да се покојни Мишовић борио под паролом за хлеб, а данас радни народ живи у страховитој беди и невољи коју му је наметнула ратна ситуација и спекулација. Хлеб радника је све мањи, а капиталисти су све дебљи.

Покојни Мишовић борио се за слободу и демократију, а данас слободе нема, влада најцрња реакција која прогони све оне који се боре за велике идеале слободе и демократије. Влада као представник капиталистичке класе хоће да заведе фашизам, јер у њему види једини спас интереса своје класе.

Због тога данас се још више морамо сетити покојног доктора Мишовића првоборца радничке класе и узвикнути:

Слава доктору Мишовићу који се борио за интересе радног народа!

Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Освећљавање истине : документи за политичку и војну историју Чачка 1938–1941, 1, Чачак, 2006, стр. 172-173)*

7. ПРОГОН „НАЗАДНИХ“ ПРАЗНИКА : НОВА ВЛАСТ О ПРОСЛАВИ СВ. САВЕ, 1952. ГОДИНА

На прљавом послу...

По „зрацима сунца са запада“, који „осветљавају“ пут мизерним остацима друштва коме је у нашој земљи заувек одзвонило, у Чачку покушавају да оживе своју прљаву работу извесни људи који, на жалост, још заузимају таква места одакле се у поре нашег друштва могу протурати разна идеалистичка и уопште накарадна схватања.

Данас, кад омладина има широке могућности за свестрано школско и ваншколско образовање, које одговара нашој друштвеној стварности, професор биологије (!?) у чачанској гимназији Радивоје Докмановић, са неколицином истомишљеника, покренуо је питање оснивање црквеног хора. У том хору, према схватању иницијатора, требало би да буде у првом реду омладина. Докмановићу и његовим истомишљеницима боду очи успеси културно-уметничких друштава у Чачку, која су састављена од радника, службеника и ђака. Зато су покушали да за вођење црквеног хора приволе диригента „Абрашевића“. Дакле, иду за тим да разбију друштво које је, благодарећи залагању његових чланова, стало у ред најбољих у Србији, и да у једној новој форми сеју заблуде међу омладином. „Агитација“ за окупљање омладине у црквени хор замишљена је, отприлике, као и она за долазак на светосавску „прославу“. А тада се „агитовало“ ауторитетом појединих наставника. Ученици који су заједно са неколицином професора и других „учених“ људи били на „прослави“ говоре како су на тај начин успели да „поправе“ оцене. Јер, у њиховим влада мишљење, које није без основа, да Докмановић и Михаило Боровски брзо поправљају слабе оцене оним ђацима које виђају у цркви.

И још једна нова форма „агитације“ за окупљање омладине око цркве. За светосавску „прославу“, на пример, у црквеној порти, кувани су казани ракије, и спремани мезелуци, што је, уз благослов неких професора, привукло изванредан број ученика. Видели ученици од професора, па и они дошли да пију и једу „без динара“, јер је све било спремно од имућнијих људи, као што је на пример посластичар Угрес Бошковић, који је дао понајвећи прилог у новцу, а такође у слаткишима.

Да би светосавска „прослава“ била свечанија, професори – верници постарали су се и за декорацију. Они су организовали да се из гимназије (!) пренесе слика св. Саве, и то иста она слика коју је про-

фессор Докмановић био истакао у наставничкој канцеларији за време док је директор гимназије био на војној вежби. Поред тога што су имали да се напију и „наједу“, учесници светосавске „прославе“ присуствовали су и „свечаном програму“. У оквиру овог „програма“ одржани су „поучни“ говори о „залуталим синовима који се враћају“, о томе како се треба чувати „мрачних дела“ (мисли се на научне погледе на друштво)!...А, после свега тога, пијани ученици су стварали гужву и неред, због чега су их неки попови гурали из дворишта, говорећи, уопштено-како је омладина гладна и јуриша на пиће и јело као звери. По изласку из црквене порте, ови млади „верници“ наставили су са нередом који се пренео кроз читав град.

Ето, каквим се средствима служе људи који су чврсто решени да истрају на свом прљавом послу. Као да се таквом њиховом раду нема ко супротставити.

На крају, просветним, и школским властима, и омладинској организацији, само једно питање: зашто су ученици, носиоци светосавског нерда на чачанским улицама, остали некажњени?!

М.К.

(М.К., „На прљавом послу“, *Чачански глас*, бр. 306, Чачак, 25. март 1952, стр. 2).

Лигија живим „свештићелима“ – првомајска парада у Чачку 1950.

8. СЕЛО, ТРАДИЦИЈА, КОМУНИЗАМ И ЕЛЕКТРОНСКИ МЕДИЈИ : БОРБА ПРОТИВ РЕЛИГИОЗНОСТИ У МРЧАЈЕВЦИМА, 1969. ГОДИНА

Где је Бог у Мрчајевцима после лета у космос : како су комунисти овога села реаговали на емисију „Видик“ коју је београдска телевизија приказивала 23. јануара

– Где је бог у Мрчајевцима после лета у космос? – питали су се творци ове емисије у Београдској телевизији.

– Бог је у телевизији која је дозволила да се ова, идејно промашена емисија, појави на малом екрану – закључили су огорчени Мрчајевчани.

– Емисија се зове „Видик“, али у њој, односно у оном трећем делу, није било видика. Све је, кажу – тама!

Тако се, ето, ова емисија од 23. јануара ове године, нашла на дневном реду састанка огранка Савеза комуниста у Мрчајевцима. И гле још једног изненађења: гледаоци су се, на крају ове емисије, питали да ли у Мрчајевцима уопште има комуниста, а оно је, од 180 колико их је у огранку, на састанак, 25. јануара, дошло – око сто!

– Верујем да сте сви, колико вас је овде, гледали емисију о којој вечерас разговарамо – рекао је партијски секретар Миленко Ненадовић. – Комунисти треба да о њој кажу своје мишљење због тога што је она узбудила грађане, што је изазвала револт код многих људи, што су се на малом екрану појавили они ко не могу представљати Мрчајевце, ни друштвено-политичке организације. Жалосна је ствар да један дописник Српске академије наука овако говори за југословенску јавност, када ми њега и знамо због тога што неће да плаћа чланарину Социјалистичког савеза, већ изјављује: „Не може се шуљс буре напунити...“ или да други говори да верује у бога зато што га ракете нису могле одбранили од града, или да трећи прича о реформи друштва од врха до дна, а не може ни свога сина да васпита. Цела та група је, у ствари, имала други циљ, да нас омаловажи, да нас завади и потцени, али је много жалосније да су могли наћи своје истомишљенике и у Београдској телевизији...

Шта је, потом, речено у дискусији?

Миодраг Гајевић: – Како се та емисија примицала крају, ја сам био све огорченији. Прва два дела су, према ономе што је штампанајавила, била озбиљна, па сам мислио да ће овај трећи део у Мрчајевцима бити забаван. Међутим, и тај део је, по мом мишљењу, био политичка емисија, обојена политичком бојом. Шта рећи о

њеним актерима, о онима који су се појавили на екрану? Прва тричетири учесника били су активни четници за време рата, а други су били везани за њих. Када је извршен избор људи, сви су се окупили на Бадње вече, у кући Обрена Пјесовића [познати сеоски песник, и текстописац многих песама за народног певача из Мрчајеваца Мирослава Илића, прим. приређивача]. Мрчајевчани знају шта значи његова реченица да „треба реформисати од врха до дна“ и како би он то реформисао. Попо се удвара својим руководиоцима, враћа овчице богу, а оптужује нас комунисте, као да и ми не знамо ко је он. Зато предлажем да се оформи комисија која ће написати отворено писмо телевизији и захтевати да поново дођу и разговарају са добронамерним, а не само са злонамерним.

Братићоје Савић: – Сматрам да ова емисија није уперена само против Мрчајеваца, већ против нашег самоуправног система и то данас кад разни шпијуни убацују пропагандни материјал у нашу земљу. Мислим, ипак да се не би требало много узрујавати, јер ова група не представља неку опасност. Зашто? Зато што сви наши, који су били у партизанима, знају ко су ови из групе, заједно с попом, мада нам није пријатно што користе и злоупотребљавају нашу демократију.

Гојко Кустудија: – Емисија је врло тенденциозна и има за циљ да умањи наше резултате. Мрчајевци су приказани као заостало село, иако су наши резултати заиста видни, чак и у пољопривреди о којој су врло необјективно говорили.

Милентије Живковић: – Мене је, као човека, дубоко узбудила ова емисија, јер је лажна. Поп каже да је од 180 оних, који нису званично примали свештеника, кад је он дошао у Мрчајевце, остало свега 60, али и код тих 60 иде сада, али – ноћу! Ако има таквих овде, који не верују у нашу стварност, у оно чему тежимо, боље је да иду одавде. Телевизија је учинила медвеђу услугу нашем друштву што је објавила ову емисију, мада су погођени и они који су у њој учествовали, јер су остали усамљени и бојкотовани од грађана.

Раде Ерић: – Предлажем да се формира комисија која ће од Телевизије захтевати да се извине Мрчајевчанима, јер та група, на челу са Обреном, није позвана да води политику у овом селу. Мени причају да је овде долазио Шћекић, али то није тачно, јер је то онај “Шћекић из Мојсиња” (Драгош Симовић). Када сам срео нашег одборника и рекао му, као председник Месне организације Социјалистичког савеза, да је оно срамота, он ми каже да тада нигде није видео попа и да се изненадио кад га је после угледао на екрану.

Славка Милошевић: – Ја сам, после те емисије, имала сусрет са

попом и питала га зашто обмањује јавност. У моју кућу поп није ушао 29 година, нити ће икад ући, а он каже да је „обрадио“ сва домаћинства. Поп ми се извињава и каже да је у свом излагању, направио изузетак, мада није тако. Ако има међу нама и таквих чија деца иду у цркву, треба отворено да кажу. Јер ако син не може „командовати“ оцу и мајци, може, ваљда, жени и деци. Варају се они који мисле да могу зауставити точак историје...

Јован Гарчевић: – Изражавам велико незадовољство, што ова лица воде прву реч на телевизији, а нису ништа дала за нашу револуцију. Заправо, сви су они показали своје право лице, своју боју и били онакви какви су били и за време рата. Преко 90 одсто грађана Мрчајеваца изражава негодовање и незадовољство, што је обавеза више за нас комунисте.

Драгутин Милинковић: – Ако знамо да се налазимо у припремама за изборе, онда нам ова група прави непријатељске гестове. Мени су људи прилазили и питали ме шта је то, а неки су хтели да разбију телевизор. Емисија је снимана кријући. Зашто Београдска телевизија није снимила наше радне акције у којима је, у последње време, учествовало 335 грађана, него снима оне који стварају пометњу, завађају људе, обмањују јавност.

Рајмилو Аксентијевић: – Мислим да треба смирено и одмерено реаговати на ову емисију, мада је јасно да појединци злоупотребавају демократију и покушавају да лови у мутном. Пошто се у тој емисији појављује пет људи, који од рата нису мењали своје предрасуде, мислим да је емисија реакционарна. Ми смо недавно примили младе људе у Савез комуниста без обзира што су им родитељи били у четницима, али смо то чинили јер су ти млади мислили и радили као и ми. Међутим, кад неко почне да ради другачије, онда је нормално што ми идемо у прошлост, као што је случај код ове групе. Телевизијска камера није приватна, већ друштвена, па је она морала да буде уперена и у младе људе, да се чује њихово мишљење, схватања, стремљења. Они који су снимани, не би смели да се јаве за реч на збору, а неки од њих ни да дођу на политички спуп у Мрчајевцима. И сам поп жели да афирмише нешто што неминовно одлази у запећак; други жели да реформише друштво, мада ми знамо како би он то реформисао; трећи развија тезу о страху да не нађемо горе неку сиротињу коју треба помагати што је атак на Србију која помаже заостале крајеве. Зато бих рекао: ако је Телевизији било стало до срестава, онда је ову емисију могла да прода иностранству и да узме добре паре. Ја бих позвао Јована Шћекића као уредника ове емисије да дође код нас и да ми њему мало поставимо питања, као што то он чини другима.

Михаило Јелушић: – ја сам разговарао са учесницима у овој емисији и они ми кажу да је то нови метод рада и да ту није било потребно консултовати друштвено-политичке организације. Кад је поп рекао да је побожно цело село, ја сам заиста био изненађен његовим цифрама и подацима. Да је бар оставио три-четири породице, ја бих мислио да сам и ја међу њима. Овако је увредио све нас...

Миле Ерић: – Мислим да ће нам ово помоћи да се ујединимо, да будемо ближи, јачи и чвршћи. Та група је могла да говори о Мрчајевцима као селу свирача и певача, али не да даје неке политичке оцене. Нека се застиде они који су говорили о сиромаштву и бедном животу, а знају шта су имали пре десет година, а шта сада. Њихова деца нису отишла у иностранство да траже хлеба. Чуди ме како да они из телевизије одаберу Мрчајевце и да блате ово село, а поп нека се поново прерачуна колико му грађана, од пет хиљада, иде у цркву.

Десимир Браловић: – ја сам у „Новостима“ прочитао да хвале ову емисију којом је “Шћекић ударио у центар”. Било би добро када би он дошао овде да сними и другу страну, да чује ова мишљења.

Лео Катанић: – Чули ме да се сада негира нешто што је наука доказала. Овом емисијом је све то згажено, па би неко за то морао и да одговара. Ја сам те вечери у телевизији видео непријатеља. Ако се овако настави, грађани ће тражити цензуру. Зато је велика одговорност комисије која треба да напише писма, али и да тражи одговоре: од Централног комитета, од Београдске телевизије, од штампе... Ја бих тражио од попа да дође на партијски састанак и да нам каже који су ти код којих он одлази ноћу. Кад би, међутим, грађани знали шта поп прича о њима, не би га никада звали у кућу. Ја то кажем и њему, мада смо рођаци.

Радољуб Галовић: – Пошто је ова емисија погодила све нас чланове Савеза комуниста и све поштене грађане Мрчајевца, мислим да би она морала да добије општу политичку оцену. Ми смо, као комунисти, одбацили религију и прихватили Марксову филозофију. Зато бих предложио: ако има таквих који још нису раскретили са религијом, да то размотримо на једном састанку кад се све ово смири.

Милија Кузмановић: – ја се слажем да су питања деликатна и да не би требало одједном да их рашичупавамо. Боље је да се све ово полако проучи, па да се после, према таквима, у колико их буде било, предузму мере. Што се тиче попа, грађанима је познато зашто је он, после ослобођења, морао да иде у богословију.

Добрија Вучићевић: – Неке од њих нисам могла да гледам на скрану јер су многим од нас срце извадили за време рата.

Милутин Тодоровић: – Слажем се са свим мишљењима која су се овде чула и додајем: да су и мрчајевачки и бреснички поп појачали своју активност. Онај бреснички поп носи неку књигу у коју бележи све вернике.

На крају је секретар огранка, Миленко Ненадовић, предложио закључке са мерама које ће бити предузете. О њима ће бити речи и на пленуму Социјалистичког савеза у Мрчајевцима, као и у дневној и недељној штампи. Једногласно је прихваћен предлог да група за идејни рад сачини текст отвореног писма које ће бити упућено јавности.

Тако изгледају исечци из дуге дискусије мрчајевачких комуниста. Слушајући сва та мишљења о емисији „Где је бог у Мрчајевцима“, сетио сам се речи Васе Пелагића, архимандрита, професора и директора једне богословије, речи које је изговорио пре једног века и објавио у књизи „Умовање здравог разума“: „Верово би сваки у бога, кад би могло бити да прочита всровање па да буде сит“.

Милан Ђоковић

(Милан Ђоковић, „Где је Бог у Мрчајевцима после лета у космос“, *Чачански глас*, бр. 5, 29. јануар 1969. стр. 5).

Црква у Мрчајевцима

9. РЕЛИГИОЗНОСТ УЧЕНИКА ЗАВРШНИХ РАЗРЕДА ОСНОВНИХ ШКОЛА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ: АНКЕТНО ИСПИТИВАЊЕ ИЗ 1985. ГОДИНЕ

Утицај породице и цркве на религијско понашање ученика основне школе (резултати истраживања)

Повод за овај рад била је жеља општинске (чачанске) Комисије за односе са верским заједницама да се што више сазна праве истине о степену стварног утицаја цркве односно свештеника на децу школског узраста. Сматра се да је у последњих неколико година црква појачала своју укупну верско-идеолошку активност, али за то нема чврстих доказаних чињеница. Завод је прихватио да истраживачким поступком дође до што веродостојнијих података, при чему се искључиво ограничио на основношколски узраст. Схватило се да је овај проблем важно истраживати због његове чврсте везе са каквоћом васпитања и образовања у самој школи.

Подаци на основу којих се тумаче проблеми из ове области коришћени су из три извора.

1. Подаци о броју цркава и школа односно свештеника и наставника на подручју Завода (односно општина Чачак, Горњи Милановац и Лучани).

2. Подаци скупљени од директора из 23 школе (82%) помоћу одређеног упитника.

3. Резултати упитника на који је одговорило 240 ученика VII и VIII разреда (180+80) [највероватније да је у питању грешка у куцању јер је збир већи од 240] из 18 школа (64%).

Наглашавамо да је најпотпунији и најпоузданији извор одговор ученика и на основу њега углавном се и заснива овај рад.

I

Да је могућност деловања цркве на младе ограничена могу да укажу и обичне бројке о односу броја школа и наставника, с једне, и цркава и свештеника, с друге стране. На подручју Завода постоје 42 школе (односно 116 школских места), а 38 активних цркава-манастира. Однос је дакле 3:1 у корист школа. А на 1500 просветних радника долази 44 свештеника (однос је 34:1 или 97% : 3%). Питање је колико може да буде моћна верска пропагандна три свештеника у односу на просветно-педагошко деловање 97 наставника. И да ли је идеолошки снажнија једна црква од три школе.

Дакле, школство је свештенству онемогућило (или је требало

да онемогући) готово сваку прилику да усмерава васпитање младих. Међутим, школа и друштво у целини нису довољно успели да одстрани утицаје традицијске религиозне свести која се у деци усађује снажним деловањем породице.

Пре него се пређе на тумачење података добијаних од ученика (и школа и директора) наводимо основне податке о методологији прикупљања података и узорку од кога су они добијени.

Подаци су добијени од 240 ученика VII и VIII разреда из 18 школа. Из сваке је школе било по 12 до 14 ученика, а једнак је број са добрим, врло добрим и одличним успехом. Из сеоских школа их је 180, а из градских 80, у свим школама образложење упитника и дежурање док се попуњавао обавио је један (исти) саветник. Из разговора са једним бројем ученика сазнале су се многе појединости које се из самих одговора нису могле сазнати или су биле недовољно јасне. Општи је утисак да су ученици веома озбиљно и објективно одговорили те да су подаци којима се располаже у највишој мери поуздани. Истраживањем су обухваћена четири животна окружења ученика: породица, црква, школа, штампа.

Што се тиче података од школа односно директора, они нису прикупљени из свих школа, јер један број директора није на упитнике уопште одговорио (18%)! На жалост, у један број података не може се у довољној мери поуздати јер су мање-више насумични и мало се или нимало слажу са оним што се од ученика добило!

II

Најпре да погледамо како стоји са извесним традицијским верским симболима који постоје или се обављају у оквиру породице и на основу којих се може процењивати да ли и у коликој мери породично језгро утиче на религијско образовање и понашање ученика. У те симболе и ритуале који иду уз њих убрајамо: пост, славу, икону, бадњак, крићење, свећење водице, крст око врата.

Одговори ученика показују да 70% родитеља појединих дана у години посте, а тај је проценат свакако и нешто већи, јер је један број ученика одговорио да то не зна (9%). Разумљиво је да родитељи из села у већем броју посте него родитељи из града (78%: 55%), али још увек много грађана неће да се појединих дана дотакне мрсних јела.

Некако се догодило да баш исти број родитеља слави: укупно 70% – 88% на селу, 35% у граду. (Дакле, у граду преко трећине родитеља славе, док их знатно више пости, што је и разумљиво). Да ли је добијени постотак случајан или су пост и слава у чврстој вези

у смислу да људи који верују у подједнакој мери упражњавају и пост и славу. Углавном, слава и обичаји и вези са њом, ма колико они сами по себи имали пагански смисао, знатно могу деловати на прихватање религиозних „састојака“.

У најчвршћој вези са славом је и – икона. Но, према изјавама ученика, икона постоји само у трећини кућа (32%), мада 13 одсто ученика то не зна, што би упућивало на могућност да их је и нешто више. У сеоским кућама их је 44 одсто, а у градским свега 10 одсто. Градски живаљ све више слави без иконе, и то обично онај који је потекао са села па икону од предака није наследио, а нову није купио.

Занимљиво је да доста родитеља крштава децу у цркви односно код свештеника (58 одсто ученика је одговорило да је крштено по верским обредима, али њих је за око 10 процената више, пошто знатан број родитеља ту чињеницу крије од деце; 24 одсто ученика не зна да ли су крштени или нису, јер им родитељи то никад нису рекли). Сеоске деце је крштено 65 одсто, а градске 45 одсто!

У 66% породица долази свештеник да свети водичу (83% у селу, 34% у граду).

Свега 8 одсто ученика носи крстић око врата.

Кад се узму у обзир сви поменути религијски симболи и обреди: из њих, произилази да се у око две трећине породица сви они одржавају, једино што је је икона (а и бадњак) у знатном опадању. Разлике између заступљености ових симбола у сеоским и градским срединама су значајне.

Занимљиво је погледати како стоји са одласком родитеља у цркву, односно каква је њихова „верска актива“. Ученици кажу да 50 одсто очева и 61 одсто мајки иду ПОНЕКАД у цркву. Сеоски очеви иду 75 одсто, а градски 26 одсто, док сеоске мајке посећују цркву 71 одсто, а градске 41 одсто. Показује се да мајке чешће посећују цркву од очева и да оне (што се и очекивало) више одржавају традиционалну културу и верске обичаје. Значајно је да веома мало родитеља иде у цркву ЧЕСТО: 3 одсто очева и 5 одсто мајки. Све ове чињенице треба посматрати са знањем да су сви родитељи млађи од 50 година, и да су сви прошли кроз послератну социјалистичку школу. То потврђује истину да је утицај наслага прошлости још увек толико снажан и да га школство веома тешко и споро потискује.

III

Шта од цркве односно од свештеника може допрети до

ученика? Наиме, кад и колико пута свештеник долази у непосредни додир са ученицима. Половина ученика каже да свештеник са њима није ниједном разговарао, што значи да није могао на њих непосредно ни деловати. Ученици се са свештеником могу срести очи у очи код куће (свећење водице), у цркви (причест, прекађивање, пенчање, црквена слава, посета ма из којих разлога) и на сахранама. Свакако да ниједна од ових прилика не прима погодне могућности ни за какву „индивидуалну сарадњу“ и непосредну говорну размену, те ученици најчешће остају лишени директног утицаја.

Иначе, из упитника се сазнаје да је велики број ученика улазио у цркву у свом месту, при чему се не знају разлози (јер у упитнику нису ни тражени).

Таквих је 69 одсто. Неки су улазили једном, два или више пута, а доста (35%) – више пута! С друге стране, ученици изјављују да у њиховим одељењима има један до више ученика који повремено иду на црквене свечености. Таквих је укупно 45 одсто (један: 14%, два: 8%, три: 7%, четири: 12%, више њих: 4%). Остали (55%) одговорили су или да нема ниједан или да то не знају (33% + 22%). Изгледа да се ученици најчешће нађу у цркви ради причешћа, јер их се 49 одсто причестило од једном (19%), до више пута (18% ...). Важно је нагласити да ученици са села више улазе у цркву (81%) и више се причешћују (64%), од ученика из града (51% : 22%).

Међутим, подаци добијени од школске управе мало се или нимало слажу са ученичким, јер према њима тек око 2 одсто ученика повремено учествује у црквеним приредбама. Неке школе на ова питања нису дале никакав одговор. Према подацима од директора причешћује се свега око 4 одсто, а 49 одсто ученика је признало да има причест! Распоред је 12 : 1, што је довољан доказ да су подаци из школа веома непоуздани. Једино је једна сеоска школа потврдила да се чак 149 њених ученика причешћује!

Што се тиче сахрана, 80 одсто ученика је било на једној до четири сахране, којом су приликом могли да чују побожне речи свештеника. Школе тврде да поједини свештеници посмртним говорима у разној мери наглашавају вредност вере и потребу веровања у Бога (мало – 5 школа, умерено – 9, сувише – 4, нимало – 2 школе). Иначе, у школама се са ученицима ни на који начин не води разговор о сахранама уз присуство свештеника (у 77 одсто школа).

Црква може деловати на младе путем верске литературе, новина и часописа. Међутим, тог деловања готово нема јер до ученика не долази ни Свето писмо, ни „Православље“, ни стрипови о Хрис-

ту и свецима. То се доказује чињеницом да 82 одсто ученика уопште не зна шта је Свето писмо (мада би то сваки требало да зна на основу програма из историје), а свега 7 одсто родитеља-очева чита „Православље“ (што подразумева да ће неки од њихових синова или кћерки завири у неки чланак). Стрип о Христу или неком другом свецу не чита 94 одсто ученика.

Најзад, занимљиво је погледати колико се и у којим приликама ученици крсте. Пре свега, 76 одсто се крсти, али кад се одбију они који то чине кад им је нешто чудно, глупо и невероватно (13%) и кад треба да одговарају неки тежак предмет – или код „тепког“ наставника – (4%), онда их се највише крсти на слави (31%), сахрани (17%), кад свештеник свети водицу (12%) и у цркви (10%).

IV

Која је и колика улога школе у разјашњавању верских појава и симбола, у „разградњи“ религиозне свести, у размицању научних видика и упознавању ученика са културно-историјским вредностима црква и манастира?

Пре свега, цео наставни програм и план искључивао је садржаје који се односе на веру и њена знамења, тако да су само наставници историје, биологије и српскохрватског језика у каквој-таквој прилици да уз поједине наставне јединице ученицима мање-више узгредно дају извесна објашњења одређених верских садржаја. С друге стране, стручни органи школе (али не искључиво својом кривицом) не поклањају готово никакву пажњу ни у раду са ученицима ни у сарадњи са родитељима да се разговором о одређеним темама утиче на смањивање утицаја вере на свест и понашање ученика. (Ова тврдња проистиче из увида у планове рада Наставничких већа, разредних већа, разредних старешина, одсељенских заједница и сарадње са родитељима).

Да би наставник могао да делује на ученике „антирелигиозно“, ученици треба да су убеђени да и он сам не верује. Међутим, 10 одсто ученика сматра да неки од њихових наставника верују у Бога, док их 69 одсто не зна да ли верују или не верују (дакле, нису баш сигурни у њихову нерелигиозну „исправност“). Свега их је 19 одсто који сматрају да ниједан од наставника који им предаје не верује. Ова чињеница је од битне важности за разумевање снаге (односно слабости) деловања наставника на ученике.

А кад ученици одмеравају кога у селу-граду више цене, просветног радника или свештеника, произилази да је на знатно већој цени просветни радник (40% : 10%), али је значајно да половина

ученика не зна чије је уважавање у народу веће. Но, више је ученика убеђено да свештеник живи бољим и лакшим животом од наставника (31% : 21%), при чему је карактеристично да ученици из града у већем броју сматрају да свештеник боље живи (37% : 10%), док сеоска деца каквоћу живота свештеника и наставника изједначавају (27% : 26%). Оваква процена може довести у тешко решиву недоумицу ученика: зашто свештеник у социјалистичком друштву има бољи живот од њиховог наставника, што може утицати на меру учениковог прихватања свог васпитања као „праву“ или „неправу“ вредност.

V

Једно од важнијих образовно-васпитних питања је какав став заузети према културно-историјским вредностима црква и манастира у свом крају. Наиме, како у свести наставника, а затим ученика и родитеља, одвојити културно-историјски и уметничко естетски слој од религијског и тако превладати велику штету од једне непотребно табуисане теме. Јер, ученике треба упознати са духовним, просветитељским националним, ослободилачким и грађитељско-уметничким значајем црквено-манастирских здања, али како то учинити а да школа и наставник не буду „сумњиви“? Јер, шта се дешава? Огромна већина наставника не зна кад је подигнута црква која је најбоља [треба најближа] школи, ни да ли је та црква под заштитом државе или не, ни које су њен праве споменичке вредности. Из тих разлога ученицима о томе не говоре, па ни ученици то не знају. Осамдесет девет одсто ученика наводи у упитнику да не зна кад је црква у њиховом месту подигнута (иако су неке од њих означиле оснивање самих насеља).

Иако близу половина школа тврди да су наставници историје (или било који наставник) упознали ученике извесних разреда са културно-историјским вредностима месне цркве, 77 одсто ученика изјављује да их разредни старешина са тим вредностима није упознао. А 45 одсто ученика је одговорило да жели да упозна како изгледа месна црква изнутра, а само 6 одсто да не жели. (Осталима је „свеједно“ – 49 одсто). Такође је занимљиво да огромна већина ученика (80%) сматра да неко треба да их упозна са улогом цркве у данашњем друштву (наставник историје: 38%, свештеник 21%, отац 13%, разредни старешина 8%, нико 20%).

Из оваквог става школе произилазе две посве нелогичне и штетне васпитно-образовне појаве:

1. Ученици се, у оквиру излета и екскурзија, уводе у све могуће

свете храмове, али само ако су они предалеко од школе, а у своју најближу цркву – никако! Ученици су посетили многе цркве и манастире на подручју Србије (најчешће Жичу, Манасију, Опленца, Раваницу и Лазарицу), а ниједну цркву или манастир у својој општини!

2. Ученици сами (жељом родитеља и свештеника) одлазе у месне цркве (69%), већином из разлога који су везани за верске обреде и ритуале, а не да би им постале јасније њихове културно-историјске особености.

VI

На основу добијених података изводе се следећи закључци:

1. У народу је још увек јака традицијска свест која у себе укључује и религиозне обичаје и обреде.

2. Велики број ученика из разних разлога посещује месне цркве (чак их се близу половина причестило), али је непознато да ли то сада чини чешће него пре 10-20 година.

3. На везу ученика са верским симболима и црквеним обредима (посебно причешћем) одлучујуће делује породица.

4. Непосредан утицај свештеника на ученике је готово потпуно занемарљив и уколико постоји, остварује се преко додира са родитељима који имају позитиван однос према цркви.

5. На ученике се немало или веома мало делује путем верске литературе и штампе.

6. Школе су подбациле у рад у ове области (али само делимично својом кривицом) јер:

- нису упознате са правим стањем колико ученика и из којих разлога одлази у цркву;

- у оквиру ваннаставног рада (а свакако ни у наставној делатности) не поклањају пажњу научном разјашњавању разлика између традиционалних обичаја и религијских обреда (да ли су многи „обичаји из давнина“ религијске природе);

- не упознају у довољној (па чак ни у каквој) мери ученике са културно-историјским значајем завичајних цркава и манастирима;

- са родитељима не сарађују у смислу озбиљнијег стручног разјашњења корена и последице религијске свести;

- немају одређене програме односно планове које садржаје и ко треба да оствари са ученицима и родитељима у циљу разбијања празноверичких и религијских предрасуда (велика разлика између празноверја и религије).

7. Ученици су мање – више остављени сами себи – да сами, у

дому или цркви, решавају своје недоумице како да се одреде и понашају према загонетним питањима вере.

VII

Школа поставља један необично важан и неодложан образовно-наспитни задатак, да ученицима пружи какве-такве одговоре на нека од основнијих питања из области религије и њеног деловања на младе. Да тумачи питање двојности истине (постоји ли осим научне и верска истина). Школа је сва на научном рационализму, а црква врши утицај на човкову ирационалну свест. Човек, на жалост, није само разуман. Ирационално (неразумно, архетипски несвесно) веома се тешко искорењује. Сме ли просвета да код ученика до краја да пренебрегне њихову ирационалност, њихову дубинску осећајност?

Одговори се младима морају давати, ако ни из чега другог, а оно из чињенице што је 73 одсто ученика на питање: „Да ли си икад себи поставио питање постоји ли Бог?“, одговорило: „ЈЕСАМ“. Ако на овакво и многа друга питања не одговори наставник, одговориће свештеник!

Пред школом су тешки задаци. Пред Наставничким већем, разредним старешином и наставником историје посебно. Хоће ли школа моћи и колико да сталним тихим радом, а не неким секташким односом према цркви и религији, испуни ове задатке конкретним планирањем и остваривањем рада из ове области?

(Милош Тимотијевић, „Религиозност ученика завршних разреда основних школа у чачанском крају: анкетно испитивање из 1985. године“, *Токови историје* 1-2/2007, Београд, 2007, стр. 280-290).

SUMMARY

Religious Practice in Cacak Region during XX century

The beginning of the XX century was, according to many assessments period of decline of religious practice. Village cherished traditional religious approach with strong pagan heritage; citizens went to church when they 'had to' and intellectuals were obsessed with secular ideas. Priests did not enjoy much respect, monks were few and without influence. Only the national component of the Orthodox Church in Serbia helped people not to lose faith. Great sufferings during the First World War influenced many people to start thinking about their temporary existence, which also influenced increase of religious feelings. Episcopate Nikolaj Velimirovic came to Cacak in 1919 and initiated priests to be more active in helping people with turning back to religion by more regular practicing liturgy, delivering sermons, propaganda work with printed materials, connecting with schools and state institutions. Sermons explained, by Episcopate instructions, God's providence about the sufferings during the First World War as well as creation of Yugoslavia. Church insisted on conservative social values fighting against new fashion at women, influence of new media, such as radio, trying to discipline first of all citizens in more often expressing and respecting of holy secrets.

Appearance of sanctimonious movement in villages was a reaction to modernization and a trial to increase personal religion devotion on the way to transformation of the whole society. Devout persons because of their fanatic ideas were not welcome in the society, especially in towns, and their life with orthodox approach as a kind of preparation for monasticism was rejecting traditional pious persons who had a feeling of becoming 'weak believers'.

When Episcopate Nikolaj came to Cacak again in 1934, pious persons got a great support, and bishop continued his work on increasing religious feelings on the principles of nationality of church and resistance to modernization in the

time of great political turbulences before the Second World War in Europe. Big religious ceremonies were organized, common prayers with kneeling, ideals of modesty, humbleness, and thoughts about "God's Fear" were praised. The youth in towns was occupied with communist ideas and open atheism.

Breakthrough of atheistic ideas in Cacak region was connected with work of Communists before the Second World War and who after 1945 started an active fight against church and all traditional values. Expressing public piety was not banned immediately, but limitations since the fifties became compulsory party activity of the Yugoslav Communist party members. Religiousness became a secret activity, while occasional incidents such as public carrying of badwak (Christmas religious tree), crosses as decorations, and building of church homes provoked strong condemnation from party activists. The atheist process was very strong and it lasted for fifty years, thus Orthodox religiousness was mainly connected with people in villages, non-qualified and partly qualified workers in towns. Socially movable classes were atheists, while youth was without any religious education. A big turn over started in the nineties when expressing piety became free and then a part of political communication in everyday life. Almost all forms of religious manifestations and mass celebrations have been renewed but there have been exaggerations in these manifestations so although not religious some of them get church patronage. On the other hand liturgy attendance has not become regular in spite of introducing religious education into schools and presence of church in all media. There was also a movement of some church goers who insisted on 'strict' Orthodox religion which was rejected by the official church.

RÉSUMÉ

La religiosité dans la région de Cacak durant le XXème siècle

Le début du XXème siècle fut, d'après presque toutes les évaluations, l'époque d'une grande baisse de piété. Le village cultiva une religiosité traditionnelle avec une forte hérédité païenne; les citadins vinrent à l'église généralement "d'office", tandis que l'intelligentsia fut envahie par des idées séculières. Les ecclésiastiques n'eurent pas une grande renommée, le monachisme fut peu nombreux et sans influence. Seulement la composante nationale de l'église orthodoxe en Serbie influa à ce que le peuple n'apostasie pas la foi.

Les grandes pertes durant la Première Guerre mondiale influèrent à ce que beaucoup de gens commencèrent à réfléchir sur leur caractère passager, ce qui eut de l'influence aussi sur l'augmentation de la piété. L'évêque Nikolaj Velimirovic engagea, à son arrivée à Cacak en 1919, les popes dans une action d'accroissement de la piété du peuple par l'intermédiaire de liturgies effectuées plus régulièrement, de prédications, de travail de propagande par des matériaux imprimés, par la connexion avec des écoles et des administrations publiques. Les prédications interprétèrent, d'après les indications de l'évêque, par la providence de Dieu la perte du peuple pendant la Deuxième Guerre mondiale, ainsi que la formation de la Yougoslavie. L'église insista sur les valeurs conservatrices de la société en luttant contre la nouvelle mode chez les femmes, les influences des nouveaux médias tels que la radio, en essayant de discipliner avant tout les habitants de la ville à une manifestation et un respect plus réguliers des sacrements.

L'apparition du mouvement dévot dans les villages fut la réaction à la modernisation et à la tentative pour que la piété personnelle s'accrût en voie de transformation de toute la société. Les dévots, à cause de leur fanatisme, ne furent pas bien acceptés dans la société, surtout en ville et leur existence, orientée vers le respect strict de l'orthodoxie, en tant que préparation valeureuse pour le monachisme, refoula les fidèles traditionnels qui eurent la sensation qu'ils devinrent "de petite croyance".

A la venue de l'évêque Nikolaj Velimirovic à nouveau dans la région de Cacak en 1934, les dévots reçurent un grand soutien, et l'évêque continua de travailler sur l'accroissement

de la religiosité sur les principes de la sainteté de St-Sava (de l'église nationale) et de la résistance à la modernisation lors des grandes effervescences politiques avant la Deuxième Guerre mondiale en Europe. De grandes célébrations religieuses, des prières collectives en se tenant à genoux furent organisées, des idéals de modestie, d'humilité, de servilité, des réflexions sur la "Crainte de Dieu" furent glorifiés. La jeunesse en ville fut gagnée par les idées communistes et par l'athéisme franc.

La pénétration des idées athées dans la région de Cacak est liée à l'activité des communistes au-devant de la Deuxième Guerre mondiale, qui après 1945 engagèrent un combat actif contre l'église et toutes les valeurs traditionnelles. La démonstration de piété publique ne fut pas tout de suite interdite, mais les limitations à partir des années cinquante devinrent une activité de parti obligatoire des membres du KPJ / SKJ (Parti Communiste Yougoslave / Union des Communistes Yougoslaves). La religiosité devint une activité secrète, et les incidents sporadiques tels que le port en public de l'arbre de Noël, de croix comme ornement, l'édification de demeures ecclésiastiques provoquèrent une vigoureuse réprobation des militants du parti. Le processus d'athéisme avança bien loin pour une durée d'un demi-siècle, de sorte que la religiosité orthodoxe fut en général liée à la population rurale, à la classe ouvrière non-qualifiée et demi-qualifiée dans la ville. Les couches socialement plus mobiles de la population furent des athées, et les jeunes gens furent sans aucune éducation religieuse.

Un grand revirement résulta dans les années quatre-vingt-dix, lorsque la démonstration de la religiosité devint libre et, alors également, la partie de la communication politique dans la vie quotidienne. Presque toutes les formes de cérémonies religieuses et de festivités massives furent rétablies, avec des exagérations de toutes sortes, et les manifestations existantes bien qu'elles ne soient religieuses recurent le protectorat de l'église. Cependant, la présence à la liturgie ne devint pas régulière, même avec l'initiation du catéchisme à l'école et la présence de l'église dans tous les médias. D'un autre côté se présenta aussi un mouvement de fidèles qui insista sur l'orthodoxie "rigoureuse", ce que l'église officielle condamna.

НАПОМЕНЕ

¹ Милош Тимотијевић, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку“. *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 579-611.

² Милош Тимотијевић, „‘Запуштен виноград Господњи’ : религиозност у чачанском крају XX века (први део)“, *Зборник радова Народног музеја XXVI*, Чачак, 2006, стр. 191-250; Милош Тимотијевић, „Између ‘старе’ и ‘нове’ вере : религиозност у чачанском крају током XX века (други део)“, *Зборник радова Народног музеја XXVII*, Чачак, 2007, стр. 169-200.

³ Милош Тимотијевић, „‘Дунули су вихорни ветрови’ : ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампи Жичке епархије пред Други светски рат“, *Наша прошлост* 8, Краљево, 2007, стр. 97-119.

⁴ Милош Тимотијевић, „Манастир Стјеник под Јелицом – стварна и измишљена традиција“, *Годишњак за друштвену историју*, год. XV, св. 1-3, Београд, 2008, стр. 79-103.

⁵ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999, str. 7-8.

⁶ Mirko Blagojević, Dragoljub B. Đorđević, „Religioznost stanovništva Jugoslavije (Delimičan pregled iskustvenih istraživanja)“, *Teme*, XXIII, br. 1-2, Niš, januar - jun 1999, str. 81 - 94; Mirko Blagojević, „Sociološki prihvatljiva definicija religije“, *Filozofija i društvo* XXV, Beograd, 2004, str. 235-238; Dragoljub B. Đorđević, „Religioznost“, *Sociološki rečnik*, (ur. Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 491-493.

⁷ Knut Celstali, *Prošlost nije više što je nekad bila : uvod u istoriografiju*, Beograd, 2002, str. 103-107.

⁸ Piter Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd, 2002, str. 46-50.

⁹ Georges Gurvitch, „Mikrosociologija“, *Sociologija* 1, (ur. Georges Gurvitch), Zagreb, 1966, str. 185-197.

¹⁰ Радмила Радић, „Српско друштво у 20. веку између две вере: приватно и јавно“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 636-637, 639, 640, 642, 644.

¹¹ Никола Пантелић, *Традиција и савременост : друштвени живот у селима чачанског и жорњомилановачког краја*, Београд, 1991, стр. 2-3; Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941 : социјална, економска и политичка структура“, *ЗРМ XXIX*, Чачак, 1999, стр. 135; Илија Поповић, Светислав Ј. Марковић, „Демографски развој општине Чачак у периоду од 1948. до 2002. године“, *ЗРМ XXV*, Чачак, 2005, стр. 246-268.

¹² Радослав М. Грујић, *Православна српска црква*, (друго издање), Крагујевац, 1989, стр. 157; Илија Поповић, *Општина Саџак : географска пројекција*, Саџак 1996, стр. 49; Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941 : социјална, економска и политичка структура“, стр. 135; Илија Поповић, Светислав Ј. Марковић, *н. д.*, стр. 246-268.

¹³ Слободан Неволџица, „Преглед цркве Епархије жичке у културном животу Чачка од 1919-1938. године“, *Богородица Градачка у историји српског народа. Научни скуп*, (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 267-271;

Петар Костић, „Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца“, *Гласник Етнографског музеја* 60, Београд, 1996, стр. 27-74.

¹⁴ Радојко Николић, *Камена књига предака: (о највишим са најдобрим савијенима заједно Србије)*, Београд, 1979, стр. 26, 28-29, 253-263.

¹⁵ Радојко Николић, „Моравичка лична имена“, *ЗРМ* XXV, Чачак, 1995, стр. 107-125.

¹⁶ Радомир Станић, „Манастир Стјеник“, *Врело* 12, Београд, 1992, стр. 16; Драга Радосављевић, *Трнава какве више нема: етнографски записи*, Београд, 2002, стр. 215.

¹⁷ Радомир Станић, „Манастир Стјеник“, стр. 16.

¹⁸ Дејан Радичевић, „Прилог проучавању култа моштију: један неубичајен археолошки налаз“, *Гласник Српског археолошког друштва*, бр. 18, Београд, 2002, стр. 200-204.

¹⁹ „Из живота Жичке епархије - Рођење св. Јована Крститеља“, *Жички благовесник*, бр. 7, Краљево, јули 1940, стр. 28.

²⁰ „Из живота Жичке епархије - црква св. Јована у Стјенику“, *Жички благовесник*, бр. 11, Краљево, новембар 1940, стр. 29-31.

²¹ Ангелина Фолгић-Корјак, „Сецесија у Чачку“, *Зборник Народног музеја* XII-2, Београд, 1985, стр. 23-30.

²² Андрија Стојковић, Бранко В. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1987*, Чачак, 1987, стр. 104-105.

²³ „Примери побожности“, *Жича*, бр. 3, Чачак, мај 1889, стр. 79; Радивоје Бојовић, Оливера Марковић, Делфина Рајић, *Богородичина црква на Морави*, (каталог изложбе), Чачак, 1992, стр. 34-55.

²⁴ „Извештаји Никанора, епископа Жичког, о каноничној посети у делу своје епархије у лето 1886. године“, приредио Радош Ж. Мацаревић, *Изворник* 18, Чачак, 2002, стр. 35-43.

²⁵ „Прва искрена реч браћи“, *Жича*, бр. 1-2, Чачак, 1. април 1889, стр. 2; „Уређење свештеничког стања“, *Жича*, бр. 1-2, Чачак, 1. април 1889, стр. 12; Иван Весић, „О узроцима опадања вере и морала у нашем народу, и један предлог - како да се ови уклоне“, *Жича*, бр. 1-2, Чачак, 1. април 1889, стр. 21-24, и *Жича*, бр. 3, Чачак, мај 1889, стр. 58-61.

²⁶ *Пасторска посланица епископа жичког Саве Дечанца*, Чачак, 1899, стр. 8, 15, 16, 20, 21, 22.

²⁷ Недан Макуљсвић, *Умешност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд, 2006, стр. 56-58.

²⁸ „Чачанин“, „Школске вести“, *Љубић*, бр. 1, Чачак, 2. фебруар 1899, стр. 2-3.

²⁹ Мирослав Тимотијевић, „О произвођењу једног националног празника: спомен дан палима у борби за отаџбину“, *ГДИ* 1-3, Београд, 2002, стр. 69-76.

³⁰ „Годишњи извештај Сретена Пашића, школског надзорника за округ Руднички, за школску 1898/99“, приредио Радош Ж. Мацаревић, *Изворник* 15, Чачак, 1999, стр. 30.

- ³¹ Андрија Стојковић, Бранко В. Ковачевић, и. д., стр. 71, 84, 88, 91, 127.
- ³² „Дневник проте Срета Михаиловића (1911. година)“, приредио Миладин Вукосављевић, *Изворник* 8, Чачак, 1991, стр. 138-139, 144-145.
- ³³ Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастџири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак, 2004, стр. 61-63.
- ³⁴ Мил. К. Пашић, „Проблем верс“, *Преглед цркве Епархије жичке* (у даљем тексту само *ПЦЕЖ*), бр. 12, Чачак, децембар 1929, стр. 261-263.
- ³⁵ Ал. Т. Брадић, „Улога наше цркве“, *ПЦЕЖ*, бр. 6, Чачак, јун 1920, стр. 186.
- ³⁶ Витомир Видаковић, „Пред судбоносним данима“, *ПЦЕЖ*, бр. 2-3, Чачак, фебруар-март 1930, стр. 35-41.
- ³⁷ Реч „крајпутац“ нова је кованица, коју је смислио песник Бранко В. Радичевић. Pogledati publikaciju: Branko V. Radičević, *Plava linija života : srpski seoski spomenici i krajputaši*, Београд, 1961; Радојко Николић, *Камена књига предака : (о највишим са надгробних споменика западне Србије)*, стр. 12-15, 138.
- ³⁸ Радмила Радић, *Живот у временима : Гаврило Дожић (1881-1950)*, Београд, 2006, стр. 19-20, 22, 26, 28.
- ³⁹ Наведено према: Коста Николић, „Драгина Васић (1885-1945) : прилог биографији“, *ЗРМ ХХVIII*, Чачак, 1998, стр. 232; Радмила Радић, *Живот у временима : Гаврило Дожић (1881-1950)*, стр. 117.
- ⁴⁰ Алекса М. Стојковић, *Један поглед на санијтарне прилике у Окружу чачанском у год. 1905, 1906 и 1907*, Београд, 1910, стр. 72-75.
- ⁴¹ „Говор г. У. Кубуровића, професора држан 14. јануара 1910 год., у сали гимназијској“, *Св. Савски говори*, Чачак, 1910, стр. 2-3, 6-8.
- ⁴² „Говор г. Љубе Ђурића, свештеника, држан 14. јануара 1910. г. у цркви“, *Св. Савски говори*, Чачак, 1910, стр. 14.
- ⁴³ R. G. D. Laffan, „Неколико мисли о будућности Срба“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, Чачак, август 1919, стр. 29.
- ⁴⁴ Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, I-II, Београд, 2002, стр. 121-22.
- ⁴⁵ Радмила Радић, *Живот у временима : Гаврило Дожић (1881-1950)*, стр. 113-114, 117-118.
- ⁴⁶ На територији данашње општине Горњи Милановац крајем 1910. године било је укупно око 22.500 мушкараца у популацији од преко 42.000 становника. Током ратова 1912-1918. године мобилисано је око 10.000, а погинуло преко 4.500 мушкараца свих старосних доба (Исидор Ђуковић, *Рудничани и Таковци у ослободилачким ратовима Србије 1912-1918. године (оружо доушљено и измењено издање)*, приредио Драган М. Гачић, Горњи Милановац, 2005, стр. 5, 434).
- ⁴⁷ Милан Д. Смиљанић, „У трснутцима опасности“, *ПЦЕЖ*, бр. 4, Чачак, новембар 1919, стр. 111.
- ⁴⁸ „Устоличење Д-ра Николаја, епископа жичког“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, Чачак, август 1919, стр. 4-7, 9-10, 13.
- ⁴⁹ Епископ Жички Николај, „Упутство свештеницима и свештеномонасима жичке епархије (односно верског тумачења српске историје нарочито с

погледом на најновији преокрет у судбини народној)". *ПЦЕЖ*, бр. 4, Чачак, октобар 1919, стр. 98-101.

³⁰ „Са спархијске конференције“. *ПЦЕЖ*, бр. 2, Чачак, септембар 1919, стр. 45-46, 48, 50.

³¹ Драг. Мидјатовић, „На помолу Нове године“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, Чачак, јануар 1920, стр. 7.

³² „Тамо амо по спархији-приликом Г. Епископове посете црквама“. *ПЦЕЖ*, бр. 2, Чачак, септембар 1919, стр. 41, 44-45; „Тамо амо по спархији-приликом Г. Епископове посете црквама“, *ПЦЕЖ* бр. 3, Чачак, октобар 1919, стр. 78.

³³ Јеврем Бојовић, „Дсовање светиња“, *ПЦЕЖ*, бр. 4, Чачак, новембар 1919, стр. 103.

³⁴ „Тамо амо по спархији-приликом Г. Епископове посете црквама“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, децембар 1919, стр. 141-144.

³⁵ Делфина Рајић, „Црква Покрова Пресвете Богородице у Миоковцима“, *ЗРНИ*, XXVIII, Чачак, 1998, стр. 63; Као миоковачки парох од 1927. до 1931. године службовао је и Хранислав Ђорић, каснији патријарх Герман (Милош Обрадовић, *Миоковачка вековања*, Чачак, 2006, стр. 264-265).

³⁶ „Тамо амо по спархији-приликом Г. Епископове посете црквама“, *ПЦЕЖ* бр. 5, Чачак, децембар 1919, стр. 141-144; Можда се за овакво стање оправдање може наћи у понашању калуђера манастира Вујан током окупације 1915-1918. године. Бреснички парох Станојло Ковачевић, кога су Аустиријанци интернирали у логор, записао је да су монаси из Вујана били пакосни и швапске улицице, пијанице и неуредне слуге Божјег олтарa (Радојко Николић, „Историјски записи пароха“, *ЗРНИ* XII, Чачак, 1982, стр. 277).

³⁷ Б. А. Јовановић, „Црквена администрација“, *ПЦЕЖ*, бр. 6, Чачак, јун 1920, стр. 192-193.

³⁸ Стев. Бојовић, „Ново доба. нови правац рада“, *ПЦЕЖ*, бр. 2, Чачак, фебруар 1920, стр. 39.

³⁹ Рад. Кречковић, „Начини за појачавање религиозности и моралности“, *ПЦЕЖ*, бр. 4-5, Чачак, април-мај 1920, стр. 108-114.

⁴⁰ Марија Орбовић, *Чачанско шtamпaрeтiвo и издаваштвo : библиографија 1833-1941*, Чачак, 1998, стр. 34-39.

⁴¹ Решењем ПБр. 245. од 29 новембра 1920. године Николај Велимировић постао је епископ охридски, а Јеврем Бојовић је из Шапца премештен у Чачак за епископа жичког („Премештаји“, *ПЦЕЖ*, бр. 2, Чачак, фебруар 1921, стр. 18).

⁴² Велимир Јов. Беслопавловић, „О начинима сузбијања неспособности у народу“, *ПЦЕЖ*, бр. 9-12, Чачак, септембар-децембар 1920, стр. 263-269.

⁴³ „Писма уредништву“, *ПЦЕЖ*, бр. 7-8, Чачак, јул-август, 1920, стр. 233-235.

⁴⁴ Стев. Бојовић, „Свештенички скупови“, *ПЦЕЖ*, бр. 6-7, Ужице, јун-јул 1921, стр. 86.

⁴⁵ Ј. Андрић, „Један проблем“, *ПЦЕЖ*, бр. 11-12, Чачак, новембар-децембар 1922, стр. 175.

⁴⁶ Жив. Гл. Алексић, „Има живота“, *ПЦЕЖ*, бр. 1-2, Чачак, фебруар 1923, стр. 3.

⁴⁷ Жив. Алексић, „Записник рада скупштинe свештенства оба реда спархије жичке, држане 4-VII-1923 год. у Чачку“, *ПЦЕЖ*, бр. 7-8, Чачак, јул-август 1923, стр. 93-97.

- ⁶⁶ Жив. Гл. Алексић, „Једно оправдано мишљење“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, мај 1924, стр. 123.
- ⁶⁷ „Тарифа“, *ПЦЕЖ*, бр. 3-4, Чачак, април 1927, стр. 94.
- ⁶⁸ Ст. Р. Ковачевић, „Прекадња славских колача“, *ПЦЕЖ*, бр. 6, Чачак, јун 1929, стр. 148-150.
- ⁶⁹ „Записник седнице - скупштине свештенства Епархије Жичке одржане 5-18 јула 1929. године у Чачку“, *ПЦЕЖ*, бр. 7-8, Чачак, јули-август 1929, стр. 187, 189.
- ⁷⁰ Ђ. А. Јовановић, „После овогодишње епархијске скупштине“, *ПЦЕЖ*, бр. 10, Чачак, октобар 1924, стр. 210-213.
- ⁷¹ „Обнова српске православне иконографије“, *ПЦЕЖ*, бр. 11, Чачак, новембар 1924, стр. 255.
- ⁷² „Расписи и белешке“, *ПЦЕЖ*, бр. 2-3, Чачак, фебруар-март 1932, стр. 73.
- ⁷³ Сретен Ј. Михаиловић, „Записник рада и резолуција“, *ПЦЕЖ*, бр. 8-9, Чачак, септембар 1924, стр. 205.
- ⁷⁴ Ковиљка Летић, „Основна мушка школа у Чачку од оснивања до 1912. године“, *ЗРНИ* XXI, Чачак, 1991, стр. 113-130.
- ⁷⁵ Андрија Стојковић, Бранко Ковачевић, и. д., стр. 88, 127.
- ⁷⁶ Витомир М. Видаковић, „О религијском васпитању омладине“, *ПЦЕЖ*, бр. 6, Чачак, јун 1920, стр. 172-181.
- ⁷⁷ М. Стаменић, „Свештеник и школа“, *ПЦЕЖ*, бр. 3-4, Чачак, март-април 1928, стр. 83-85.
- ⁷⁸ *Божична Посланица епископа жичког Јефрема свештенику и народу православне жичке епархије*, Чачак, 1927, стр. 4-6.
- ⁷⁹ Милан С. Сретеновић, „Како ћемо народ обратити у крило цркве“, *ПЦЕЖ*, бр. 7-8, Чачак, јул-август 1928, стр. 149-151.
- ⁸⁰ „Годишњи извештај школског надзорника о стању школа у срезу трнавском за школску 1930/31“, приредила Лела Павловић, *Изворник* II, Чачак, 1995, стр. 116.
- ⁸¹ Бож. Милековић, „Верска настава као битни услов религиозно-моралног препорађања“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, мај 1931, стр. 139-141.
- ⁸² „Расписи и белешке“, *ПЦЕЖ*, бр. 4, Чачак, април 1932, стр. 104-106.
- ⁸³ Епископ Јефрем, „Ускршња посланица“, *ПЦЕЖ*, бр. 4, Чачак, април 1930, стр. 82.
- ⁸⁴ Михаило Симић, *Чачак и Чачани некад*, Чачак, 2002, стр. 65.
- ⁸⁵ Маријана Матовић, „Чачанске године Светог Владике Николаја“, *Глас библиотеке* 13, Чачак, 2006, стр. 101.
- ⁸⁶ Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941 : социјална, економска и политичка структура“, стр. 174, 204-205, 209-211.
- ⁸⁷ *Записници ђачке дружине „Рајих“*, приредио: Радош Мацарев, Чачак, 2004, стр. 95.
- ⁸⁸ Рад. Кречковић, „Омаловажавање светиња“, *ПЦЕЖ*, бр. 2, Чачак, фебруар 1924, стр. 53-55.
- ⁸⁹ Милан Пер. Ђорђевић, „Шта од нас свештеника захтева шака посрнутих људи?“, *ПЦЕЖ*, бр. 4, Чачак, април 1934, стр. 84-85.

⁹² „Из наше цркве“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, мај 1927, стр. 109-111.

⁹³ Младен Младеновић, „Из парохијске службе“, *Жички благовесник* (у даљем тексту само ЖБ), бр. 5, Краљево, мај 1939, стр. 156-158.

⁹⁴ Сава Поповић, „Један одговор“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, мај 1926, стр. 121-128.

⁹⁵ Жив. Гл. Алексић, „Избори и морал“, *ПЦЕЖ*, бр. 9-10, Чачак, октобар 1927, стр. 210-212.

⁹⁶ Жив. Гл. Алексић, „Нова Година“, *ПЦЕЖ*, бр. 1-2, Чачак, фебруар 1925, стр. 5-7.

⁹⁷ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Освећљавање истиине: докуменција за политичку и војну историју Чачка 1938-1941*, 1, Чачак, 2006, стр. 37-38, 50-51.

⁹⁸ Др. Јустин Поповић, „Светосавско свештенство и политичке партије“, *ЖБ*, бр. 12, Краљево, децембар 1940, стр. 20-23.

⁹⁹ Љ [отих Димитрије], „Светосавско свештенство и политичке партије“, *ЖБ*, бр. 2, Краљево, фебруар 1941, стр. 1-3.

¹⁰⁰ Горан Давидовић, „Југословенски народни покрет: избор у чачанском крају 1935-1945. године“, *ЗРНИМ XXX*, Чачак, 2000, стр. 156.

¹⁰¹ Горан Пауновић, „Чачански глас‘ као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године“, *ЗРНИМ XXVIII*, Чачак, 1998, стр. 205.

¹⁰² „Радио у служби цркве“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, мај 1929, стр. 115-118.

¹⁰³ „Једна жалба“, *ПЦЕЖ*, бр. 2-3, Чачак, фебруар-март 1930, стр. 73.

¹⁰⁴ Ж. Гл. Алексић, „Радио и служба божја“, *ПЦЕЖ*, бр. 2-3, Чачак, фебруар-март 1932, стр. 43-46.

¹⁰⁵ Велимир Јов. Белопавловић, „О начинима сузбијања непобожности у народу“, *ПЦЕЖ*, бр. 9-12, Чачак, септембар-децембар 1920, стр. 263-269.

¹⁰⁶ „Тамо амо по епархији-приликом Г. Епископове посете црквама“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, децембар 1919, стр. 144.

¹⁰⁷ Жив. Алексић, „Записник рада скупштине свештенства оба реда епархије жичке, држане 4-ВИИ-1923 год. у Чачку“, *ПЦЕЖ*, бр. 7-8, Чачак, јул-август 1923, стр. 93-97.

¹⁰⁸ Момчило Истић, *Селанцињо у Србији 1918-1941*, 1-2, Београд, 2001, стр. 272-279.

¹⁰⁹ Сања Петровић, „Други живот: европски утицаји на процес модернизације свакодневног живота Шапца између два светска рата“, *ГДИ-1/3*, Београд, 2002, стр. 141-143.

¹¹⁰ Епископ Јефрем, „Божјиња посланица“, *ПЦЕЖ*, бр. 12, Чачак, децембар 1925, стр. 313.

¹¹¹ Епископ Јефрем, „Божјиња посланица“, *ПЦЕЖ*, бр. 11-12, Чачак, новембар-децембар 1926, стр. 7.

¹¹² Анђелковић, „О данашњој женској моди“, *Народни православни календар Свети Лазар за пресветуину 1928. годину*, Чачак, 1927, стр. 70-81.

¹¹³ Радина Вучетић, „Жена у граду: између резервата приватности и освајања места у јавном животу (1918-1941)“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 147-151.

¹¹⁴ Милош Анђелковић, „Наш црквени биланс на прагу старе и нове године (1)“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, Чачак, јануар 1927, стр. 2-14.

¹¹⁵ Милош Анђелковић, „Наш црквени биланс на прагу старе и нове године (2)“, *ПЦЕЖ*, бр. 2, Чачак, фебруар 1927. стр. 36-43.

¹¹⁶ Радојко Николић, *Селачка душа на камену : (описи личности на надгробним споменицима западне Србије)*, Горњи Милановац, 1991, стр. 13-14, 45-46, 81, 87, 89, 99, 114; Исти, *Каменоресци народног образа : каменорезаштво и каменоресци западне Србије*, Чачак, 1998, стр. 74, 80, 83, 94, 142, 227, 239-240.

¹¹⁷ „Народна ношња“, *Чачански покреј*, бр. 6, Чачак, 21. мај 1935, стр. 2; „Народна ношња нагло се губи“, *Нова зора*, бр. 1, Чачак, 1. децембар 1938, стр. 3; Никола Пантелић, н. д., стр. 107-108; Радојко Николић, „Народна ношња на надгробним споменицима“, *ЗРИМ* XX, Чачак, 1990, стр. 184; Драга Радосављевић, н. д., стр. 31-38.

¹¹⁸ Шајкача је општеприхваћена тек у годинама после Првог светског рата, а до тада је углавном била момачка капа. Мушкарци са селом који су почетком XX века имали око тридесет година, никада нису прихватили шајкачу као своју капу, па су и старост дочекали у шубарама плетењачама. Ношење пешпира на селу било је знак младости, каћиперства (Владимир Тошић, *Мрчајевци и околина*, Мрчајевци, 1978, стр. 578-579; Радојко Николић, *Камена књижа предака : (о највишим са надгробних споменика западне Србије)*, стр. 14; Исти, *Каменоресци народног образа : каменорезаштво и каменоресци западне Србије*, стр. 103-104; Исти, *Народна ношња на надгробним споменицима*, стр. 169-170; Драга Радосављевић, н. д., стр. 31-38).

¹¹⁹ Епископ Јефрем, „Божична посланица“, *ПЦЕЖ*, бр. 12, Чачак, децембар 1929, стр. 246-247.

¹²⁰ Епископ Јефрем, „Божична посланица“, *ПЦЕЖ*, бр. 11-12, Чачак, новембар-децембар 1930, стр. 347).

¹²¹ Епископ Јефрем, „Ускршња посланица“, *ПЦЕЖ*, бр. 3-4, Чачак, март-април 1931, стр. 89.

¹²² Епископ Јефрем, „Божична посланица“, *ПЦЕЖ*, бр. 11-12, Чачак, новембар-децембар 1931, стр. 318-319.

¹²³ „За Божић вашој деци и Вама ‘Тиваре’ одела“, *Чачански глас*, бр. 51, Чачак, 21. децембар 1934, стр. 4.

¹²⁴ Кос. Торлаковић, „О нашој народној ношњи : за одбрану селанки и селачка“, *Нови глас*, бр. 1, Чачак, 4. мај 1935, стр. 2.

¹²⁵ Radmila Radić, „Stavovi o ženi u radovima pravoslavnih teologa“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2 : položaj žene kao merilo modernizacije. Naučni skup*, (urednik Latinka Perović Beograd, 1998, стр. 124-125; Мiodrag Јаћимовић, *Урези у памћењу*, Ваљево, 1998, стр. 16; Исти, *Приче из Бреснице*, Бресница, 1998, стр. 49.

¹²⁶ Драган Суботић, *Епископ Николај и православни бољомолачки покреј : православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, Београд, 1996, стр. 180.

¹²⁷ Бојана Поповић, *Мода у Београду 1918-1941*, Београд, 2000, стр. 56, 58.

¹²⁸ Е. Н., „Пут ка победи: Др. Х. Х. Мартин“, *ЖБ*, бр. 3, Краљево, март 1940, стр. 3-4.

¹²⁹ Слободан Неволница, н. д., стр. 268-271; Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка 1910-1941*, Чачак, 2006, стр. 90-93, 138-150.

- ¹³⁰ Ратко Трипковић, *Чачански шеџрини*, Чачак, 1985. стр. 103.
- ¹³¹ „Литија у Чачку“, *ПЦЕЖ*, бр. 7, Чачак, јул 1934, стр. 190.
- ¹³² Рад. П. Симић, „Литије“, *ПЦЕЖ*, бр. 9-10, Чачак, октобар 1926, стр. 223-233.
- ¹³³ „Богојављење у Чачку“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, Чачак, јануар 1933, стр. 32.
- ¹³⁴ Михаило Симић, *и. д.*, стр. 97-98.
- ¹³⁵ „Народна хришћанска заједница“, *Чачански глас*, бр. 41, Чачак, 13. октобар 1934, стр. 2.
- ¹³⁶ Радивоје Бојовић, Оливера Марковић, Делфина Рајић, *и. д.*, стр. 8; Марија Бокарев, *Породица Крен зачетник индустрије у Чачку : њен утицај на развој Чачка у другој половини XIX и првој половини XX века*, Чачак, 2008, стр. 72, 129.
- ¹³⁷ „Честитају Христово Рођење“, *Чачански глас*, бр. 1, Чачак, 7. јануар 1934, стр. 8.
- ¹³⁸ Делфина Рајић, Милон Тимотијевић, *Културна ризница Чачка : од правислотије до савременог доба*, Чачак, 2008, стр. 228.
- ¹³⁹ Д. М. Странџковић, „Живот цркве и друге белешке. Један редак пример љубави према цркви и своме родном крају“, *ЖБ*, бр. 1, Краљско, јануар 1939, стр. 22; Ирена Поповић, Александар Марушић, *Генерал Божићар П. Герзић 1867-1939, (капиталог изложбе)*, Горњи Милановац, 2008, стр. 38.
- ¹⁴⁰ Миливоје М. Маричић, „Црква. Св. Кнеза Лазара - спомен Краља Александра Првог“, *ЖБ*, бр. 1, Краљско, јануар 1939, стр. 23.
- ¹⁴¹ Владан Виријевић, *Краљско градо у Србији 1918-1941*, Краљско, 2006, стр. 279-280.
- ¹⁴² Михаило Симић, *и. д.*, стр. 126-127.
- ¹⁴³ „Неколико докумената о Фердинанду Крену“, приредила Лсла Павловић, *Изворици* 19, Чачак, 2003, стр. 14, 22-23; Марија Бокарев, *и. д.*, стр. 170-174.
- ¹⁴⁴ Протопоп Ралета, „О српској слави“, *Чачански покрет*, бр. 29, Чачак, 29. октобар 1933, стр. 4.
- ¹⁴⁵ Жив. Гл. Алексић, „Наши обичаји“, *Чачански покрет*, бр. 18, Чачак, 13. август 1933, стр. 2.
- ¹⁴⁶ „Даће“, *Чачански покрет*, бр. 17, Чачак, 6. август 1933, стр. 3.
- ¹⁴⁷ Михаило Симић, *и. д.*, стр. 116, 119; Горан Пауновић, *и. д.*, стр. 199-200.
- ¹⁴⁸ Теодосије Вукосављевић, „Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку“, *ЗРИМ VI*, Чачак 1975, стр. 237, 240.
- ¹⁴⁹ „Захвалност“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, мај 1933, стр. 145.
- ¹⁵⁰ *Дефиницијни резултати пописа сјановничкиња од 31 јануара 1921 год. Сарајево, 1932, стр. 64, 66, 82, 84, 86; Дефиницијни резултати пописа сјановничкиња од 31 марта 1931. године, књига II, присушно сјановничкиња по вероисповести*, Београд, 1938, стр. 37-39, 42, 58.
- ¹⁵¹ *Попис сјановничкиња, домаћинстава и сјанова у 2002. години : сјановничкиња, вероисповест, матерњи језик и национална или етничка припадност према сјаносци и полу : подаци по општинама*, Београд, мај 2003, стр. 14.

- ¹⁵² М. К., „Нова католичка црква у Краљеву“, *Полишка*, бр. 9168, 20. новембар 1933, стр. 9; Владан Виријевић, *н. д.*, стр. 280-284.
- ¹⁵³ Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Београд, 2006, стр. 505-507.
- ¹⁵⁴ Милош Тимотијевић, „Два списка Руса избеглица у Чачку, из 1925. и 1938. године“, *Изворник 15*, Чачак, 1999, стр. 56-59.
- ¹⁵⁵ Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастир Овчарско-кабларске клисуре*, стр. 64, 229, 262.
- ¹⁵⁶ Владан Виријевић, *н. д.*, стр. 307-313.
- ¹⁵⁷ Слободан Невољица, *н. д.*, стр. 268.
- ¹⁵⁸ „За осуду“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, мај 1924, стр. 133.
- ¹⁵⁹ „Узгреднице“, *ПЦЕЖ*, бр. 2, Чачак, фебруар 1928, стр. 65.
- ¹⁶⁰ Жив. Гл. Алексић, „Један ружан пример“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, мај 1931, стр. 134-137.
- ¹⁶¹ „Узгреднице“, *ПЦЕЖ*, бр. 2, Чачак, фебруар 1928, стр. 65.
- ¹⁶² Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један његов ђрад : записи о сјајном Чачку, приредио Нада Десићовић*, Чачак, 1995, стр. 99-100.
- ¹⁶³ Жив. Гл. Алексић, „Један ружан пример“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, мај 1931, стр. 134-137.
- ¹⁶⁴ Мирослав Миле Мојсиловић, *н. д.*, стр. 95, 97, 103-105, 191, 274; Драгољуб Д. Јовашевић, „Забаве у Чачку“, *ЗРИМ V*, Чачак, 1974, стр. 246; Горан Пауновић, *н. д.*, стр. 211; Милош Тимотијевић, „Проституција у Чачку током XX века“, *Токови историје 1-2/2007*, Београд, 2007, стр. 170-190.
- ¹⁶⁵ Мирослав Миле Мојсиловић, *н. д.*, стр. 191; Горан Пауновић, *н. д.*, стр. 208-211; „Кафане Чачка - списак из 1938. године“, приредио Милош Тимотијевић, *Изворник 23*, Чачак, 2007, стр. 107-114.
- ¹⁶⁶ Ђ. А. Јовановић, „Духовни лекар“, *ПЦЕЖ*, бр. 12, Чачак, децембар 1924, стр. 281-285.
- ¹⁶⁷ М. Стаменић, „Народно сујеверје“, *ПЦЕЖ*, бр. 2-3, Чачак, фебруар-март 1932, стр. 59-61.
- ¹⁶⁸ Жив. Гл. Алексић, „Нова Година“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, Чачак, јануар 1933, стр. 3-5.
- ¹⁶⁹ Драг. Марковић, „Теме за епархијску скупштину“, *ПЦЕЖ*, бр. 7, Чачак, јул 1933, стр. 186-193.
- ¹⁷⁰ Миливој В. Маричић, протојереј, *Речи истине*, Чачак, 1964, стр. 3-7.
- ¹⁷¹ В. Ђ. Ђирковић, *Проблем сазнања и веровања*, Чачак, 1936, стр. 21.
- ¹⁷² Момчило Исић, *н. д.*, стр. 252.
- ¹⁷³ Драга Радосављевић, *н. д.*, стр. 191.
- ¹⁷⁴ Председник Народне хришћанске заједнице Драгољуб Миливојевић (касније епископ америчко-канадски), сматрао је да српско православље личи помало на атеизам, безбожнштво и рационализам и да представља „тело из кога душа све више ишчежава, слично болеснику на самрти“. Прота Душан

Милановић је био мишљења да се прави религиозни живот у српском народу никада систематски није неговао и говорио је о отупелости и религиозном индиферентизму великог дела интелигенције и успаваности селачких маса. Он је верски живот код Срба означавао као „твду веру“ у православље која је у обичним дневним манифестацијама била невидљива (Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881-1950)*, стр. 117-120).

¹⁷⁵ Рад. П. Симић, „Литије“, *ПЦЕЖ*, бр. 9-10, Чачак, октобар 1926, стр. 223-233.

¹⁷⁶ Рад. П. Симић, „О Литијама“, *ПЦЕЖ*, бр. 11-12, Чачак, новембар-децембар 1926, стр. 254-258.

¹⁷⁷ Жив. Гл. Алексић, „Неколико питања пред новим урсђењем“, *ПЦЕЖ*, бр. 8-9, Чачак, август-септембар, 1930, стр. 292.

¹⁷⁸ Драган Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет: православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 55, 59, 67, 106.

¹⁷⁹ Јован Сарачевић, „Самоубиство као последица моралне одговорности свештеника - одговор свештенику г. Милутиновићу“, *Чачански глас*, бр. 12, Чачак, 25. март 1934, стр. 4.

¹⁸⁰ Драган Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет: православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 15-21, 29-31.

¹⁸¹ Мил. К. Пашић, „Покрет богомољства“, *ПЦЕЖ*, бр. 2-3, Чачак, фебруар-март. 1930, стр. 49-51.

¹⁸² Ж., „Богомољци“, *ПЦЕЖ*, бр. 3-4, Чачак, април 1923, стр. 49-51.

¹⁸³ Епископ жички Јефрем, „Свештенству оба реда Богоспасајемс св. Саве жичке епархије“, *ПЦЕЖ*, бр. 6-7, Чачак, јул 1924, стр. 137-139.

¹⁸⁴ Бож. Миленковић, „Једна манифестација богомољачког покрета“, *ПЦЕЖ*, бр. 7-8, Чачак, јул-август 1930, стр. 253-257.

¹⁸⁵ Бож. Миленковић, „Молитвени Сабор Богомољачког покрета“, *ПЦЕЖ*, бр. 11/12, Чачак, новембар-децембар 1930, стр. 353-354; Правник и судија Јован Сарачевић био је активан у богомољачком покрету, али и у ЈНП „Збор“ Димитрија Љотића, чији је лични сарадник био током рата. У емиграцији се замонашио у Руској заграничној цркви и постао епископ Сава едмонтски (Драган Суботић, „Из наше духовне баштине: епископ Сава едмонтски (Јован Сарачевић, 1902-1973)“, *ЗРНИ XXVIII*, Чачак, 1998, стр. 251-259).

¹⁸⁶ Драг. Марковић, „Богомољачки покрет и свештенство“, *ПЦЕЖ*, бр. 11, Чачак, новембар 1934, стр. 304-308.

¹⁸⁷ „Народна хришћанска заједница“, *Чачански глас*, бр. 41, Чачак, 13. октобар 1934, стр. 2.

¹⁸⁸ „Хтели да га растну“, *Чачански глас*, бр. 38, Чачак, 22. септембар 1934, стр. 2.

¹⁸⁹ „Суђење ‘Чачанском гласу’“, *Чачански глас*, бр. 47, Чачак, 24. новембар 1934, стр. 3.

¹⁹⁰ „Амнестирање криваца“, *Чачански глас*, бр. 2, Чачак, 12. јануар 1935, стр. 1.

¹⁹¹ Светислав Јеремић, „Његовом преосвештенству Епископу Николају“, *Јеремића новине*, бр. 19, Чачак, 25. децембар 1935, стр. 2-3.

¹⁹² Драган Суботић, *Епископ Николај и православни бољомољачки покрет : православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 55, 59, 67, 106, 163; „Летопис цркве у Гучи“, приредили Радован М. Маринковић и Јован Лукић, *Изворник 16/17*, Чачак, 2001, стр. 18-19.

¹⁹³ „Једна наредба“, *ПЦЕЖ*, бр. 4, Чачак, април 1933, стр. 114.

¹⁹⁴ „Сабор богомољаца“, *ПЦЕЖ*, бр. 9-10, Чачак, септембар-октобар 1933, стр. 274.

¹⁹⁵ Драган Суботић, *Епископ Николај и православни бољомољачки покрет : православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 86, 128, 131, 140, 144, 156, 181, 195-196, 220, 245, 268.

¹⁹⁶ Миодраг Анђелић, „Молитвена свечаност у Остри“, *Мисионар*, бр. 6, Крагујевац, јун 1939, стр. 24.

¹⁹⁷ Слободан Невольница, н. д., стр. 269, 273; Драган Суботић, *Епископ Николај и православни бољомољачки покрет : православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 55, 59, 61-62, 67, 106.

¹⁹⁸ „Монаси и богомољачки покрет“, *ПЦЕЖ*, бр. 11, Чачак, новембар 1934, стр. 309-313.

¹⁹⁹ „Нове монахиње“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, мај 1932, стр. 138.

²⁰⁰ Драган Суботић, *Епископ Николај и православни бољомољачки покрет : православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 258-259, 289.

²⁰¹ Жив. Гл. Алексић, „Нова Година“, *ПЦЕЖ*, бр. 1-2, Чачак, фебруар 1925, стр. 5-7.

²⁰² Мик. К. Паулић, „Утисак са свештеничке скупштине одржане у Чачку 23. децембра 1930. год.“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, Чачак, јануар 1931, стр. 3-5; „Расписи и белешке“, *ПЦЕЖ*, бр. 2, Чачак, фебруар, 1931, стр. 75).

²⁰³ „Уз часни пост“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, мај 1933, стр. 144.

²⁰⁴ Жив. Гл. Алексић, „Покајна година“, *ПЦЕЖ*, бр. 6, Чачак, јун 1933, стр. 155-156.

²⁰⁵ Љубомир Иванчевић, „Критика и признање једној књизи (‘Карактерологија Југословена’) Владимира Дворниковића“, *ЖБ*, бр. 7, Краљево, јул 1940, стр. 15-16.

²⁰⁶ Маријана Матовић, н. д., стр. 98-99.

²⁰⁷ „Епископ д-р Тихон и манастири“, *Чачански глас*, бр. 38, Чачак, 22. септембар 1934, стр. 2.

²⁰⁸ „Владика Николај и ‘Бата’“, *Чачански глас*, бр. 37, Чачак, 15. септембар 1934, стр. 2.

²⁰⁹ Јарослав Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933*, Чачак, 1986, стр. 131.

²¹⁰ „Реч редакције“, *ПЦЕЖ*, бр. 3-4, Краљево, март-април 1937, стр. 3-4.

²¹¹ Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881-1950)*, стр. 122-123.

²¹² Љубодраг Димић, *Културна историја Краљевине Југославије*, I-III,

Београд, 1996-1997, стр. И/480-488.

²¹³ Дубравка Стојановић, „Уље на води : политика и друштво у модерној историји Србије“, *Србија 1804-2004. Три виђења или позив на дијалоџ*, Београд, 2005, стр. 148.

²¹⁴ Branka Prpa-Jovanović, „Između Istoka i Zapada : kulturni identitet i kulturno-civilizacijska uporišta“, *Tokovi istorije*, 3-4/1997, Београд, 1997, стр. 19-20.

²¹⁵ Милош Тимотијевић, „Дунули су вихорни ветрови“ : ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у играници Жичке епархије пред Други светски рат“. *Наша прошлост* 8, Краљево, 2007, стр. 97-119.

²¹⁶ Жив. Г. Алексић, „Отаџбина и вера“. *ПЦЕЖ*, бр. 1, Краљево, јануар 1935, стр. 3-4.

²¹⁷ „Светосавска година (прослава 700 годишњице од смрти Светога Саве 1235-1935)“. *ПЦЕЖ*, бр. 12, Чачак, децембар 1934, стр. 235.

²¹⁸ Драган Суботић, *Епископ Николај и православни бољомољачки покрет : православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 183; Маријана Матовић, н. д., стр. 99-100.

²¹⁹ „Светосавска година“, *Чачански глас*, бр. 3, Чачак, 19. јануар 1933, стр. 1.

²²⁰ „Свима архијерејским намесницима и старешинама манастира православне епархије жичке“, *ПЦЕЖ*, бр. 11, Краљево, новембар 1936, стр. 33-34.

²²¹ Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, стр. 63-67.

²²² Архимандрит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири : монашки живот и сарадања у XIX и XX веку*, Приштина, 1998, стр. 30-37.

²²³ Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941 : социјална, економска и политичка структура“, стр. 151-154; „Народ, парохије, свештенство и цркве у епархији жичкој“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, Чачак, јануар 1928, стр. 29-30; „Нове цркве“, *ПЦЕЖ*, бр. 10-11, Чачак, октобар-новембар 1929, стр. 231-232; „Жичка епархија“, *ПЦЕЖ*, бр. 12, Чачак, децембар 1934, стр. 360).

²²⁴ Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, стр. 63-67, 121, 283-285.

²²⁵ Александар Савић, „Црква Жежевица и манастир Свјетеник“, *Жички весник*, бр. 3-4, [без места издања], 1965, стр. 4.

²²⁶ Драга Радосављевић, н. д., стр. 215.

²²⁷ Радомир Станић, „Манастир Свјетеник“, стр. 16.

²²⁸ „Записник XVII редовне скупштине свештенства епархије жичке одржане на дан 16/3 јула у манастиру Жичи“, *ПЦЕЖ*, бр. 11, Краљево, новембар 1936, стр. 23.

²²⁹ Радмила Радић, *Живот у временима : Гаврило Дожић (1881-1950)*, стр. 162.

²³⁰ Епископ Николај, „Поздрав епископа Николаја православног свештенству и народу епархије жичке о Васкрсу 1937. године“, *ПЦЕЖ*, бр. 3-4, Краљево, март-април 1937, стр. 8-9.

- ²³¹ „У Чачку“, *ПЦЕЖ*, бр. 3-4, Краљево, март-април 1937, стр. 33.
- ²³² Димитрије Јањић, Драгиша Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић*, Чачак, 1979, стр. 77-78; Горан Давидовић, и. д., стр. 153.
- ²³³ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Освећљвање истине : документи за политичку и војну историју Чачка 1938-1941*, 1, стр. 51, 119.
- ²³⁴ „Верске манифестације у Драгачеву“, *ПЦЕЖ*, бр. 6-7, Краљево, јун-јул 1938, стр. 48-51.
- ²³⁵ Миодраг Јахимовић, *Урези у памћењу*, стр. 15-16.
- ²³⁶ „Владика Николај на раду“, *ПЦЕЖ*, бр. 9, Краљево, септембар 1938, стр. 17-30.
- ²³⁷ „Из живота Жичке епархије: Богојављење“, *ЖБ*, бр. 2, Краљево, фебруар 1940, стр. 27.
- ²³⁸ Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка 1910-1941*, стр. 91, 94, 140-149.
- ²³⁹ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Освећљвање истине : документи за политичку и војну историју Чачка 1938-1941*, 1, стр. 29.
- ²⁴⁰ „Недеља православља“, *ЖБ*, бр. 3, Краљево, март 1940, стр. 22.
- ²⁴¹ Епископ Жички Николај, „Распис о постављању крстова по кућама и њивама“, *ЖБ*, бр. 4, Краљево, април 1940, стр. 32.
- ²⁴² Епископ Николај, „Страх Господњи“, *ЖБ*, бр. 5, Краљево, мај 1940, стр. 1-8; Указивање на пропаст савременог света и страдање народа сликовито је изражавао богомољац Радоје Арсовић, иначе доктор париске Сорбоне, касније у монаштву под именом Јаков. Он се пред Други светски рат упрезао у воловска кола која је вукао улицама Краљева, попут старозаветног пророка Јеремије, упозоравајући грађанство на падање у ропство. За време рата проповедао је по београдским црквама, а када му је то забрањено, онда и по гимназијама и улицама. Имао је правилне црте лица, дугу косу и браду, али је савременицима, па и истакнутим богомољцима као што је био Сарачевић, изгледао чудновато (Драган Суботић, „Из наше духовне баштине : епископ Сава едмонтски (Јован Сарачевић, 1902-1973)“, стр. 254).
- ²⁴³ „Божји поздрав Епископа Жичког Николаја Православним братствима“, *ЖБ*, бр. 12, Краљево, децембар 1940, стр. 1-7.
- ²⁴⁴ Драган Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет : православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 276.
- ²⁴⁵ Владимир Димитријевић, *Највећи Србин после Светог Саве : књиговаоладаки Николај*, Чачак, 2006, стр. 35.
- ²⁴⁶ Илија Ж. Трифуновић, „Национализам Епископа Николаја“, *ПЦЕЖ*, бр. 9, Чачак, септембар 1938, стр. 17.
- ²⁴⁷ Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастир Овчарско-кабларске клисуре*, стр. 227-229.
- ²⁴⁸ Епископ Николај, „Беседа у збегу Кађеници“, *ЖБ*, бр. 9, Краљево, септембар 1940, стр. 1-5.
- ²⁴⁹ „Из живота Жичке епархије: Освећење пећине у Кађеници“, *ЖБ*, бр. 10, Краљево, октобар, 1940, стр. 28-29; „Једна свечана прекада у Шумадији :

велика народна свечанost у Овчарско-кабларској клисури“, *Политика*, бр. 11626, Београд, 14. октобар 1940, стр. 9.

²⁵⁰ Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma : dnevničke beleške 1939-1941 : Londonske beleške 1944-1945*, Novi Sad, 1998, стр. 204-205.

²⁵¹ Никола Стојић, „Живот и рад Младена Ђ. Протића (1973-1946)“, *ЗРМ* XXV, Чачак, 1995, стр. 283-284.

²⁵² Епископ Јефрем, „Одлучење“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, Чачак, јануар 1932, стр. 2-3.

²⁵³ Никола Стојић, н. д., стр. 284-285.

²⁵⁴ Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, стр. 1/110-111.

²⁵⁵ Михаил Гелер, Александар Нскрич, *Уједиња на власт: историја Совјетског Савеза*, Подгорица, 2000, стр. 236, 376-379.

²⁵⁶ Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941: социјална, економска и политичка структура“, стр. 203; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Зајамњена прошлости: историја равногорца чачанског краја 1-3*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2002-2004, стр. 3/280-291; Исти, *Освећљавање истине: документ за политичку и војну историју Чачка 1938-1941*, 1, стр. 18-21, 23-24, 56-60, 73, 149-152, 158, 164-165.

²⁵⁷ Милош Тимотијевић, „Чачак под окупацијом 1941-1944: привреда и друштво“, *ЗРМ* XXX Чачак, 2000, стр. 272-273.

²⁵⁸ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Освећљавање истине: документ за политичку и војну историју Чачка 1938-1941*, 1, стр. 559.

²⁵⁹ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Зајамњена прошлости: историја равногорца чачанског краја 1-3*, стр. 3/42, 91-95.

²⁶⁰ Коста Николић, н. д., стр. 236, 240, 248-429.

²⁶¹ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Зајамњена прошлости: историја равногорца чачанског краја 1-3*, стр. 3/171-172, 189.

²⁶² Миломир Јовановић, *Злочин без казне*, Чачак, 2009 (рукопис).

²⁶³ Радмила Радић, „Српско друштво у 20. веку између две вере: приватно и јавно“, стр. 667.

²⁶⁴ Kosta Nikolić, „Srpska istorija i religija“, *Istorija 20. veka 1*, Beograd, 2001, стр. 96.

²⁶⁵ Momčilo Mitrović, „Proslave i slavlja u Srbiji 1945. godine“, *Tokovi istorije 3*, Beograd, 2006, стр. 106.

²⁶⁶ Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, стр. 1/188-195, 226-229.

²⁶⁷ Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *Чачански народноослободилачки партизански одред „Др Драгиша Мишовић“*, Чачак, 1982, стр. 60-61, 69-70; Младен Стефановић, *Хроника Језевице, Бањице, Љишнице и Рајца (у оштим Чачак): прошлости од најисторијских времена до 15. маја 1945*, Београд, 1998, стр. 138-141, 154-158, 247, 311.

²⁶⁸ „Свечано доношење бадњака“, *Слободни глас*, бр. 1, Чачак, 18. јануар 1945, стр. 7.

²⁶⁹ „Учитељица нам прича - други део интервјуа учитељице Маше Вукосавље-

вић са др Ранком Симовићем“, *Врело* 12, Београд, 1992, стр. 80; Ранко Симовић, „Умешност живљења (разговор са свештеником Миливојем Рабреновићем)“, *Врело* 13, Београд, 1993, стр. 111; Лука Војводић, „Покушај спаљивања свештеника Милан Туповића“, *Врело* 34, Београд, 2007, стр. 121-126; М., „Умро Александар Савић“, *Чачански глас*, бр. 47, Чачак, 29. новембар 1976, стр. 14.

²⁷⁰ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Запамћена прошлост : историја равногорца чачанског краја* 1-3, стр. 3/185-186.

²⁷¹ Андрија Стојковић, Бранко В. Ковачевић, н. д., стр. 407; Ранко Симовић, *Оно време кружока*, Чачак, 2005, стр. 10.

²⁷² Архимандрит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири: монашки живот и страдања у XIX и XX веку*, стр. 58, 63, 233, 275-279.

²⁷³ Архимандрит Јован Радосављевић, *Монашки начин живота: крајак пре-злед исихазма: ликови монаха у Срба у XX веку*, Београд, 2002, 199, стр. 342-348; Владимир Димитријевић, *Највећи Србин после Светог Саве: књижа о владици Николају*, стр. 35-36.

²⁷⁴ Аутор овог текста имао је срећу да у раном детињству у свом селу Вилови редовно, сваке године, сусреће монаха Рафаила који је међу сељанима уживао велико поштовање. Соски свет углавном има лош однос према православном свештенству и монаштву истичући негативне стране тог позива. Монах Рафаило до своје смрти 1982. уживао је потпуно другачији положај: имао је статус човека који истински живи духовни живот, а његов долазак у домаћинства одисао је „светостињу“.

²⁷⁵ Владимир Димитријевић, *Оклеветани светици : владица Николај и србo-фобија*, Горњи Милановац, 2007, стр. 245-247.

²⁷⁶ Архимандрит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири. Монашки живот и страдања у XIX и XX веку*, стр. 16, 49-53, 268, 306, 323-324, 328-331, 362, 416.

²⁷⁷ Ивана Ђирјаковић, „Заветина у чачанском крају“, *ЗРПМ*, XXXII, Чачак, 2002, стр. 201.

²⁷⁸ Ивица Тодоровић, *Ритуал ума : значење и структура литијског оихода*, Београд, 2005, стр. 160-164, 282-292.

²⁷⁹ Ранко Симовић, *Оно време кружока*, стр. 112-114.

²⁸⁰ Погледати публикације: Милован Вуловић, *Знамења слободе: споменци буна, устанака и ослободилачких рајдова*, Чачак, 1994; Посебан број часописа *Градац* бр. 41, Чачак, јули-август 1981, посвећен је спомн-парку Борбе и побед; Милош Тимотијевић, „Политика, уметност и стварање традиција (подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године)“, *ЗРПМ* XXXI, Чачак, 2001, стр. 113-115.

²⁸¹ Радомир Станић, „Истраживање и заштита споменика културе у чачанском крају“, *Вишевековна историја Чачка и околине*, Београд, 1995, стр. 593-619.

²⁸² Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, стр. 68.

²⁸³ „Малс новогодишње занимљивости о Чачку и Чачанима“, *Чачански глас*, бр. 2, Чачак, 14. јануар 1959, стр. 2.

- ²⁸⁴ „Матичар месног одбора на венчању код попа“, *Чачански глас*, бр. 303, Чачак, 5. март 1952, стр. 3.
- ²⁸⁵ Ружица Јовановић, „Из записа кћерке свештеника Филипа Бабовића“, *Врело* 34, Београд, 2007, стр. 65-67.
- ²⁸⁶ Бранко Перунички, „Још о непријатељском раду попа Светолика Станковића“, *Чачански глас*, бр. 303, Чачак, 5. март 1952, стр. 3.
- ²⁸⁷ Ђ., „Размахнуо се ‘душебрижник’ Станислав Страхињић“, *Чачански глас*, бр. 309, Чачак, 15. април 1952, стр. 3.
- ²⁸⁸ М. Ђ., „Уместо козерије. Ловачка посла...“, *Чачански глас*, бр. 345, Чачак, 27. јануар 1953, стр. 4.
- ²⁸⁹ Макс Бергхолц, „Међу родољубима. купусом, свињама и варварима : споменици и гробови НОР 1947-1965. године“, *ГДИ XIV/1-3*, Београд, 2007, стр. 73-74.
- ²⁹⁰ Андрија Стојковић, Бранко В. Ковачевић, и. д., стр. 384.
- ²⁹¹ М.К., „На прљавом послу“, *Чачански глас*, бр. 306, Чачак, 25. март 1952, стр. 2.
- ²⁹² Лука Војводић, *Сећања*, Београд, 2007, стр. 585.
- ²⁹³ „Дволичњаштво професора Миљка Миленковића“, *Чачански глас*, бр. 311, Чачак, 19. мај 1952, стр. 4.
- ²⁹⁴ М. Вељовић, „Чудна ‘филозофија’ учитеља Илије Илића“, *Чачански глас*, бр. 348, Чачак, 17. јануар 1953, стр. 4.
- ²⁹⁵ Ранко Симовић, „Судбина кафана и пекарнице (разговор са Славишом Симовићем из Трнаве)“, *Врело* 29, Београд, 2004, стр. 45-46.
- ²⁹⁶ „Невини ‘испосници’“, *Чачански глас*, бр. 343, Чачак, 13. јануар 1953, стр. 4.
- ²⁹⁷ „Жива дискусија на Градској конференцији у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 345, Чачак, 27. јануар 1953, стр. 1-2.
- ²⁹⁸ Радмила Радић, „Српско друштво у 20. веку између две вере: приватно и јавно“, стр. 667-671.
- ²⁹⁹ Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, I/388, II/124; Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacionim društvima : sociološko-istorijska analiza situacije u srpsko-srpskogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu*, Београд, 2005, стр. 167.
- ³⁰⁰ *Извешај о послишњој активности чланова Савеза комуниста оштин Чачак*, Чачак, 1959, стр. 12-13.
- ³⁰¹ Радмила Радић, „Српско друштво у 20. веку између две вере: приватно и јавно“, стр. 671.
- ³⁰² Р., „Црквено-календарске заврзламе“, *Чачански глас*, бр. 8, 19. фебруар 1958, стр. 6; „На правом путу“, *Чачански глас*, бр. 348, Чачак, 17. јануар 1953, стр. 4; Милан Ђоковић, „Синиша ‘крститељ’“, *Чачански глас*, бр. 3, Чачак, 10. јануар 1963, стр. 6.
- ³⁰³ Владан Д. Поповић, „Светлости Жиче и наш интелектуални живот“, *Жички весник*, бр. 1, Чачак, јануар 1965, стр. 1-2.
- ³⁰⁴ Протојерсеј-ставрофор Миленко Рајаковић, „Поздрав нашем листу“, *Жички весник*, бр. 1, Чачак, јануар 1965, стр. 3.

- ³⁰⁵ Александар Савић, „Црква Жежевица и манастир Стјеник“, *Жички весник*, бр. 3-4, Чачак, 1965, стр. 4.
- ³⁰⁶ Радомир Станић, „Непознати запис из Жежевице“, *Саопштења Х. Београд*, 1974, стр. 110-111; Милисав Д. Протић, „Св. Мученик Јован Стјенички“, *Православље*, бр. 221, 1. јуни 1976, стр. 8-9; Надежда Р. Синдик, „Јежевачко четворојевањје“, *Богородица градачка у историји српског народа. Научни скупи* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 194.
- ³⁰⁷ Милан Ђоковић, „Више се ради али и боље живи“, *Чачански глас*, бр. 17, Чачак, 17. април 1964, стр. 5.
- ³⁰⁸ Милан Ђоковић, „Где је Бог у Мрчајевцима после лета у космос“, *Чачански глас*, бр. 5, 29. јануар 1969, стр. 5.
- ³⁰⁹ „Зашто је мрчајевачки свештеник тукао сељака“, *Чачански глас*, бр. 21, 28. мај 1971, стр. 9; Миодраг Д. Арсенијевић, „Одговор на чланак: Зашто је мрчајевачки свештеник тукао сељака“, *Чачански глас*, бр. 22, 4. јун 1971, стр. 9. Свештеник из Мрчајеваца је касније погинуо у саобраћајној несрећи, а усмсена традиција његову смрт везује за тајну делатност режима који га је прогонио, мада сведоци те несреће сматрају да је то претерана оцена јер се знају починиоци и околности саобраћајне несреће.
- ³¹⁰ Невенка Бојовић, „Стан и култура становања у селима општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац“, *ЗРМ ХХ*, Чачак 1991, стр. 157-158; ; *Попис становништва, домаћинства и станова 2002. Сјанови: врсти, својина и опремљености. Подаци по насељима 2*, Београд, мај 2004, стр. 106; *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Сјанови: величина, квалитет, година изградње, својина, домаћинства и лица, 1 део. Подаци по општинама*, Београд, новембар 2004, стр. 55.
- ³¹¹ Монах Игњатије, *Животисни Гласник Василија Бањалучког и Жичког: Епископ Василије Бањалучки и жички исповедник православа*. (ур. Епископ Атанасије Левтић), Краљево, 2003, стр. 34; Детаљније о броју, урбанистичким и архитектонским вредностима, као и хронологији подизања конака у овчарско-кабларским манастирима погледати у публикацији: Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак, 2004.
- ³¹² Бранко Перовић, „Под бадњацима заставе разних боја“, *Чачански глас*, бр. 2, 14. јануар 1972, стр. 10.
- ³¹³ *Miloš Timotijević, Karneval u Guči: sabor trubača 1961-2004*, Čačak, 2005, str. 162.
- ³¹⁴ Бранко Перовић, „Под бадњацима заставе разних боја“, *Чачански глас*, бр. 2, 14. јануар 1972, стр. 10.
- ³¹⁵ „Састанак Општинског комитета СК у Чачку: критика негативних појава“, *Чачански глас*, бр. 3, Чачак, 21. јануар 1972, стр. 2.
- ³¹⁶ Монах Игњатије. и. д., стр. 35-43.
- ³¹⁷ Братислав Јефтовић, „Бог на радном месту“, *Чачански глас*, бр. 17, Чачак, 18. април 1975, стр. 9.
- ³¹⁸ Миле Мојсиловић, „Дрска верска пропаганда“, *Чачански глас*, бр. 27, Чачак, 8. август 1976, стр. 6.
- ³¹⁹ Милојко Петровић, „Прота Стево и Ваведење“, *Чачански глас*, бр. 27, Чачак, 12. јул 1991, стр. 6.

³²⁰ Милољуб С. Пантовић, „Комунисти и школа“, *Чачански глас*, бр. 3, Чачак, 16. јануар 1976, стр. 1; Милољуб С. Пантовић, Радован М. Маринковић, „И масовност и квалитет“, *Чачански глас*, бр. 10, Чачак, 5. март 1976, стр. 1; Милољуб С. Пантовић, „Већи број чланова СК, али мане непосредних произвођача“, *Чачански глас*, бр. 32, Чачак, 24. септембар 1976, стр. 3.

³²¹ Миломир Глишић, *Однос младих према религији: прилог емпиријском истраживању религијозних схватања и понашања ученика завршних разреда средњих школа*, Горњи Милановац, 1982, стр. 50-52, 55-56, 67, 70, 72, 74-87, 122.

³²² Миладин М. Вукосављевић, „Ко гради цркву у Горњој Горевници?“, *Чачански глас*, бр. 42, Чачак, 15. октобар 1976, стр. 8.

³²³ Милорад Ристановић, „Није тешко знати ко гради цркву у Горњој Горевници“, *Чачански глас*, бр. 43, Чачак, 22. октобар 1976, стр. 7.

³²⁴ Илија Поповић, Светислав Јб. Марковић, *н. д.*, стр. 250, 255-256.

³²⁵ Милош Тимотијевић, „Град у унутрашности: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку“, стр. 579-611.

³²⁶ Милош Тимотијевић, „Град у унутрашности: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку“, стр. 579-611.

³²⁷ Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijskim društvima: sociološko-istorijska analiza situacije u srpsko-ctnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu*, стр. 170-174, 176-177.

³²⁸ Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *Драгачево: слободарски и револуционарни развој*, Чачак-Лучани, 1981, стр. 196.

³²⁹ Иницијативу је покренуо Радован М. Маринковић, новинар „Чачанског гласа“ и одборник Друштвено-политичког већа Скупштине општине Чачак (Миле Мојсиловић, „Посмртне гозбе“, *Чачански глас*, бр. 7, Чачак, 13. фебруар 1981, стр. 3).

³³⁰ „Ни гозбе ни забране“, *Чачански глас*, бр. 9, Чачак, 27. фебруар 1981, стр. 3.

³³¹ Изјава Георгија Добросављевића, игумана манастира Благовештења под Кабларом, дата аутору текста 9. јуна 2008. године.

³³² Радован М. Маринковић, „Мењати ружан обичај“, *Чачански глас*, бр. 25, Чачак, 24. јун 1983, стр. 2.

³³³ Даница Оташевић, „Јежевачке мукe због пароба: у владике и нож и погача“, *Чачански глас*, бр. 6, Чачак, 7. фебруар 1986, стр. 5.

³³⁴ Драган Грујић, „Хумореска: побожност“, *Чачански глас*, бр. 45, Чачак, 8. новембар 1984, стр. 2.

³³⁵ Даница Оташевић, „Има ли Бога у школи?“, *Чачански глас*, бр. 7, Чачак, 14. фебруар 1986, стр. 7; Милош Тимотијевић, „Религиозност учесника завршних разреда основних школа у чачанском крају: анкетно испитивање из 1985. године“, *Токови историје 1-2/2007*, Београд, 2007, стр. 280-290.

³³⁶ Даница Оташевић, „Далеко од вере, али и знања“, *Чачански глас*, бр. 8, Чачак, 21. фебруар 1986, стр. 6.

³³⁷ Андрија Стојковић, Бранко В. Ковачевић, *н. д.*, стр. 459.

³³⁸ Миодраг Јахимовић, *Усрећитељи*, Београд, 1989, стр. 68; Исти, *Чачанске приче*, Чачак, 2000, стр. 41-42; Исти, *Успомене и ојомене*, Ваљево, 2006, стр. 56-57.

- ³²⁹ Mirko Blagojević, „Religijske promene u postkomunizmu – slučaj pravoslavlja na primeru Srbije i Crne Gore i Rusije“, *Filozofija i društvo* XXI/XXIII, Beograd, 2003, str. 242-243.
- ³³⁰ „Обележен јубилеј“, *Чачански глас*, бр. 37, Чачак, 18. септембар 1986, стр. 4.
- ³³¹ „Александријски патријарх у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 25, Чачак, 25. јун 1989, стр. 1.
- ³³² Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *‘Слобода’ 1948-1988*, Чачак, 1988, стр. 8.
- ³³³ Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva : sociološko-istorijska analiza situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu*, str. 223-227; Snežana Joksimović, „Individualne karakteristike i religioznost adolescenata“, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, Godina XXXVII, broj 2, Decembar 2005, str. 117-131; Miroslava Malešević, „Pravoslavlje kao srž ‘nacionalnog bića’ postkomunističke Srbije“, *Zbornik El SANU* 21, Beograd, 2005, str. 99-121.
- ³³⁴ Даница Оташевић, „Сва наша исчавања: ‘откриће’ Божића“, *Чачански глас*, бр. 2, Чачак, 11. јануар 1990, стр. 3.
- ³³⁵ Радован М. Маринковић, „Стражари на литицама историје“, *Чачански глас*, бр. 26, 4. јул 1990, стр. 6.
- ³³⁶ Миладин Вукосављевић, „Најзад мџу својима!“, *Чачански глас*, бр. 18, Чачак, 17. мај 1991, стр. 7.
- ³³⁷ Родољуб Петровић, *Овако је било: новинарски записи*, Чачак, 1999, стр. 80-81.
- ³³⁸ „Спасовданске крстоноше“, *Чачански глас*, бр. 19, Чачак, 24. мај 1991, стр. 2.
- ³³⁹ Ивана Ђирјаковић, н. д., 201-208.
- ³⁴⁰ Миладин Вукосављевић, „У част светитељу и просветитељу“, *Чачански глас*, бр. 6, Чачак, 31. јануар 1992.
- ³⁴¹ „Савиндан прослављен и у ноћном клубу ‘Амадеус’ у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 5, 31. јануар 1992, стр. 2.
- ³⁴² Михаило Бошњакковић, „Камслеонско светосавље“, *Чачански глас*, бр. 8, Чачак, 7. фебруар 1992, стр. 2.
- ³⁴³ Катарина Дуњић-Мандић, „Вредносне оријентације и политички активизам матураната гимназије 2000. године“, *Годишњи извештај Гимназије Чачак за школску 1999/2000. годину*, Чачак, 2000, стр. 42.
- ³⁴⁴ „Бадњаци у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 2, Чачак, 14. јануар 2000, стр. 8; Снежана Шапоњић-Ашанин, „Божични циклус празника“, *ЗРМ* XXVI, Чачак, 2006, стр. 327, 355.
- ³⁴⁵ Радјоко Николић, *Пролазне йриликe*, Горњи Милановац, 2006, стр. 163-164, 209-210.
- ³⁴⁶ Miloš Timotijević, *Karneval u Guci: sabor trubača 1961-2004*, str. 176-177.
- ³⁴⁷ „Задужбинарство: нови храм Светог Пантелејмона у Котражи“, *Чачански глас*, бр. 30, Чачак, стр. 10. август 2001, 10-11; Гвозден Оташевић, „Свечаност под Кабларом: освешан манастир Успења Пресвете Богородице“, *Православље*, Београд, 15. новембар 2001, 15; Јован Лукић, „Српска света гора: нови манастир Успења Пресвете Богородице“, *Православље*, Београд, 15. новембар 2001, стр. 17.

³⁵⁸ Радојко Николић, *Пролазне ириликe*, стр. 156.

³⁵⁹ Miroslava Malešević, n. d., str. 103.

³⁶⁰ Грешни Милоје, *Казивања Богу у славу, прецима у часи, појтомицама у аманети*, Чачак, 2005, стр. 15. У питању је писана исповест Милоја Стевановића, некадашњег члана ЦК СКЈ, који је 1996. под утиском очеве смрти прихватио православље, али је 2008. постао главни протагонист борбе против врха СПЦ коју је оптуживао да се приближава католичанству, нападајући епископа жичког Хризостома (Бранко В. Керкезовић), „Истином на лаж“, *Православље*, бр. 991, Београд, 1. јул 2008, стр. 12-13).

³⁶¹ Хаџи Миодраг Јахимовић, *Храм Успења пресвете Богородице. Духовни центар „Др Николај Велимировић“* у Чачку, Чачак, 2001, стр. 11-35.

³⁶² Гвозден Оташевић, „Црква поред партизана“, *Политика*, Београд, 15. септембар 2006, стр. 28.

³⁶³ „Бићемо ваш понос“, *Чачански глас*, бр. 50, Чачак, 13. децембар 1996, стр. 1-2; Родољуб Петровић, n. d., стр. 237-238.

³⁶⁴ Vlado Kutlešić, „Religija i verske zajednice u programima parlamentarnih političkih stranaka“, *Crkva i Država* (ur. Đorđe Vukadinović i Slobodan Antonić), Београд, 2007, стр. 107-113.

³⁶⁵ Миша Ђурковић, „Трагање, парадокси, могућности: десница у Србији 1990-2003“, *Нова српска политичка мисао*, 1-4, Београд, 2006, стр. 139, 143; Miroslava Malešević, n. d., str. 107.

³⁶⁶ Зорица Лешковић Станојевић, „Шта су Двери српске?“, *Чачански глас*, бр. 27-28, Чачак, 16. јул 2002, стр. 15.

³⁶⁷ Братислав Јевтовић, „Велики дочек“, *Чачански глас*, бр. 35, Чачак, 28. август 1998, стр. 1.

³⁶⁸ Прота Јован Лукић, „Отишла Тројеручица“, *Чачански глас*, бр. 29, Чачак, 4. септембар, 1998, стр. 7.

³⁶⁹ Владимир Васојевић, „Икона Пресвете Богородице ‘Тројеручице‘“, *Чачански глас*, бр. 27, Чачак, 21. јул 2000, стр. 8.

³⁷⁰ „Припрема за Причење кроз пост, молитву и исповест“, *Чачански глас*, бр. 12, Чачак, 16. март 2001, стр. 8.

³⁷¹ Зорица Зоћевић, „Николај Велимировић ‘поново’ у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 47, Чачак, 29. новембар 2002, стр. 8.

³⁷² „Први пут и градска слава“, *Чачански глас*, бр. 21, Чачак, 9. јун 2000, стр. 1.

³⁷³ Зорица Зоћевић, „Богојављенска литија први пут после 64. године: освешћена Морава“, *Чачански глас*, бр. 3, 21. јануар 2005, стр. 13.

³⁷⁴ Стојан Адашевић, „Покајничка литија у Чачку“, *Глас јавности*, Београд, 9. децембар 2003.

³⁷⁵ Делфина Рајић, „Извештај о манифестацији ‘Летњи дани културе’ у Чачку у 2006. години“, *ЗРНИ XXXVI*, Чачак, 2006, стр. 397.

³⁷⁶ Делфина Рајић, „Извештај о манифестацији ‘Летњи дани културе’ у Чачку у 2007. години“, *ЗРНИ XXXVII*, Чачак, 2007, стр. 411.

- ³⁷⁷ З. Л. С., „Верска толеранција и нетолеранција“, *Чачански глас*, бр. 46, Чачак, 23. новембар 2001, стр. 12.
- ³⁷⁸ М. С. П., „Наумов: 'Двери' није екстремистичка организација“, *Полицијка*, Београд, 28. јун 2007, стр. А8
- ³⁷⁹ „Православље или смрт!“, *Зона*, бр. 171, Нови Сад, 28. октобар 2003; „Ватикан финансира српску православну цркву“, *Зона*, бр. 173, Нови Сад, 23. новембар 2003; Oliver Nikolić, „Pobuna monaškog sestrinstva na planini Jelici protiv SPC“, *Nedeljni telegraf*, бр. 390, Београд, 15. октобар 2003, стр. 12-14; Атанасије Јевтић, „Расколи и секте у историји цркве“, *Православље*, бр. 901, Београд, 1. октобар 2004, стр. 15.
- ³⁸⁰ „Саопштење Архиепископских намесника Епархије жичке“, *Православље*, бр. 991, Београд, 1. јул 2008, стр. 9; Атанасије, умировљени епископ Херцеговачки, „О погубним новотаријама тзв. ревнителя 'старог начина служења'“, *Православље*, бр. 991, Београд, 1. јул 2008, стр. 10-12; Бранко В. Керкезовић, „Истином на лаж“, *Православље*, бр. 991, Београд, 1. јул 2008, стр. 12-13; Стојан Марковић, „Верници незадовољни одлукама владике Жичког Хризостома: докле тако, Ваше Преосвећенство“, *Чачанске новине*, бр. 181, Чачак, 11. март 2008.
- ³⁸¹ Више о овом проблему на локалном и општем нивоу погледати у публикацијама: Грешни Милоје, *Не полагичи стваре међе: писма и разговори (друго додручено издање)*, Горњи Милановац, 2008; *Светосавље данас: изазови и одговори*, Научни скуп, (ур. Владимир Димитријевић), Војловица - Панчево, 2008.
- ³⁸² М. С. А., „Веронаука све популарнија међу основцима: учење старо 20. векова“, *Чачански глас*, бр. 34, Чачак, 11. септембар 1998, стр. 8.
- ³⁸³ М.С.А., „Потписи за враћање веронауке у школе“, *Чачански глас*, бр. 10, Чачак, 2. март 2001, стр. 10.
- ³⁸⁴ Никола Милошевић, „Веронаука и грађанско друштво“, *Годишњи извештај Гимназије у Чачку за школску 2000/2001*, Чачак, 2001, стр. 11-15.
- ³⁸⁵ Е.В., „Гимназијалци о веронауци и грађанском васпитању“, *Чачански глас*, бр. 34, Чачак, 26. август 2005, стр. 14; „Мишљења ученика гимназије у Чачку о статусу (обавезности) изборних предмета“, *Годишњи извештај Гимназије у Чачку за школску 2004/2005*, Чачак, 2005, стр. 31-39.
- ³⁸⁶ Зорица Зошевић, „Које црква није мајка, томе ни Бог није отац“, *Чачански глас*, бр. 51, Чачак, 30. децембар 2003, стр. 22.
- ³⁸⁷ Зорица Зошевић, „Учешће младих у животу цркве: вероучитељи и свештеници на испиту“, *Чачански глас*, бр. 27, Чачак, 8. јул 2005, стр. 18.
- ³⁸⁸ З. Л. С., „Мало је стварно верујућих“, *Чачански глас*, бр. 32, Чачак 1. септембар 2006, стр. 21.
- ³⁸⁹ Маријана Матовић, „Чачанске године Светог Владике Николаја“, *Глас библиотеке*, 13/2006, Чачак, 2006, стр. 89-110.
- ³⁹⁰ Марија Орбовић, *Чачанско штампарство и издаваштво: библиографија 1833-1941*, Чачак, 1998, стр. 34-39.
- ³⁹¹ Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881-1950)*, Београд, 2006, стр. 183-185, 188-189, 208-209.
- ³⁹² Аноним, „На прагу треће деценије“, *Жички Благовестник* (у даљем тексту

само ЖБ), бр. 1, Краљево, јануар 1939, стр. 1-3.; Аноним, „Извештај Средишње Управе Свештеничког удружења епархије жичке поднет на XXI редовној скупштини у Краљеву на дан 5/18 јула 1939. године“, ЖБ, бр. 7, Краљево, јул-август 1939, стр. 195-212.

³⁰³ Као пример супротстављених гледишта погледати публикације: Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma : sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Београд, 2006; Владимир Димитријевић, *Оклеветани светшци : владика Николај и србифобија*, Горњи Милановац, 2007.

³⁰⁴ Andrej Mitrović, *Raspravljanja sa Klio : o istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*, Сарајево, 1991, стр. 203, 205.

³⁰⁵ Андреј Митровић, *Прошљивање Клио : о зледи о теоријском у историо-ографији*, Београд, 1996, стр. 113, 126, 128.

³⁰⁶ Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд, 2008, стр. 328, 330-331.

³⁰⁷ Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma : sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, стр. 30-31.

³⁰⁸ Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, стр. 333-335.

³⁰⁹ Милан Кољанин, „Антисемитски стереотипи и пропаганда у Србији 1941-1942“, *Историја 20. века*, 1/2003, Београд, 2003, стр. 83-85.

⁴⁰⁰ Aleksandar Solženjicin, *Dva veka zajedno (1795-1995)*, II, Београд, 2003, стр. Ц/17-49, 60-63.

⁴⁰¹ Детаљније о овом проблему погледати у: Олег Рудолфович Ајрапетов, *Генерали, либерали и предузетници : рад за фронти и за револуцију (1907-1917)*, Београд 2005.

⁴⁰² Михаил Спиридоновић Пелех, „Голгота Русије“, *Преглед цркве епархије жичке* (у даљем тексту само *ПЦЕЖ*), бр. 5-6, Чачак, мај-јун 1923, стр. 71-73; бр. 7-8, Чачак, јул-август 1923, стр. 103-107; бр. 9-10, Чачак, септембар-октобар 1923, стр. 122-127.

⁴⁰³ Мирослав Јовановић, *Руска емигранција на Балкану 1920-1940*, Београд, 2006, стр. 64, 68-70.

⁴⁰⁴ Аноним, „Јеврејство“ *ПЦЕЖ* бр. 5 Чачак, мај 1926, стр. 114-121

⁴⁰⁵ Драган Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет : Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, Београд, 1996, стр. 62-65.

⁴⁰⁶ Преглед историјата теорије завере и објављивања „Протокола“, као и утицаја завереничког начина размишљања у савременој Србији погледати у публикацијама: Moris Zoli, *Dijalog i pakli između Makijavelija i Monteskeja*, Саџак, 1997; Norman Kon, *Poziv na genocid: mit o svetskoj zaveri Jevreja i Protokoli sionskih mudraca*, Novi Sad, 1996; Jovan Byford, *Teorija zavere : Srbija protiv „novog svetskog poretka“*, Београд, 2006.

⁴⁰⁷ Епископ Николај, „Прича о вуку и јагњету (одломак из једног предавања Епископа Николаја у Америци ове јесени)“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, Чачак, јануар 1928, стр. 6-9).

⁴⁰⁸ Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma : sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, стр. 31; Епископ Николај,

„Одговор Врховном Рабину“, *Двери српске*, год. VIII, бр. 32, 4/2006, Београд, 2006, стр. 21-23.

⁴⁰⁹ Аноним, „Записник XVII редовне скупштине свештества епархије жичке одржане на дан 16/3 јула у манастиру Жичи“, *ПЦЕЖ*, бр. 11, Краљево, новембар 1936, стр. 23.

⁴¹⁰ Милорад Екмечић, *Дијалог прошлости и садашњости : зборник радова, Београд*, 2002, стр. 392-394.

⁴¹¹ Мил. К. Пашић, „S. O. S.“, *ПЦЕЖ*, бр. 11, Чачак, новембар 1936, стр. 3-6.

⁴¹² Аноним, „Хришћанство између комунизма и фашизма“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, Чачак, јануар 1937, стр. 13-17.

⁴¹³ Аноним, „Немачки против-јеврејски бувар“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, Чачак, мај 1938, стр. 25-26.

⁴¹⁴ Аноним, „Освећење дома за изнемогле старце и старице и деце хранилишта у Краљеву“, *ПЦЕЖ*, бр. 11-12, Краљево, новембар-децембар 1938, стр. 34-35.

⁴¹⁵ Епископ Николај, „У сенци од челика и дима : беседа на Нову годину“, *ЖБ*, бр. 1, Краљево, јануар 1939, стр. 4-8.

⁴¹⁶ Аноним, „Признање Совјетског савеза“, *ЖБ*, бр. 4, Краљево, април 1939, стр. 105-110; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Освећивање истице : документи за политичку и војну историју Чачка 1938-1941, I*, Чачак-Краљево, 2006, стр. 528-531.

⁴¹⁷ Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љошића 1934-1945*, Београд, 1984, стр. 30-32.

⁴¹⁸ Митрофан Матић, „Над ћутањем Русије“, *ЖБ*, бр. 4, Краљево, април 1939, стр. 11-114; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *н. д.*, стр. 531-533.

⁴¹⁹ Димитрије Најдановић, „Мит о словенској и националној Русији“, *ЖБ*, бр. 10, Краљево, октобар 1940, стр. 14.

⁴²⁰ Епископ Николај, „Три авети европске цивилизације“, *ЖБ*, бр. 1, Краљево, јануар 1940, стр. 19-25.

⁴²¹ Епископ Николај, „Посланица омладини Епархије жичке“, *ЖБ*, бр. 1, Краљево, јануар 1940, стр. 2-7.

⁴²² Аноним [Епископ Николај], „Против безбожног комунизма“, *ЖБ*, бр. 3, Краљево, март 1940, стр. 5-6.

⁴²³ Н[иколај], „Јеврејин философ – крштен (преведено из енглеског часописа: 'Church of England Newspaper', од априла 1940. године)“, *ЖБ*, бр. 5, Краљево, мај 1940, стр. 17-19.

⁴²⁴ Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, стр. 338-339.

⁴²⁵ Епископ Николај, „Опозиција Богу“, *ЖБ*, бр. 6, Краљево, јун 1940, стр. 1-6.

⁴²⁶ Наташа Ђука, „Антисемитизам и критика антисемитизма у београдским брошурама 1933-1945“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3/1994, Београд, 1994, стр. 283-291; Небојша Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, Београд, 1997, стр. 160-169.

⁴²⁷ Гвозден Адамовић, „Поклоничка депутација Српкиња из Горњег

Милановца Светој Жичи“, ЖБ, бр. 8, Краљево, август 1940, стр. 23.

⁴²⁸ Васо. Ш. Вујовић, „Библијско проклетство јеврејског народа“, ЖБ, бр. 12, Краљево, децембар 1940, стр. 24-27.

⁴²⁹ Радмила Радић, н. д., стр. 210.

⁴³⁰ Нсбојина Поповић, н. д., стр. 142.

⁴³¹ Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma : sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, str. 32.

⁴³² Радмила Радић, н. д., стр. 195.

⁴³³ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, н. д., стр. 21.

⁴³⁴ Аноним, „Храбри пастор“, ЖБ, бр. 2, Краљево, фебруар 1939, стр. 58.

⁴³⁵ Спољашња страна задњих корица „Жичког благовесника“, ЖБ, бр. 4, април 1940; Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma : sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, str. 34.

⁴³⁶ Аноним, „Сатанско зло“, ЖБ, бр. 1, Краљево, јануар 1940, стр. 28.

⁴³⁷ Бранко Ј. Крчум, „666 - број звери из откровења“, ЖБ, бр. 9, Краљево, септембар 1940, стр. 14-17.

⁴³⁸ Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma : dnevničke beleške 1939-1941 : Londonske beleške 1944-1945*, priredio Radomir Konstantinović Novi Sad, 1998, str. 198, 200.

⁴³⁹ Радмила Радић, н. д., стр. 206-206, 208.

⁴⁴⁰ Mihailo Konstantinović, н. д., str. 623-626; Radmila Radić н. д., str. 213, 215-218.

⁴⁴¹ Никола Жутић, „27. март 1941. и идеологије“, *Историја 20. века*, 1/2003, Београд, 2003, стр. 53.

⁴⁴² Радмила Радић, н. д., стр. 232.

⁴⁴³ Милан Кољанин, н. д., стр. 103-104.

⁴⁴⁴ Аноним, „Ротари клубови у свету“, ЖБ, бр. 2, Краљево, фебруар, 1939, стр. 60.

⁴⁴⁵ Аноним, „Сигурно оружје“, ЖБ, бр. 2, Краљево, фебруар, 1939, стр. 62; Аноним, „Погледајмо себе“, ЖБ, бр. 2, Краљево, фебруар, 1939, стр. 63.

⁴⁴⁶ Аноним, „Епископ Николај у Врњцима“, ЖБ, бр. 8, Краљево, август 1940, стр. 24.

⁴⁴⁷ Љубомир Иванчевић, „Др. Јустин Поповић о Достојевском“, ЖБ, бр. 11, Краљево, новембар 1940, стр. 19.

⁴⁴⁸ Аноним, „Наша осовина“, ЖБ, бр. 2, Краљево, фебруар 1939, стр. 33.

⁴⁴⁹ Аноним, „Недеља православља“, ЖБ, бр. 3, Краљево, март 1940, стр. 22-23.

⁴⁵⁰ Аноним, „Свештенонародни сабор у светој Жичи“, ЖБ, бр. 9, Краљево, септембар 1940, стр. 22-23.

⁴⁵¹ Епископ Николај, „Божји поздрав Епископа Жичког Николаја Православним братствима“, ЖБ, бр. 12, Краљево, децембар 1940, стр. 1-7.

⁴⁵² Епископ Николај, „Васкрсење“, ЖБ, бр. 4, Краљево, април 1940, стр. 6.

⁴⁵³ Драган Суботић, н. д., стр. 276.

⁴⁵⁴ Љубомир Иванчевић, „Цезар или Христос?“, ЖБ, бр. 3, Краљево, март 1939, стр. 71-77.

⁴⁵⁵ Ненад Петровић, „Град-Европа-демократија : три јахача апокалипсе“, *Нова српска политичка мисао*, XI/1-4, Београд, 2006, стр. 45-66; Милан Ристовић, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста (1941-1945)“, *Нова српска политичка мисао*, XI/1-4, Београд, 2006, стр. 67-80.

⁴⁵⁶ Др. Јустин Поповић, „Светосавско свештенство и политичке партије“, ЖБ, бр. 12, Краљево, децембар 1940, стр. 20-23; [Шотић Димитрије], „Светосавско свештенство и политичке партије“, ЖБ, бр. 2, Краљево, фебруар 1941, стр. 16-21.

⁴⁵⁷ Илија Ж. Трифуновић, „Национализам Епископа Николаја“, ПЦЕЖ, бр. 9, Чачак, септембар 1938, стр. 13-17.

⁴⁵⁸ Радмила Радић, н. д., стр. 122-123.

⁴⁵⁹ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, I-III, Београд, 1996-1997, стр. I/480-488.

⁴⁶⁰ Аноним, „Владика Николај у Туприји“, ЖБ, бр. 6, Краљево, јун 1939, стр. 165-166.

⁴⁶¹ Мирослав Јовановић, н. д., стр. 70-73.

⁴⁶² Исто, стр. 76-77, 82-83.

⁴⁶³ Branka Prpa-Jovanović, „Između Istoka i Zapada : kulturni identitet i kulturno-civilizacijska uporišta“, *Tokovi istorije*, 3-4/1997, Beograd, 1997, str. 19-20.

⁴⁶⁴ Milan Ristović, Nemački „Novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41 - 1944/45 : planovi o budućnosti i praksa, Beograd, 1991, str. 5; Branko Petranović, *Srbija u Drugom Svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1992, str. 38; Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд, 1994, стр. 7.

⁴⁶⁵ Епископ Николај, „У сенци од челика и дима : беседа на Нову годину“, стр. 4-5.

⁴⁶⁶ Епископ Николај, „Дунули су вихорни ветрови“, ЖБ, бр. 11, Краљево, новембар 1940, стр. 1-4.

⁴⁶⁷ Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma : sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, str. 31, 140.

⁴⁶⁸ Владимир Димитријевић, „Како је Свети Николај спасавао Јевреје“, *Двери српске*, год. VIII, бр. 32, 4/2006, Београд, 2006, стр. 50-64.

⁴⁶⁹ Милан Кољанин, н. д., стр. 92-108.

⁴⁷⁰ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, н. д., стр. 212-213, 220-221, 229.

⁴⁷¹ Радмила Радић, н. д., стр. 232-233, 276.

⁴⁷² Милосав Протић, „Под Бањицом црква Жежевица“, *Преглед цркве епархије жичке*, бр. 5, Краљево, мај 1937, стр. 12-15; Андрија Веселиновић, „Чачански крај у средњем веку“, *Богородица градачка у историји српског народа*, Научни скуп (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 66-67, 77; Искључива библиографија о цркви у Жежевици и манастиру Стјенику до 1994. године дата је у чланку: Делфина Рајић, „Црква Светог Николе у Жежевици и манастир Стјеник“, *ЗРНИ* XXIV, Чачак, 1995, стр. 189-204.

⁴⁷³ Вук. Ст. Караџић, *Српске народне ѿјесме, књиџа друџа*, Београд, 1953. стр. 199; Зора Симић-Миловановић, „Трагови манастира Стјеника у планини Јелици“, *Стирпнар н.с. I*, Београд, 1950, стр. 240; Иван Здравковић, „Црква манастира Стјеника у планини Јелици“, *Саопишћења IV*, Београд, 1961, стр. 215; Радомир Станић, „Манастир Стјеник“, *Врело 12*, Београд, 1992, стр. 16-23; Андрија Веселиновић, н. д., стр. 66, 77.

⁴⁷⁴ Ахмед С. Аличић, *Турски калџастарски ѿписи неких ѿдручја Западне Србије XV и XVI век, II*, Чачак, 1985, стр. 153; Бранка Кнежевић, „Манастири у Западној Србији по турским пописима од 1476. до 1572. године“, *Саопишћења XXVII-XXVIII*, Београд, 1995-1996, стр. 210; Андрија Веселиновић, н. д., стр. 67.

⁴⁷⁵ Милисав Протић, „Под Бањцом црква Жежевица“, стр. 12-15; Светозар Душанић, „Печат манастира Стјеника“, *Весник музејског и конзерваторског друштва НРС I-2*, Београд, 1960. стр. 9-12.

⁴⁷⁶ Јоаким Вујић, *Пушештевије ѿ Србији*, књ. I, Београд, 1901, стр. 195; Зора Симић-Миловановић, н. д., стр. 241.

⁴⁷⁷ Зора Симић-Миловановић, н. д., стр. 238, 240-241.

⁴⁷⁸ Александар Савић, „Црква Жежевица и манастир Стјеник“, *Жички весник*, бр. 3-4, (без места издања), 1965. стр. 4.

⁴⁷⁹ Радомир Станић, „Непознати запис из Жежевице“, *Саопишћења X*, Београд, 1974. стр. 110-111; Исти, „Неке претпоставке о везама Богородице Градачке са овчарско-кабларским манастирима“, *Богородица градачка у исијорији српског народа. Научни скуи* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 180; Јеромонах Амфилохије, „Синанти и њихов значај у животу Србије XIV и XV века“, *Манастир Раваница: споменаци о исијој спогодишњици 1381-1981*, Београд, 1981, стр. 112.

⁴⁸⁰ Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске класуре*, Чачак, 2004, стр. 29-36.

⁴⁸¹ Зора Симић-Миловановић, н. д., стр. 240; Надежда Р. Синдик, „Јежевачко четвороеванђеље“, *Богородица градачка у исијорији српског народа. Научни скуи* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 194; Радомир Станић, „Црква у Жежевици“, *Врело*, бр. 13, Београд, 1993, стр. 2, 35-36.

⁴⁸² Радомир Станић, „Манастир Стјеник“, стр. 16; Драга Радосављевић, *Трнава какве више нема: етнографски записи*, Београд, 2002, стр. 215.

⁴⁸³ Радомир Станић, „Манастир Стјеник“, стр. 16.

⁴⁸⁴ Епископ жички Сава, „Жичка епархија“, *Православна црква у Краљевини Србији*, Београд, 1895, стр. 82.

⁴⁸⁵ Аћим Косић, „Један леп пример“, *Прећлед цркве епархије Жичке*, бр. 3-4, Чачак, 1924, стр. 85-88.

⁴⁸⁶ *Византинисти*, приредио Гуљемо Кавало, Београд, 2006, стр. 335-336.

⁴⁸⁷ Татјана Суботин-Голубовић, „Ахилије-Архилије, или о мешању култова“, *Богородица градачка у исијорији српског народа. Научни скуи* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 37-46.

⁴⁸⁸ Дејан Радичевић, „Прилог проучавању култа моштију: један неуобичајен археолошки налаз“, *Гласник Српског археолошког друштва*, бр. 18, Београд, 2002, стр. 200-204.

⁴⁶⁰ Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-еџнолошка расправа)*, Смедерско, 1965, стр. 335-344.

⁴⁶¹ Недан Макуљовић, *Умелносни и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд, 2006, стр. 59-66.

⁴⁶² Даница Поповић, „Светитељско прослављање Симеона Немање. Прилог проучавању култа моштију код Срба“, *Зборник радова Византолошког института XXXVII*, Београд, 1998, стр. 43-44.

⁴⁶³ Даница Поповић, „Мошти“, *Лексикон српског средњег века*, (приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић), Београд, 1999, стр. 420.

⁴⁶⁴ Бранко Ковачевић, Ника-Никола Стојић, Радован М. Маринковић, *Драгачевци у науци и уметности*, Чачак, 1993, стр. 272-273.

⁴⁶⁵ Надежда Р. Синдик, н. д., стр. 189-190, 193-195, 198.

⁴⁶⁶ Милисав Протић, „Под Бањицом црква Жељевица“, стр. 12-15; „Службени део - одликовани“, *Преглед цркве епархије жичке*, бр. 6, Краљево, јун 1937, стр. 2; „Прослава 600 годишнице под Бањицом цркве Жељевице - срез трнавски“, *Преглед цркве епархије жичке*, бр. 6, Краљево, јун 1937, стр. 32.

⁴⁶⁷ Милисав Протић, „Под Бањицом црква Жељевица“, стр. 22; Исти, *Трнавски мученици. Авакумово и Пајсијево време*, Битољ, 1939, стр. 60-61; Драгољуб М. Павловић, „Драгачевци у Хаџи-Продановој буни“, *ЗРМ XIX*, Чачак, 1989, стр. 18 (прилог); Милутин Јаковљевић, „Улога игумана Пајсија и ђакона Авакума у Хаџи-Продановој буни“, *ЗРМ XIX*, Чачак, 1989, стр. 30 (прилог); „У част Првог српског устанка. Прослава у Вујну“, *Чачански глас*, бр. 10, Чачак, 9. март 1954, стр. 1.

⁴⁶⁸ Радован М. Маринковић, „Досељавање у трнавска села у време и непосредно после Хаџи-Проданове буне“, *ЗРМ XIX*, Чачак, 1989, стр. 35, 43-44 (прилог); Коста Петровић, *Немари. Роман из нове српске историје (друго, поправљено издање)*, Београд, 2004, стр. 100-101, 115-122.

⁴⁶⁹ Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка структура“, *ЗРМ XXIX*, Чачак, 1999, стр. 151-154; Исти, „Политика, уметност и стварање традиција (подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године)“, *ЗРМ XXXI*, Чачак, 2001, стр. 119; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, н. д., стр. 63-67, 283-285; Публикација „Трнавски мученици“, објављена 1939. године, била је саставни део промотивне акције за подизање споменика поводом 125 година од Хаџи-Проданове буне (Милан Сретеновић, „Предговор“, у: Милисав Протић, *Трнавски мученици. Авакумово и Пајсијево време*, Битољ, 1939, стр. 17-18).

⁴⁷⁰ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Освећљавање истине. Документи за ђомилишчу и војну историју Чачка 1938-1941*, књ. 1, Чачак, 2006, стр. 53, 213.

⁴⁷¹ Младен Стефановић, *Хроника Жељевице, Бањице, Лијнице и Рајца (у општини Чачак): прошлости од најстаријих времена до 15. маја 1945*, Београд, 1998, стр. 234, 240, 284; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлости. Историја равнобојора чачанског краја 3*, Чачак-Краљево, 2004, стр. 216-239.

⁴⁷² Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлости. Историја равнобојора чачанског краја*, стр. 189.

⁴⁷³ Бранко Ковачевић, Ника-Никола Стојић, Радован М. Маринковић, н. д., стр. 272-273; Радмила Радич, *Држава и верске заједнице 1945-1970. Друштво део: 1954-1970*, Београд, 2002, стр. 70-73; Владимир Димитријевић, *Оклеветани светци* :

владика Николај и србoфoбија, Горњи Милановац, 2007, стр. 245-247.

³⁰⁸ Бранко Ковачевић, Ника-Никола Стојић, Радован М. Маринковић, *н.д.*, стр. 272-273; Милорад Обрадовић, *Миоковачка вековања*, Чачак, 2006, стр. 264-265.

³⁰⁹ Обренија Вукадин-Дупица Минић, „Црквина у селу Виљуши код Чачка“, *Рашка баиштина* 2, Краљево, 1980, стр. 303.

³¹⁰ Милисав Протић, „Под Бањом црква Јсжевица“, стр. 17.

³¹¹ „Из живота Жичке спархије – Рођење св. Јована Крститеља“, *Жички благовестник*, бр. 7, Краљево, јули 1940, стр. 28.

³¹² „Из живота Жичке спархије – црква св. Јована у Стјенику“, *Жички благовестник*, бр. 11, Краљево, новембар 1940, стр. 29-31.

³¹³ Јоаким Вујић, *н. д.*, стр. 195.

³¹⁴ Милисав Протић, „Стјеник и његове пећине у којима су некад биле калуђерске испоснице“, *Политика*, бр. 10834, Београд, 2. август 1937, стр. 10; Мирослав Тимотијевић, „Гуслар као симболична фигура српског националног певача“, *Зборник Народног музеја XVII/2*, Београд, 2004, стр. 253-256.

³¹⁵ Милисав Протић, „Стјеник и његове пећине у којима су некад биле калуђерске испоснице“, стр. 10; Петар Ж. Петровић, *О народним песмама у рудничком поморављу*, Београд, 1935, стр. 14-17, 20, 37.

³¹⁶ Свстозар Душанић, *н.д.*, стр. 9.

³¹⁷ Милисав Протић, „Стјеник и његове пећине у којима су некад биле калуђерске испоснице“, стр. 10.

³¹⁸ Милисав Протић, „Под Бањом црква Жежевица“, стр. 15.

³¹⁹ Милисав Протић, *Трнавски мученици*, стр. 31-34.

³²⁰ Србољуб Васић, „Епископ г. Др. Николај неуморно ради на обнављању запуштених српских светиња“, *Правда*, бр. 12844, Београд, 3. август 1940, стр. 7.

³²¹ „Обнова манастира св. Јована на планини Јелици“, *Политика*, бр. 11557, Београд, 6. август 1940, стр. 11.

³²² „У манастиру Светог Јована Стјеничког освећен је нови конак“, *Политика*, бр. 11648, Београд, 5. новембар, 1940, стр. 9.

³²³ Александар Јуришић, „Гробна обележја двојице игумана манастира Сопотана“, *Саопштења XVIII*, Београд, 1986, стр. 168.

³²⁴ Србољуб Васић, „Освећење једног дела обновљеног манастира Св. Јована у Јсжевици“, *Правда*, бр. 12937, Београд, 5. новембар 1940, стр. 13.

³²⁵ Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *Чачански народноослободилачки партизански одред „Др Драгиша Мишовић“*, Чачак, 1982, стр. 60-61, 69-70; Младен Стефановић, *н. д.*, стр. 138-141, 154-158, 247, 311.

³²⁶ Зора Симић-Миловановић, *н. д.*, стр. 240-241.

³²⁷ Зора Симић-Миловановић, *н. д.*, стр. 238-239.

³²⁸ Иван Здравковић, „Црква манастира Стјеника“, стр. 217-218.

³²⁹ Милисав Д. Протић, „Св. Мученик Јован Стјенички“, *Православље*, бр. 221, 1. јуни 1976, стр. 8-9.

⁵²⁵ Гордана Тошић, Рајко Чубрић, „Црква Покрова Пресвете Богородице у Бресници код Чачка. Археолошка истраживања, конзервација и статичка снажија“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 23-24, Београд, 2000, стр. 59-61; Дејан Радичевић, и. д., стр. 204-208.

⁵²⁶ Леонтије Павловић, и. д., стр. 187, 204.

⁵²⁷ Иван Здравковић, „Сећање на обнову неких споменика културе у Чачку и његовој околини“, *Градиц* 46, Чачак, мај-јун, 1982, стр. 83.

⁵²⁸ Милош Ницовић, „Црква у Жељевици“, *Чачански глас*, бр. 293, 29. новембар 1951, стр. 8.

⁵²⁹ М. Лађевић, Б. Живковић, „Радови на живопису у Ариљу, Велуђу и Жељевици“, *Саопштења* 1, Београд, 1956, стр. 43-44.

⁵³⁰ Александар Савић, и. д., стр. 4.

⁵³¹ Светлана Пејић, „Станић Радомир“, *Енциклопедија српске историографије*, Београд, 1997, стр. 647.

⁵³² Радомир Станић, „Непознати запис из Жељевице“, стр. 110-113.

⁵³³ Радомир Станић, „Истраживање и заштита споменика културе у чачанском крају“, *Вишевековна историја Чачка и његове околине. Научни скупи*, (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 599.

⁵³⁴ Вук Ст. Караџић, и. д., стр. 199; Милисав Д. Протић, „Св. Мученик Јован Стјенички“, стр. 8-9.

⁵³⁵ Милисав Д. Протић, „Св. Мученик Јован Стјенички“, стр. 8-9.

⁵³⁶ Љуб. Стојановић, *Списи српски записи и најновији, књига 1*, Београд, 1902, стр. 69, (бр. 217).

⁵³⁷ Милисав Д. Протић, „Св. Мученик Јован Стјенички“, стр. 8-9.

⁵³⁸ За податке о Србима светитељима погледати књигу: Слободан Милеуснић, *Свети Срби*, Београд, 2003.

⁵³⁹ Надежда Р. Синдик, и. д., стр. 193-195; „Дискусија. Излагање Радомира Станића и Надежде Синдик“, *Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 287-288.

⁵⁴⁰ Радомир Станић, *Непознати запис из Жељевице*, стр. 111.

⁵⁴¹ Ахмед С. Аличић, *Турски кашаџарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век*, И, Чачак, 1984, стр. 144.

⁵⁴² Марица Шупут, *Српска архиепископска у доба турске власти 1459-1690*, Београд, 1984, стр. 70; Иста, *Споменици српског црквеног грађевинарства XVI-XVII век*, Нови Сад-Приштина-Београд, 1991, стр. 97-100.

⁵⁴³ Љубомир Стојановић, *Списи српски записи и најновији, књ. 1*, Београд, 1902, стр. 275 (бр. 983), 331 (бр. 1282); Сретен Петковић, „Фреске олтарског простора у цркви Жељевице из 1609. године - дело Георгија Митрофановића“, *Саопштења* XXXIV, Београд, 2002, стр. 249-250.

⁵⁴⁴ Радивој Радич, *Срби пре Адама и после њега. Историја једне злоупотребе: слово прошив „новоромантичара“*, (друго допуњено издање), Београд, 2005, стр. 17-18.

⁵⁴⁵ Сима М. Ђирковић, „Свети Сава између истока и запада“, *Свети Сава у српској историји и традицији*, Београд, 1988; Радивој Радић, *и. д.*, стр. 194-197.

⁵⁴⁶ Архимандрит Јован Радосављевић, „Наши покојници. Игуманија Јулијана (1906-2002)“, *Православље*, бр. 845, Београд, 1. јун 2002, стр. 13; Весна Биорац, јеромонах Герман Авакумовић, *Манастир Свјеник : св. Јован Свјенички и Лешјански*, Чачак, 2007, стр. 25.

⁵⁴⁷ „Манастир Свјеник зове вас у помоћ“, *Православље*, бр. 221, 1. јуни 1976, стр. 9.

⁵⁴⁸ Владимир Тошић, *Мрчајевци и околина*, Мрчајевци, 1978, стр. 131.

⁵⁴⁹ Радомир Станић, „Манастир Свјеник“, стр. 22.

⁵⁵⁰ Ефросинија Николић, „На Ивањдан у манастиру Свјеник“, *Чачански глас*, Чачак, 15. јун 2001.

⁵⁵¹ „Православље ил' смрт!“, *Зона*, бр. 171, Нови Сад, 28. октобар 2003; „Vatikan finansira srpsku pravoslavnu crkvu!“, *Zona*, бр. 173, Нови Сад, 23. новембар 2003; Oliver Nikolić, „Pobuna monaškog sestrinstva na planini Jelici protiv SPC“, *Nedeljni telegraf*, бр. 390, Београд, 15. октобар 2003, стр. 12-14; Атанасије Јевтић, „Расколи и секте у историји цркве“, *Православље*, бр. 901, Београд, 1. октобар 2004, стр. 15.

⁵⁵² „Ексклузивно: постаје ли Фрушка Гора центар српског православног зилотизма“, *Дневник*, Нови Сад, 14. фебруар 2005; Дејан Радуловић, „Православље или смрт, то није мото то је циљ“, *Данас*, Београд, 10. август 2005.

⁵⁵³ Весна Биорац, јеромонах Герман Авакумовић, *и. д.*, стр. 23.

⁵⁵⁴ Р. Гутић, „Симбол страдања“, *Вечерње новости*, Београд, 29. новембар 2004.

⁵⁵⁵ „Srpski sveci. Novi zastupnici pred Bogom“, *Vreme*, бр. 490, Београд, 27. мај 2000; П. Пашић, „Култ у народу довољан за свена“, *Глас јавности*, Београд, 21. мај 2003.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТИРА

ИЗВОРИ

Објављена архивска грађа:

1. Аличић, Ахмед С., *Турски катаситарски појиси неких подручја Западне Србије XV и XVI век I-II*, Чачак, 1984-1985.
2. „Два списка Руса избеглица у Чачку, из 1925. и 1938. године“, приредио Милош Тимотијевић, *Изворник 15*, Чачак, 1999, стр. 56-59.
3. „Годишњи извештај Сретена Папића, школског надзорника за округ Руднички, за школску 1898/99“, приредио Радош Ж. Маџаревић, *Изворник 15*, Чачак, 1999, стр. 29-39.
4. „Годишњи извештај школског надзорника о стању школа у срезу трнавском за школску 1930/31“, приредила Лела Павловић, *Изворник 11*, Чачак, 1995, стр. 107-127.
5. „Дневник протe Срета Михаиловића (1911. година)“, приредио Миладин Вукосављевић, *Изворник 8*, Чачак, 1991, стр. 134-146.
6. „Извештаји Никанора, епископа Жичког, о каноничној посети у делу своје епархије у лето 1886. године“, приредио Радош Ж. Маџаревић, *Изворник 18*, Чачак, 2002, стр. 35-43.
7. „Кафане Чачка – списак из 1938. године“, приредио Милош Тимотијевић, *Изворник 23*, Чачак, 2007, стр. 107-114.
8. „Летопис цркве у Гучи“, приредили Радован М. Маринковић и Јован Лукић, *Изворник 16/17*, Чачак, 2001, стр. 5-25.
9. „Несколико докумената о Фердинанду Крену“, приредила Лела Павловић, *Изворник 19*, Чачак, 2003, стр. 13-23.
10. Давидовић, Горан – Тимотијевић, Милош, *Освећљавање истине : докумената за политичку и војну историју Чачка 1938-1941, I*, Чачак, 2006.
11. *Закључци јачке дружине „Рајих“*, приредио: Радош Маџаревић, Чачак, 2004.

Објављени говори и посланице:

1. „Говор г. Љубе Ђурића, свештеника, држан 14. јануара 1910. г. у цркви“, *Св. Савски говори*, Чачак, 1910, стр. 10-16.
2. „Говор г. У. Кубуровића, професора држан 14. јануара 1910 год., у сали гимназијској“, *Св. Савски говори*, Чачак, 1910, стр. 1-10.

3. *Божјића Посланица епископа жичког Јефрема свештенику и народу православне жичке епархије*, Чачак, 1927.
4. Маричић, Миливој В. протојереј, *Речи истине*, Чачак, 1964.
5. *Пасторска Посланица епископа жичког Саве Дечанца*, Чачак, 1899.
6. Ђирковић, В.Љ., *Проблем сазнања и веровања*, Чачак, 1936.

Објављени мемоари, писма, сећања, разговори, полемике:

1. Бокарев, Марија, *Породица Крен зачетник индустрије у Чачку: њен утицај на развој Чачка у другој половини XIX и првој половини XX века*, Чачак, 2008.
2. Војводић, Лука, *Сећања*, Београд, 2007.
3. Јахимовић, Миодраг, *Приче из Бреснице*, Бресница, 1998.
4. Јахимовић, Миодраг, *Урези у памћењу*, Ваљево, 1998.
5. Јахимовић, Миодраг, *Успомене и ојомене*, Ваљево, 2006.
6. Јахимовић, Миодраг, *Усређиштели*, Београд, 1989.
7. Јахимовић, Миодраг, *Чачанске приче*, Чачак, 2000.
8. Konstantinović, Mihailo, *Politika sporazuma : dnevničke beleške 1939–1941 : Londonske beleške 1944–1945*, Novi Sad, 1998.
9. Милоје, Грешни, *Казивања Богу у славу, прицима у часци, поштомцима у аманети*, Чачак, 2005.
10. Милоје, Грешни, *Не полични сипаре међе : писма и разговори (дружо дојуњено издање)*, Горњи Милановац, 2008.
11. Николић, Радојко, *Пролазне прилике*, Горњи Милановац, 2006.
12. Петровић, Родољуб, *Овако је било: новинарски записи*, Чачак, 1999.
13. Симовић, Ранко, *Оно време кружока*, Чачак, 2005.

Објављени интервјуи:

1. „Учитељица нам прича – други део интервјуа учитељице Маше Вукосављевић са др Ранком Симовићем“, *Врело 12*, Београд, 1992, стр. 70-82.
2. Војводић, Лука, „Покушај спашавања свештеника Милан Туцовића“, *Врело 34*, Београд, 2007, стр. 121-126.
3. Јовановић, Ружица, „Из записа кћерке свештеника Филипа Бабовића“, *Врело 34*, Београд, 2007, стр. 57-69.
4. Симовић, Ранко, „Судбина кафана и пекарнице (разговор са Славишом Симовићем из Трнава)“, *Врело 29*, Београд, 2004, стр. 37-48.
5. Симовић, Ранко, „Умешност живљења (разговор са свештеником Миливојем Рабреновићем)“, *Врело 13*, Београд, 1993, стр. 108-123.

Објављени извештаји:

1. Рајић, Делфина, „Извештај о манифестацији ‘Летњи дани културе’ у Чачку у 2006. години“, *ЗРНИМ XXXVI*, Чачак, 2006, стр. 395-398.

2. Рајић, Делфина „Извештај о манифестацији ‘Летњи дани културе’ у Чачку у 2007. години“, *ЗРНМ XXXVII*, Чачак, 2007, стр. 411-413.
3. *Извештај о политичкој активности чланова Савеза комуниста оштин Чачак*, Чачак, 1959.
4. Стојковић, Алекса М., *Један поглед на санитарне прилике у Окружу чачанском у год. 1905, 1906 и 1907*, Београд, 1910.

Пописи:

1. Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 јануара 1921 год, Сарајево, 1932.
2. Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, књига II, присујено становништво по вероисповести, Београд, 1938.
3. Попис становништва, домаћинства и становна у 2002. години : становништво, вероисповест, матерњи језик и национална или етничка припадност према старости и полу : подаци по општинама, Београд, мај 2003.
4. Попис становништва, домаћинства и становна 2002. Станови: врста, својина и опремљеност. Подаци по насељима 2, Београд, мај 2004.
5. Попис становништва, домаћинства и становна у 2002. Станови: величина, квалитет, година изградње, својина, домаћинства и лица. И део. Подаци по општинама, Београд, новембар 2004.

Објављена социолошка испитивања:

1. „Мишљења ученика гимназије у Чачку о статусу (обавезности) изборних предмета“, *Годишњи извештај Гимназије у Чачку за школску 2004/2005*, Чачак, 2005, стр. 31-39.
2. Глишић, Миломир, *Однос младих према религији: прилог емпијском испитивању религиозних схватања и понашања ученика завршних разреда средњих школа*, Горњи Милановац, 1982.
3. Дуњић-Мандић, Катарина, „Вредносне оријентације и политички активизам матураната гимназије 2000. године“, *Годишњи извештај Гимназије Чачак за школску 1999/2000. годину*, Чачак, 2000, стр. 40-51.
4. Тимотијевић, Милош „Религиозност ученика завршних разреда основних школа у чачанском крају: анкетно испитивање из 1985. године“, *Токови историје 1-2/2007*, Београд, 2007, стр. 280-290.

Штампа

1. Жича, 1887.
2. Љубић, 1899.
3. *Преглед цркве Епархије жичке*, 1919–1938.

4. *Жички благовесник*, 1938–1941.
5. *Чачански глас*, 1932–1935, 1947–2008.
6. *Чачански покрей*, 1933–1935.
7. *Нови глас*, 1935.
8. *Јеремића новине*, 1935.
9. *Нова зора*, 1938.
10. *Слободни глас*, 1945–1946.
11. *Чачанске новине*, 2004–2008.

Поједини бројеви часописа: Народни православни календар Свети Лазар, Мисионар, Православље, Жички весник, Гласник СПЦ, Двери српске, Полићика, Глас јавности, Блиц, Зона, Недељни телеграф.

ЛИТЕРАТУРА

Монографије:

1. Ајрапетов, Олег Рудолфович, Генерали, либерали и предузетници : рад за фронти и за револуцију (1907–1917), Београд 2005.
2. Берк. Питер. *Историја и друштвена теорија*, Београд, 2002, стр. 46-50.
3. Биорац, Весна, Авакумовић, Герман јеромонах, Манасијир Свјетик : св. Јован Свјетички и Лешјански, Чачак, 2007.
4. Благојевић, Мирко, *Религија и црква у трансформацијама друштва : социолошко-историјска анализа ситуације у српско-црногорском и руском (посл)комунистичком друштву*, Београд, 2005.
5. Бојовић, Радивоје – Марковић, Оливера – Рајић, Делфина, *Богородичина црква на Морави*, (каталог изложбе), Чачак, 1992.
6. Byford, Jovan, *Teorija zavere : Srbija protiv „novog svetskog poretka“*, Beograd, 2006.
7. Бифорд, Јован, *Пошквиване и пошкване ашкмашизма : селје на владу Николаја Велимировеца у савременој српској православној култури*, Београд, 2006.
8. *Византизми*, приредио Гуљесмо Кавало, Београд, 2006.
9. Виријевић, Владан, *Краљево жрад у Србији 1918–1941*, Краљево, 2006.
10. Вујић, Јоаким, *Пушешесвије по Србији, књ. I*, Београд, 1901.
11. Вукосављевић, Миладин – Маринковић, Радован М. – Петковић, Никола, *‘Слобода’ 1948–1988*, Чачак, 1988.
12. Вуловић, Милован, *Знамења слободе: сјоменици буна, усјанака и ослободилачких рајшова*, Чачак, 1994.
13. Гелер, Михаил – Некрич, Александар, *Ушшија на власиши : историја Совјетског Савеза*, Подгорица, 2000.
14. Грујић, Радослав М., *Православна српска црква*, (друго издање) Крагујевац, 1989.
15. Дашић, Јарослав, *Економска криза у чачанском крају 1929–1933*, Чачак, 1986.

16. Димитријевић, Владимир, *Највећи Србин после Светог Саве : књига о владика Николају*, Чачак, 2006.
17. Димитријевић, Владимир, *Оклеветани светац : владика Николај и србофобија*, Горњи Милановац, 2007.
18. Димић, Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије, I-III*, Београд, 1996–1997.
19. Екмечић, Милорад, *Дијалог прошлости и садашњости : зборник радова*, Београд, 2002.
20. Жоли, Морис, *Дијалог у паклу између Макијавелија и Монтиескјеа*, Чачак, 1997.
21. Исић, Момчило, *Селаштво у Србији 1918–1941*, I-2, Београд, 2001.
22. Јањић, Димитрије - Петровић, Драгиша, *Доктор Драгиша Мишовић*, Чачак, 1979.
23. Јаћимовић, Хаџи Миодраг, *Храм Успења Пресвете Богородице. Духовни центар Цр Николај Велимировића у Чачку*, Чачак, 2001.
24. Јовановић, Миломир, *Злочин без казне*, Чачак, 2009 (рукопис).
25. Јовановић, Мирослав, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006.
26. Караџић, Вук, *Српске народне пјесме*, књига друга, Београд, 1953.
27. Ковачевић, Бранко - Стојић, Ника-Никола – Маринковић, Ралован М., *Драгачевици у науци и уметности*, Чачак, 1993.
28. Кољанин, Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд, 2008.
29. Кон, Норман, *Позив на геноцид: мач о светској завети Јевреја и Прошколоци сионских мудраца*, Нови Сад, 1996.
30. Макуљевић, Недан, *Уметности и национална идеја у XIX веку : системевроскоје и српске визуелне културе у служби нације*, Београд, 2006.
31. Маринковић, Ралован М. – Протић, Томислав – Радовановић, Јован, *Драгачево : слободарски и револуционарни развој*, Чачак-Лучани, 1981.
32. Митровић, Андреј, *Raspravawa sa Klio : o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*, Сарајево, 1991.
33. Митровић, Андреј, *Пројектовање Клио : ошледи о теоријском у историографији*, Београд, 1996.
34. Мојсиловић, Мирослав Миле, *Само је један њово град : записи о ситаром Чачку*, приредила Нада Деспотовић, Чачак, 1995.
35. Николић, Радојко, *Камена књига предака: (о најинисима са надгробних сјоменика западне Србије)*, Београд, 1979.
36. Николић, Радојко, *Каменоресци народног образа : каменоресаштво и каменоресци западне Србије*, Чачак, 1998.
37. Николић, Радојко, *Селакова душа на камену : (оини личностима на надгробним сјоменицима западне Србије)*, Горњи Милановац, 1991.
38. Обрадовић, Милош, *Миоковачка вековања*, Чачак, 2006.

39. Орбовић, Марија, *Чачанско шtamпарство и издаваштво : библиографија 1833–1941*, Чачак, 1998.
40. Павловић, Леонтије, *Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-етнолошка расправа)*, Смедерево, 1965.
41. Пантелић, Милојица – Маринковић, Радован М. – Никшић, Владимир, *Чачански народноослободилачки партизански одред „Др Драгиша Мишовић“*, Чачак, 1982.
42. Пантелић, Никола, *Традиција и савременост : друштвени живот у селима чачанског и горњомилановачког краја*, Београд, 1991.
43. Petranović, Branko, *Srbija u Drugom Svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.
44. Петровић, Коста *Немари. Роман из новије српске историје (друго, поправљено издање)*, Београд, 2004.
45. Петровић, Петар Ж., *О народним песмама у рудничком поморављу*, Београд, 1935.
46. Петровић, Родољуб, *Овако је било: новинарски записи*, Чачак, 1999.
47. Поповић, Бојана, *Мода у Београду 1918–1941*, Београд, 2000.
48. Porović, Ilija, *Opština Čačak : geografska proučavanja*, Čačak 1996.
49. Поповић, Ирена – Марушић, Александар, *Генерал Божидар П. Терзић 1867–1939, (капитално изложбе)*, Горњи Милановац, 2008.
50. Поповић, Неојосица, *Јевреји у Србији 1918–1941*, Београд, 1997.
51. Протић, Милисав, *Трнавски мученици. Авикумово и Пајсијево време*, Битољ, 1939.
52. Радић, Радивој, *Срби пре Адама и после њега. Историја једне злоупотребе: слово проиш „новоромантичара“*, (друго допуњено издање), Београд, 2005.
53. Радић, Радмила, *Животи у временима: Гаврило Дожич (1881–1950)*, Београд, 2006.
54. Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице, И-ИИ*, Београд, 2002.
55. Radičević, Branko V., *Plava linija života : srpski seoski spomenici i krajputaši*, Beograd, 1961.
56. Радојевић, Мира, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд, 1994.
57. Радосављевић, Драга, *Трнава какве више нема: етнографски записи*, Београд, 2002.
58. Радосављевић, Јован архимандрит, *Монашки начин живота: крајак преглед исихазма: ликови монаха у Срба у XX века*, Београд, 2002.
59. Радосављевић, Јован архимандрит, *Овчарско-кабларски манастири : монашки живот и стварања у XIX и XX веку*, Приштина, 1998.
60. Рајић, Делфина – Тимотијевић, Милош, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак, 2004.
61. Рајић, Делфина - Тимотијевић, Милош, *Културна ризница Чачка : од прависторије до савременог доба*, Чачак, 2008.
62. Ristović, Milan, Nemački „Novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41 - 1944/45 : planovi o budućnosti i praksa, Beograd, 1991.

63. Сава, епископ жички, „Жичка епархија“, Православна црква у Краљевини Србији, Београд, 1895.
64. *Светосавље данас : изазови и одговори*. Научни скуп, (ур. Владимир Димитријевић), Вијловица - Панчево, 2008.
65. Симић, Михаило, *Чачак и Чачани некад*, Чачак, 2002.
66. Solženjicin, Aleksandar, *Dva veka zajedno (1795-1995)*, I-II, Beograd, 2003.
67. Стефановић, Младен, *Збор Димитрија Љошића 1934-1945*, Београд, 1984.
68. Стефановић, Младен, *Хроника Жељевице, Бањице, Лијнице и Рајца (у ошћини Чачак): прошлости од најстаријих времена до 15. маја 1945*, Београд, 1998.
69. Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи и најписи, књ. I*, Београд, 1902.
70. Стојковић, Андрија – Ковачевић, Бранко В., *Чачанска гимназија 1837-1987*, Чачак, 1987.
71. Суботић, Драган, *Епископ Николај и православни бољомолчачки покрећ : православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, Београд, 1996.
72. Тимотијевић, Милош, *Карневал у Гучи: сабор тубача 1961-2004*, Чачак, 2005.
73. Timotijević, Miloš, *Sokoli Čačka 1910-1941*, Čačak, 2006.
74. Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999.
75. Тодоровић, Ивица, *Рићуал ума : значење и структура литијског оћода*, Београд, 2005.
76. Тошић, Владимир, *Мрчајевци и околина*, Мрчајевци, 1978.
77. Триповић, Ратко, *Чачански шећрши*, Чачак, 1985.
78. Čelstali, Knut, *Prošlost nije više što je nekad bila : uvod u historiografiju*, Beograd, 2002.
79. Ђуковић, Исидор, *Рудничани и Таковци у ослободилачким раћовима Србије 1912-1918. године* (друго допуњено и измењено издање), приредио Драган М. Гачић, Горњи Милановац, 2005.
80. Шупут, Марица, *Сјоменици српског црквеног градишества XVI-XVII век*, Нови Сад-Приштина-Београд, 1991.
81. Шупут, Марица, *Српска архиепископура у доба ћурске власћи 1459-1690*, Београд, 1984.

1. Амфилохије (Радовић), јеромонах „Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века“, *Манастир Раваница: споменница о шестој стољо-дишњици 1381–1981*, Београд, 1981, стр. 103–134.
2. Бергхолц, Макс, „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима : споменици и гробови НОР 1947–1965. године“, *ГДИ XIV/1–3*, Београд, 2007, стр. 61–82.
3. Blagojević, Mirko – Đorđević, Dragoljub B., „Religioznost stanovništva Jugoslavije (Delimičan pregled iskustvenih istraživanja)“, *Теме, XXIII, br. 1–2*, Ниш, јануар – јун 1999, стр. 81 – 94.
4. Blagojević, Mirko, „Religijske promene u postkomunizmu – случај православља на примеру Србије и Црне Горе и Русије“, *Филозофија и друштво XXII/XXIII*, Београд, 2003, стр. 233–269.
5. Blagojević, Mirko, „Sociološki prihvatljiva definicija religije“, *Филозофија и друштво XXV*, Београд, 2004, стр. 213–240.
6. Бојовић, Невенка, „Стан и култура становања у селима општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац“, *ЗРПМ XX*, Чачак 1991. стр. 147–165.
7. Веселиновић, Андрија, „Чачански крај у средњем веку“, Богородица градачка у историји српског народа. *Научни скупи* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 61–72.
8. Вукадин, Обренија – Минић, Душица „Црквина у селу Виљуци код Чачка“, *Рашка бањина 2*, Краљево, 1980, стр. 303.
9. Вукосављевић, Теодосије, „Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку“, *ЗРПМ VI*, Чачак 1975, стр. 227–242.
10. Вучетић, Радина, „Жена у граду : између резервата приватности и освајања места у јавном животу (1918–1941)“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 131–164.
11. Давидовић, Горан, „Југословенски народни покрет ‘Збор’ у чачанском крају 1935–1945. године“, *ЗРПМ XXX*, Чачак, 2000, стр. 145–195.
12. Душанић, Светозар, „Печат манастира Стјеника“, *Весник музејској и конзерваторској друштва НРС 1–2*, Београд, 1960, стр. 9–12.
13. Gurvitch, Georges, „Mikrosociologija“, *Sociologija 1*, (ur. Georges Gurvitch), Zagreb, 1966, str. 185–197.
14. Đorđević, Dragoljub B., „Religioznost“, Sociološki rečnik, (ur. Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Београд, 2007, стр. 491–493.
15. Бука, Наташа, „Антисемитизам и критика антисемитизма у београдским брошурама 1933–1945“, *Годишњак за друштвену историју, II–3/1994*, Београд, 1994, стр. 283–291.
16. Ђурковић, Миша, „Трагање, парадокси, могућности: десница у Србији 1990–2003“, *Нова српска политичка мисао, 1–4*, Београд, 2006, стр. 123–150.
17. Здравковић, Иван, „Сећање на обнову неких споменика културе у Чачку и његовој околини“, *Градац 46*, Чачак, мај–јун, 1982, стр. 83.

18. Здравковић, Иван, „Црква манастира Стјеника у планини Јелици“, Саопштења IV, Београд, 1961, стр. 215-219.
19. Жутић, Никола, „27. март 1941. и идеологије“, *Историја 20. века*, 1/2003, Београд, 2003, стр. 47-60.
20. Игњатије, Монах, *Животопис Епископа Василија Бањалучког и Жичког: Епископ Василије Бањалучки и жички исповедник православаља*, (ур. Епископ Атанасије Јевтић), Краљево, 2003, стр. 9-49.
21. Јаковљевић, Милутин, „Улога игумана Пајсија и ђакона Авакума у Хаџи-Продановој буну“, *ЗРМ XIX*, Чачак, 1989, стр. 29-33 (прилог).
22. Јуришић, Александар, „Гробна обележја двојице игумана манастира Сопотана“, *Саопштења XVIII*, Београд, 1986, стр. 168-176.
23. Јовашвић, Драгољуб Д., „Забаве у Чачку“, *ЗРМ V*, Чачак, 1974, 243-стр. 243-252.
24. Јоксимовић, Снежана, „Индивидуалне карактеристике и религиозност адолесцената“, *Зборник Института за педагошка истраживања*, Година XXXVII, број 2, Децембар 2005, стр. 117-131.
25. Кнежевић, Бранка, „Манастири у Западној Србији по турским пописима од 1476. до 1572. године“, *Саопштења XXVII-XXVIII*, Београд, 1995-1996, стр. 203-212.
26. Кољанин, Милан, „Антисемитски стереотипи и пропаганда у Србији 1941-1942“, *Историја 20. века*, 1/2003, Београд, 2003, стр. 83-118.
27. Костић, Петар, „Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца“, *Гласник Етнографског музеја 60*, Београд, 1996, стр. 27-74.
28. Kutlešić, Vladan, „Religija i verske zajednice u programima parlamentarnih političkih stranaka“, *Crkva i Država (ur. Dorđe Vukadinović Slobodan Antonić)*, Beograd, 2007, str. 107-114.
29. Лађевић, М. – Живковић, Б., „Радови на живопису у Ариљу, Велућу и Жељевици“, *Саопштења I*, Београд, 1956, стр. 43-44.
30. Летић, Ковиљка, „Основна мушка школа у Чачку од оснивања до 1912. године“, *ЗРМ XXI*, Чачак, 1991, стр. 113-130.
31. Малешев, Мирослава, „Православље као срж 'националног бића' посткомунистичке Србије“, *Зборник ЕИ САНУ 21*, Београд, 2005, стр. 99-121.
32. Маринковић, Радован М., „Досељавање у тријеска села у време и непосредно после Хаџи-Проданове буне“, *ЗРМ XIX*, Чачак, 1989, стр. 35-44 (прилог).
33. Матовић, Маријана, „Чачанске године Светог Владике Николаја“, *Глас Библиотекe 13*, Чачак, 2006, стр. 89-110.
34. Милошевић, Никола, „Веронаука и грађанско друштво“, *Годишњи извештај Гимназије у Чачку за школску 2000/2001*, Чачак, 2001, стр. 11-15.
35. Митровић, Момчило, „Прославе и славља у Србији 1945. године“, *Токови историје 3*, Београд, 2006, стр. 105-121.
36. Невољица, Сlobодан, „Преглед цркве Епархије жичке у културном

- животу Чачка од 1919–1938. године“, Богородица Градачка у историји српског народа. Научни скуп, (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 265-280.
37. Николић, Коста, „Драгиша Васић (1885–1945) : прилог биографији“, *ЗРМХХVIII*, Чачак, 1998, стр. 227-250.
38. Николић, Коста, „Српска историја и религија“, *Историја 20. века 1*, Београд, 2001, стр. 91-98.
39. Николић, Радојко, „Историјски записи пароха“, *ЗРМХ XII*, Чачак, 1982, стр. 269-279.
40. Николић, Радојко, „Моравичка лична имена“, *ЗРМХ XXV*, Чачак, 1995, стр. 107-125.
41. Николић, Радојко, „Народна ношња на надгробним споменицима“, *ЗРМХ XX*, Чачак, 1990, стр. 167-186.
42. Павловић, Драгољуб М., „Драгачевци у Хаџи-Продановој буни“, *ЗРМХ XIX*, Чачак, 1989, стр. 17-22 (прилог).
43. Пауновић, Горан, „‘Чачански глас’ као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године“, *ЗРМХХVIII*, Чачак, 1998, стр. 191-217.
44. Пејић, Светлана, „Станић Радомир“, *Енциклопедија српске историографије*, Београд, 1997, стр. 647.
45. Петковић, Сретен, „Фреске олтарског простора у цркви Јсжсвици из 1609. године – дело Георгија Митрофановића“, *Саопштења XXXIV*, Београд, 2002, стр. 249-250.
46. Петровић, Ненад, „Град-Европа-демократија : три јахача апокалипсе“, *Нова српска политичка мисао*, XVI-4, Београд, 2006, стр. 45-66.
47. Петровић, Сања, „‘Други живот’: европски утицаји на процес модернизације савременог живота Шапца између два светска рата“, *ГДИ/1-3*, Београд, 2002, стр. 123-145.
48. Поповић, Данила, „Мошпи“, *Лексикон српског средњег века*, (приредили Сима Ђирковић и Радс Михаљчић), Београд, 1999, стр. 420.
49. Поповић, Даница, „Светитељско прослављање Симеона Немање. Прилог проучавању култа мошпи код Срба“, *Зборник радова Византолошког института XXXVII*, Београд, 1998, стр. 43-53.
50. Поповић, Илија – Марковић, Светислав Љ., „Демографски развој општине Чачак у периоду од 1948. до 2002. године“, *ЗРМХ XXXV*, Чачак, 2005, стр. 246-268.
51. Прпа-Јовановић, Бранка, „Између Истока и Запада : културни идентитет и културно-цилизацијска упростија“, *Токви историје*, 3-4/1997, Београд, 1997, стр. 7-28.
52. Radić, Radmila, „Stavovi o ženi u radovima pravoslavnih teologa“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2 : položaj žene kao merilo modernizacije. Naučni skup*, (urednik Latinka Perović), Beograd, 1998, str. 113-125.
53. Радић, Радмила, „Српско друштво у 20. веку између две вере: приватно и јавно“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 635-686.

54. Радичевић, Дејан, „Прилог проучавању култа моштију: један неубичајен археолошки налаз“, *Гласник Српског археолошког друштва*, бр. 18, Београд, 2002, стр. 199-210.
55. Рајић, Делфина, „Црква Светог Николе у Жељевици и манастир Стјеник“, *ЗРНС XXIV*, Чачак, 1995, стр. 189-204.
56. Рајић, Делфина, „Црква Покрова Пресвете Богородице у Миоковцима“, *ЗРНС XXVIII*, Чачак, 1998, стр. 53-64.
57. Ристовић, Милан, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста (1941-1945)“, *Нова српска политичка мисао. XI/1-4*, Београд, 2006, стр. 67-80.
58. Симић-Миловановић, Зора, „Трагови манастира Стјеника у планини Јелици“, *Стипаринар н.с. I*, Београд, 1950, стр. 237-242.
59. Синдик, Надежда Р., „Језевачко четворојеванђеље“, *Богородица градачка у историји српског народа. Научни скуп* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 189-200.
60. Станић, Радомир, „Истраживање и заштита споменика културе у чачанском крају“, *Вишевековна историја Чачка и околине*, Београд, 1995, стр. 593-619.
61. Станић, Радомир, „Нске претпоставке о везама Богородице Градачке са овчарско-кабларским манастирима“, *Богородица градачка у историји српског народа. Научни скуп* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 175-187.
62. Станић, Радомир, „Непознати запис из Језевце“, *Саопштења X*, Београд, 1974, стр. 107-114.
63. Станић, Радомир, „Манастир Стјеник“, *Врело 12*, Београд, 1992, стр. 16-23.
64. Станић, Радомир, „Црква у Жељевици“, *Врело, бр. 13*, Београд, 1993, стр. 2, стр. 35-41.
65. Стојановић, Дубравка, „Уље на води : политика и друштво у модерној историји Србије“, *Србија 1804-2004. Три виђења или позив на дијалог*, Београд, 2005, стр. 148.
66. Стојић, Никола, „Живот и рад Младена Ђ. Протића (1973-1946)“, *ЗРНС XXV*, Чачак, 1995, стр. 277-287.
67. Суботић, Драган, „Из наше духовне баштине: епископ Сава едмонтски (Јован Сарачевић, 1902-1973)“, *ЗРНС XXVIII*, Чачак, 1998, стр. 251-259.
68. Суботин-Голубовић, Татјана, „Ахилијс-Архилије, или о мешању култова“, *Богородица градачка у историји српског народа. Научни скуп* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 37-46.
69. Тимотијевић, Милош, „Дунули су вихорни ветрови : ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампани Жичке епархије пред Други светски рат“, *Наша прошлост 8*, Краљево, 2007, стр. 97-119.
70. Тимотијевић, Милош, „Запуштен виноград Господњи : религиозност у чачанском крају XX века (први део)“, *Зборник радова Народне музеја XXVII*, Чачак, 2006, стр. 191-250.

71. Тимотијевић, Милош, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристић), Београд, 2007, стр. 579-611.
72. Тимотијевић, Милош, „Између 'старе' и 'нове' вере : религиозност у чачанском крају током XX века (други део)“, *Зборник радова Народног музеја XXXVII*, Чачак, 2007, стр. 169-200.
73. Тимотијевић, Милош, „Политика, уметност и стварање традиција (подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године)“, *ЗРМ XXXI*, Чачак, 2001, стр. 113-154.
74. Тимотијевић, Милош, „Проституција у Чачку током XX века“, *Токони историје 1-2/2007*, Београд, 2007, стр. 170-190.
75. Тимотијевић, Милош, „Чачак под окупацијом 1941-1944: привреда и друштво“, *ЗРМ XXX*, Чачак, 2000, стр. 197-287.
76. Тимотијевић, Милош, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941 : социјална, економска и политичка структура“, *ЗРМ XXIX*, Чачак, 1999, стр. 133-218.
77. Тимотијевић, Милош, „Манастир Стјеник под Јелицом – стварна и измишљена традиција“, *Годишњак за друштвену историју*, год. XV, св. 1-3, Београд, 2008, стр. 79-103.
78. Тимотијевић, Мирослав, „О произвођењу једног националног празника : спомен дан палима у борби за отаџбину“, *ГДИ/1-3*, Београд, 2002, стр. 69-76.
79. Тимотијевић, Мирослав, „Гуслар као симболична фигура српског националног певача“, *Зборник Народног музеја XVII/2*, Београд, 2004, стр. 253-256.
80. Тошић, Гордана – Чубрић, Рајко, „Црква Покрова Пресвете Богородице у Бресници код Чачка. Археолошка истраживања, конзервација и статичка снажија“, *Гласник Друштва конзерватора Србије 23-24*, Београд, 2000, стр. 59-61.
81. Ђирјаковић, Ивана, „Завестина у чачанском крају“, *ЗРМ, XXXII*, Чачак, 2002, стр. 199-210.
82. Ђирковић, Сима М., „Свети Сава између истока и запада“, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд, 1988.
83. Фолгић-Корјак, Ангелина, „Сецесија у Чачку“, *Зборник Народног музеја XII-2*, Београд, 1985, стр. 23-30.
84. Шапоњић-Ашанин, Снежана, „Божични циклус празника“, *ЗРМ XXVI*, Чачак, 2006, стр. 309-359.

РЕГИСТАР ИМЕНА

– А –

Авакум, ђакон, 135, 208, 260, 295, 297, 418
Авакумовић, Герман, јеромонах,
 331, 333–334, 421
Адамовић, Гвозден, свештеник,
 370, 414,
Адашевић, Стојан, публициста 411
Ајрапетов Олег Рудолфович,
 историчар, 413
Аксентијевић, Радмиле, активиста
 СКЈ у Мрчајевцима, 377
Александрић, Милева С.,
 новинар, 412
Алексије, (Божији човек),
 светитељ, 310
Алексић, Живојан Гл.,
 свештеник, 395–396, 399–403
Алексић, Павле, секретар удру-
 жења носиоца Карађорђевог звезде
 пред Други светски рат, 135
Аличић, Ахмед С.,
 историчар, 417, 420
Алкалај, Исак, београдски рабин,
 230, 240, 242
Амфилохије (Радовић),
 епископ, 417
Анастасија, света, 329
Анзел, један од вођа међународног
 социјалистичког покрета, 235
Андрић, Ј., свештеник 395
Автохије, митрополит руски, 236
Автовић, Слободан, социолог, 411
Авђелић, Миодраг, богомолац 402
Авђелковић, Милош, свештеник
 68, 367, 397
Арсеније, свети 354
Арсенијевић, Миодраг Д.,
 свештеник 408
Арсовић, Радоје, богомолац, 404

– Б –

Бабел, један од вођа међународног
 социјалистичког покрета 235
Бабовић, Филип, свештеник 407
Бајфорд, Јован, социјални пси-
 холог 413, 415–416
Белопавловић, Велимир Јов.,
 свештеник, 395, 397
Бенедикт, папа, 354
Бергхолц, Макс, историчар, 407
Берк, Питер, историчар, 392
Бјорац, Весна, иконописац, 421
Бирчанин, Илија, војвода из Првог
 српског устанка, 67
Бирчанин, Илија, војвода, предсе-
 дник Народне Одбране, 134
Бисерчић Драган издавач 2
Благојевић, Мирко, социолог,
 392, 407, 409–410
Богдановић, Богдан,
 архитекта, 154–155
Богдановић, Димитрије, историчар
 уметности, 321
Богдановић, Марија, социолог, 392
Бојовић, Јефрем, епископ жички,
 53, 56, 67, 72–74, 394, 396–398, 401, 405
Бојовић, Невенка, етнолог, 408
Бојовић, Радивоје,
 историчар, 393, 399
Бојовић, Стев., свештеник, 395
Бокарев, Марија, инжењер, 399
Боровски, Михаило, професор гим-
 назije у Чачку, 373
Бошковић, Угрен, послатичар, 373
Бошњакловић, Михаило, историчар
 уметности, 410
Брадић, Ал. Т., свештеник, 394
Браловић, Десимир, активиста СКЈ
 из Мрчајеваца, 378
Булић, Драгутин,
 свештеник, 125, 140

– В –

Варнава, патријарх, 83,110,262
Василије (Костић),
епископ жички, 170,174-175,408
Васаћ, Драгиша, књижевник,
адвокат и политичар, 34,141,394
Васић, Србољуб, новинар, 419
Васовић, Радивоје, клесар из
Горњих Бранстића, 160
Васојевић, Владимир,
публициста, 411
Велимировић, Николај, епископ
жички, 6-7,14,40-45,47,53,57,65,75-
77,83-84,100-101,104,108,110,113,115-
117,119-121,123-132,134-136,151-
152,156,201,207,215-219,221-222,224-
232,238-240,242-244,249,251,253,255-
262,265-272,274-284,287,294,297-
299,305,307,352,359,392,394-
396,398,401-404,411-416,419
Величковић, Тихомир,
свештеник, 160
Веља, свештеник цркве у Чачку
1919. године, 352
Вељовић, М., новинар, 407
Венјамин, игуман манастира Пре-
ображење, 210
Веселиновић, Андрија,
историчар, 416-417
Весић, Иван, свештеник, 393
Видаковић, Витомир М.,
свештеник, 394,396
Виријевић, Владан, историчар,
399-400
Вишња (Обреновић), мајка кнеза
Милоша, 342,359
Вишњић, Филип, гуслар, 42
Војводић, Лука, професор гимнази-
је у Чачку, 406-407
Вујић, Јоаким, путописац, 300,322,
417,419
Вујовић, Васо, Ш., свештеник, 415

Вукадин, Обренија, археолог, 419
Вукадиновић, Ђорђе, филозоф, 411
Вукосављевић, Мата, учитељица,
405
Вукосављевић, Миладин М.,
новинар, 394,409-411
Вукосављевић, Теодосије,
историчар, 399
Вукашин (Мрњавчевић), 300
Вуловић, Милован, историчар умет-
ности, 392,406,408,416-417,420
Вучетић, Радина, историчар, 397
Вучићевић, Добрија, активиста СКЈ
из Мрчајеваца, 378

– Г –

Гаврило (Обреновић), син кнеза
Милоша, 342
Гајсвић, Милодраг, активиста СКЈ из
Мрчајеваца, 375
Галовић, Радољуб, активиста СКЈ у
Мрчајевцима, 378
Гарчевић, Јован, активиста СКЈ у
Мрчајевцима, 377
Гачић, Драган М., публициста, 394
Гелер, Михаил, историчар, 405
Герасим, калуђер манастира
Стјеник, 159
Герман, патријарх, 156,292,298,395
Главан, Станоје, један од вођа
Првог српског устанка, 358
Глигоријевић, Хаџи-Продан, пред-
водник истоимене буне, 126,295-
296,305,324,329,332,418
Глишчић, Миломир, социолог, 409
Гојко, „Војвода“, епископ јунак, 300
Григорије, Куманички,
светитељ, 290
Грујић, Радослав М., историчар, 392
Грујић, Драган,
друштвено-политички радник и
активиста СКЈ из Чачка, 409

Гурич, Жорж, социолог, 392
Гутић, Р., новинар, 421

-Д-

Давидовић, Горан, историчар,
372,397,404-406,414-416,418
Дамњановић, Мила, професор гим-
назије у Горњем Милановцу, 147-
148
Давило, пророк, 93
Даница, попадија супруга
свештеника Милије Јахимовића, 76
Дарвин, билог, 238,255-256,261
Дашкић, Јарослав, економиста, 402
Дворникровић, Владимир, антро-
полог, 402
Деспотовић, Нада, публициста, 400
Дечанац, Сава, епископ жички,
26,28-29,393
Димитрије, патријарх, 101
Димитријевић, Владимир, профе-
сор књижевности, 2,5,404,406,412-
413,416,419
Димитић, Љубодраг,
историчар,403,416
Добросављевић, Георгије, игуман
манастира Благовештења,409
Дожић, Гаврило, патријарх,
83,226,265,269,394,401-403,412
Докмановић, Радивоје, професор
гимназије у Чачку, 162,373-374
Достојевски, књижевник,
235,246,270,415
Драга (Машин), краљица Србије,
357
Дуњић-Мандић, Катарина, социлог,
410
Дука Херцеговац, епископ јунак, 293,301
Душан (Немањин), цар,
56,118,276,293,301
Душанић, Светозар, историчар
уметности, 417,419

-Б-

Беромински (Державински), руко-
водац ЧЕКЕ, тајне полиције
СССР-а,369
Божовић, Мила, новинар, 379,407-
408
Борјевић, Драгољуб Б.,
социолог, 392
Борјевић, Милан Пер.,
свештеник, 396
Борић, Хранислав (касније патри-
јарх Герман), свештеник, 292, 395
Бука, Наташа, историчар, 414
Буркић, Љубо, свештеник, 394
Бурковић, Миша, социолог, 411

-Е-

Е. Н., новинар, 398
Е.В., новинар, 412
Екмечић, Милорад, историчар, 414
Енгелс, Фридрих, филозоф, 137, 235
Ерић, Миле, активиста СКЈ из
Мрчајеваца, 378
Ерић, Раде, активиста СКЈ у
Мрчајевцима, 376
Ефросинија (Николић), игуманија
манастира Стјеник, 324,421

-Ж-

Живковић, Б., конзерватор, 420
Живковић, Милентије, активиста
СКЈ из Мрчајеваца, 376
Жоли, Морис, књижевник, 239,413
Жугић, Никола, историчар, 415

-З-

Здравковић, Иван, архитекта,
417,419-420
Зосим, Тумански, (синаит),
светитељ, 320
Зошевић, Зорица, новинар, 411-412

–И–

Иванчевић, Љубомир, свештеник, 402,415-416

Игњатије, монах, 408

Иконија, жена Милутина бана, епископ јунак 293

Илија, поп, наводни аутор натписа у цркви манастира Жежевица, 287,293, 314-315,318,320-321,330

Илић, Војислав, свештеник, 108

Илић, Илија, учитељ,407

Илић, Мирослав, певач,376

Ирод, владар Јудеје, вазал Римског царства, 240-241,254

Исаија, пророк, 93

Исић, Момчило, историчар, 397,400

–Ј–

Јанковића, Милан – Бата, народни херој, 166,316,

Јаковљевић, Милутић, историчар, 295,418

Јакшић, Бура, песник и сликар, 359

Јањкић, Димитрије, публициста, 404

Јањкић, Исидор, инжењер, 84

Јаћимовић, Миодраг, књижевник, 398,404,409,411,

Јевтић, Атанасије, епископ, 408,412, 421

Језекиља, пророк, 93

Јелена (ћерка краља Петра Првог Карађорђевића), 31

Јелисијевић, Вељо, гуслар, 300

Јелушић, Михаило, активиста СКЈ из Мрчајеваца, 378

Јеремија, пророк, 93, 404

Јеремић, Светислав, публициста, 401

Јефтовић, Братислав, новинар, 408, 411

Јов, (синаит), светитељ, 320

Јован, Свети, (Крститељ, Претеча), 285-286,289,291,298,300,303,305-

308,314,327,329,313,419

Јован Стјенички, свети, 21,123,166,287-289,291,296,298-325,327,329-334,393,408,419-421

Јован, Лијешчијански, монах, 314,318-319,327

Јовановић – Миљковић, Елизабет, преводилац, 2

Јовановић, Драгиња, професор гимназије у Горњем Милановцу, 147,149

Јовановић, Ђ. А., свештеник, 395-396, 400

Јовановић, Миломир, публициста,142,405

Јовановић, Милош, сликар,315

Јовановић, Мирослав, историчар, 5-6,400,413,416

Јовановић, Ружица, публициста, 407

Јовашевић, Владан, публициста, 420

Јовашевић, Драгољуб Д., публициста, 400

Јовић, Александар, штампар, 2

Јосиф, митрополит, 316

Јоксимовић, Снежана, социолог,410

Јулијана, игуманија,323,421

Јуришић, Александар, археолог,419

–К–

Кавало, Гуљемо, историчар,417

Кајафа, јеврејски првосвештеник, 240-242

Карађорђе, вођа Првог српског устанка,42,358

Карађорђевић, Александар, краљ Краљевине СХС/Југославије, 80,262-263,399

Карађорђевић, Александар Други, престолонаследник, 204

Карађорђевић, Петар Први, краљ Србије, 31

Караџић, Вук Ст., филолог, сакупљач народне поезије,417,420

Катанић, Лео, активиста СКЈ из Мрчајсваца, 378
Катић, Јанко, војвода из Првог српског устанка, 358
Керкезовић, Бранко В., свештеник, 411-412
Кнежевић, Бранка, историчар уметности, 417
Кнежевић, Божа, филозоф, 360
Ковачевић, Бранко В., публициста, 393, 396, 406-407, 409, 418-419
Ковачевић, Весна, преводилац, 2
Ковачевић, Ст. Р., свештеник, 396
Ковачевић, Станојло, свештеник, 395-396
Кољанин, Милан, историчар, 6, 413-414, 416
Коп, Норман, историчар, 413
Константиновић, Јован, руски велики кнез, 31
Константиновић, Михаило, министар, 135-136, 268, 405, 415
Косић, Аћим, инжењер, 417
Костић, Петар, етнолог, 392
Краков, Станислав, књижевник, истакнути члан „Збора“, 262
Красојевић, Вићентије, владика, 359
Крен, Фердинанд, индустријалац, 81, 399
Кречковић, Рад., свештеник, 395-396
Крчум, Бранко Ј., свештеник, 415
Кубуровић, Урош, професор гимназије у Чачку, 345, 351, 394
Кузмановић, Милија, активиста СКЈ из Мрчајеваца, 378
Кустудија, Гојко, активиста СКЈ из Мрчајеваца, 376
Кутлешки, Владан, правник, 411

–Л–
Лаврентије, владика, 152, 298

Лазар кнез свети, 354, 356, 399
Лађевић, Милан, сликар – конзерватор, 315, 420
Лаффан, Р. Г. Д., публициста, 394
Лењин, Владимир Илијч, вођа Октобарске револуције, 137, 234, 268, 369
Летић, Ковиљка, историчар, 396
Леон, Филип, професор, класичних језика на сиклеском универзитету у Лесестру пред Други светски рат, 259
Лешовић – Станојевић, Зорица, новинар, 411-412
Либкнехт, један од вођа међународног социјалистичког покрета, 235
Лома, војвода из Првог и Другог српског устанка, 358
Лука, јеванђелист, 292
Лукић, Јован, прота, 402, 410-411
Луњевица, Никола, трговац и један од првака у Првом српском устанку, 357
Луњевица, фамилија, 357

–Љ–
Љотић, Димитрије, правник и политичар, 62, 184, 268-269, 274, 283, 297, 416
Љубица (Обреновић), жена кнеза Милоша, 342

–М–
Макијавели, књижевник, 239, 413
Макарије, архимандрит манастира Враћевшница, 359
Макуљевић, Недан, историчар уметности, 393, 418
Малешевски, Мирослава, етнолог, 410-411
Мандић, Раденко, партизански командант, 145, 309
Марија (Богородица), 153-154
Марија (Обреновић), кћи кнеза Милоша, 342

Маринковић, Радован М., новинар, 401, 405, 408-411, 418-420
Марић, министар војске и морнарице, 123, 242
Маричић, Миливој В. протојереј, 156, 399, 400
Марко, јеванђелист, 392
Марковић, Драг., свештеник, 400-401
Марковић, Оливера, археолог, 393, 399
Марковић, Светислав Љ., публициста, 392, 409
Марковић, Стојан, новинар, 412
Маркс, Карл, филозоф, 137-138, 168, 235, 238, 246-247, 254-259, 264, 268, 378
Мартирије, (синаит), светитељ, 320
Марушић, Александар, историчар, 399
Маслаћ, Драгослава, архитекта, 80
Матеја (Ненадовић), прота и једна од вођа у Првом српском устанку, 42
Матић, Митрофан, свештеник, 414
Матовић, Маријана, библиотекар, 396, 402-403, 412
Мадаревећ, Радош Ж., историчар, 344, 393, 396
Мелентије, митрополит, 359
Мештровић (Иван), вајар, 367
Мијатовић, Драг., свештеник, 394
Миљановић, Душан, прота, 400
Миљенковић, Бож., свештеник, 396, 401
Миљенковић, Миљко, професор, гимназије у Чачку 161-162, 407
Моктескје, филозоф, 353
Милетић, Мирослав, свештеник, 182
Миљенковић, Ранко, сељак, 354
Миљусевић, Слободан, историчар уметности, 326, 420
Миљивојевић, Дионисије, јеромонах, 238
Миљивојевић, Драгољуб, епископ, 400
Миљка (Јањковић), свештеник, 76
Милинковић, Драгутин, активиста

СКЈ из Мрчајеваца, 377
Милић, Димитрије, дизајнер, 2
Милоје, Греша (Милоје Стевановић), приватни предузетник, 411-412
Милојевић, Софија, искушеница, 112
Милосављевић, Нада, дизајнер, 2
Милошевић, Никола, филозоф, 412
Милошевић Славка, активиста СКЈ из Мрчајеваца, 376
Милошевић, Слободан, председник Републике Србије, 196
Милутин, бан, епископ јунак, 293, 301
Мимица, Аљопта, социолог, 392
Минић, Душпа, археолог, 419
Митровић, Андреј, историчар, 413
Митровић, Момчило, историчар, 405
Митрофановић, Георгије, иконописац, 420
Милић, Наталија, професор гимназије у Горњем Милановцу, 147-148
Михаило, архимандрит манастира Враћевница 359
Михаиловић, Драгољуб - Дража, генерал ЈВУО, 140-141, 184, 220, 282-284
Михаиловић, Срета, прота, 294
Михаиловић, Сретен Ј., свештеник, 396
Михаљчић, Раде, историчар, 418
Мишић, војвода из Првог светског рата, 42
Мишовић, Драгиша, лекар и политичар, 84, 138-139, 371-372, 404-405, 419
Младеновић, Младен, свештеник, 397
Мојсије, старозаветни пророк, 258, 264
Мојсиловић, Мирослав Миле, новинар, 400, 408-409
Монтескје, филозоф, 239, 413
Мраовић, Теодосије, митрополит, 335
Мрњавчевић, браћа, 285, 300-302, 306, 314, 318, 328
Мусолини, вођа фашиста у Италији, 270
Мустафа-паша, београдски везир, 311

-Н-

Натан, Ребека, књижевни лик (Јеврејка) из дела „Индијска писма“ Николаја Велимировића, 231,282
Најдановић, Димитрије, свештеник, 255,268,283,414
Наполеон, најпре генерал, а затим и цар Француске, 237,267.
Наумов, Слободан, министар, 209, 412
Невољица, Слободан, историчар, 392,398,400,402
Недић, Милан, генерал и политичар, 139-140,297
Некрич, Александар, историчар, 405
Немана, Стефан (Симеон), оснивач династије Немањића 329,418
Невадовић, Миленко, секретар партијске организације СКЈ у Мрчајевцима, 375,379
Нерон, римски цар, 254
Нестор, (синаит), светитељ, 320
Никанор (Манојловић), спископ жички, 23,43,335,344,393
Никитовић, Синиша, сељак, 165
Николај Други (Романов), руски цар, 262
Николић, Живан, командир милиције, 145,309-310
Николић, Коста, историчар, 394,405
Николић, Оливер, новинар, 412,421
Николић, Радојко, публициста, 392,394-395,398,410
Никшић, Владимир, публициста, 405,419
Нимелер, пастор лутеранске цркве у Немачкој, 266-267
Ниче, Фридрих, филозоф, 238,247, 255-256,261,368
Ницовић, Милош, новинар, 420

-О-

Обрадовић, Милош, публициста, 395,419

Обреновић, династија, 27

Обреновић, Милош, кнез Србије, 42,295,342,359

Орбовић, Марија, библиотекар, 395, 412

Оташевић, Гвозден, новинар, 410-411

Оташевић, Данила, новинар, 409-410

-П-

Павле, апостол, 129

Павле, патријарх, 201

Павловић, Драгољуб М., публициста, 295-296,418

Павловић, Лела, историчар, 396,399
Павловић, Леонтије, теолог, 76,313, 418,420

Пајсије, (Ристовић), игуман, 208, 295,418

Пантелић, Милојица, генерал, 405,419

Пантелић, Никола, етнолог, 392,398

Пантовић, Милољуб С., публициста, 408-409

Пауновић, Горан, историчар, 397, 399-400

Папић, Мик. К., свештеник, 394, 401-402,414

Папић, П., новинар, 421

Папић, Сретен, школски назорник, 393

Пејић, Светлана, историчар уметности, 420

Пелагић, Васо, бивши архимандрит, публициста, 379

Пелех, Михаил Спиридововић, свештеник, 233,413

Перовић, Бранко, активиста СКЈ, 408

Перовић, Латинка, историчар, 398

Петар, апостол, 129

Петковић, Никола, публициста, 410

Петковић, Сретен, историчар, уметности, 420

Петрановић, Бранко, историчар, 416

Петровић, Драгиша, публициста, 404
Петровић, Коста, књижевник, 296,
418

Петровић, Милојко, свештеник, 408

Петровић, Ненад, социолог, 416

Петровић, Петар Ж., етнолог, 419

Петровић, Родољуб, новинар, 410-411

Петровић, Сања, историчар, 397

Перуначић, Бранко, историчар, 407

Пилат, римски намесник, у Јудеји,
229, 240-241

Пимен, монах манастира Клисура, 353

Пјезовић, Обрен, сељак и песник,
168, 376

Попов, Сергеј, инжењер, 86

Поповић, Бојана, историчар
уметности 398

Поповић, Велимир, бан Дринске
бановине, 77

Поповић, Вићентије, свештеник
30, 354

Поповић, Владан Д., свештеник, 407

Поповић, Даница, археолог, 418

Поповић, Илија, географ, 392, 409

Поповић, Ирена, историчар, 399

Поповић, Јустин, теолог, 61, 209, 274,
397, 415-416

Поповић, Милан, свештеник, 354

Поповић, Момчило, свештеник,
294, 299, 305, 308

Поповић, Небојша, историчар,
414-415.

Поповић, Сава, свештеник, 396

Првовенчани, Стефан, српски сред-
њовековни краљ, 41

Протић, Милисав – Гучанин,
свештеник, 135, 152, 289, 291-306, 308,
310-312, 314-315, 317-323, 325, 327-328,
330, 332-334, 408, 416-420

Протић, Младен, „јеретик“, 136-137,
405

Протић, Томислав, публициста, 409

Прохор, светитељ, 322

Прпа – Јовановић, Бранка,
историчар, 403, 416

Пупин, Михаило, научник, 40, 127

–Р–

Рабреновић, Миљивоје,
свештеник, 405-406

Раде, неимар (епски градитељ црква
и манастира у средњем веку), 354

Радић, Радивој, историчар, 420-421

Радић, Радмила,
историчар, 6.276, 392, 394, 398, 401-403,
405, 407, 412, 415-416, 418

Радич (Поступовић), средовековни
племин, 359

Радичевић, Бранко В., књижевник, 394

Радичевић, Дејан, археолог, 393, 417, 420

Радвановић, Јован, публициста, 409

Радјевић, Мира, историчар, 416

Радосављевић, Момчило, студент
права, комуниста и партизански
командант, 372

Радосављевић, Драга, учитељица,
392, 398, 400, 403, 417

Радосављевић, Јован, архимандрит,
403, 406, 421

Радуловић, Дејан, новинар, 421

Рајаковић, Миленко,
протојереј–ставрофор, 407

Рајић, Делфина, историчар
уметности, 2, 393-395, 399-400, 403-404,
406, 408, 411, 416-418

Ракић, Милица, девојчица погинула у
НАТО бомбардовању Србије 1999.
године, 326

Ралета, протопоп, 399

Рафаило (Бошко Топаловић),
монах, 156, 406

Ренан, филозоф, 261

Ристановић, Милорад, активиста
СКЈ из Горње Горевнице, 409

Ристовић, Милан, историчар, 5,392,
397,416
Роман, светитељ, 322
Роман, Синаит, светитељ, 320
Ромил, Раванички, (синаит), светитељ,
320
Ротшилд, породица, 237
Рузвелт, председник САД, 269-270

-С-

Сава, Свети, српски светитељ, 27-
28,30,40,52,56,117,120,144-145,161-
162,166,175,179,200-201,265-266,
274-276,317,323,345,354-355,373,
404,406,421
Сава, епископ жички, 417
Савић, Александар, свештеник, 84,
146,296,315,403,406-407,417,420
Савић, Бранивоје, активиста СКЈ из
Мрчајеваца, 376
Савле (Павле), јаностол, 272
Сарачевић, Јован (доцније епископ
сдмочног Сава), правник и богомо-
лац, 105,401,404
Симић, Михаило, публициста, 396,
398-399
Симић, Рад. П., свештеник, 398,401
Симић-Миловановић, Зора, архе-
олог, 311,417,419
Симовић, Драгош, становник села
Мојсиња, 376
Симовић, Ранко, књижевник, 405-407
Симовић, Славиша, публициста, 407
Синдик, Надежда Р., палеограф,
321,329,332-334,408,417-418,420,
Сисоје, (синаит), светитељ, 320
Сладојевић, госпођица, управитељ-
ка Вишег Васпитног Завода, 363
Смедервац Бурђе (Деспот Ђураћ
Бранковић), 359
Смиљанић, Милан Д., свештеник,
394
Солженицин, Александар, књиже-

вник, 413
Сретенковић, Милан С., свештеник,
135,396,418
Стаљин, 272,369
Стамсвић, М., свештеник, 396,400
Станић, Радомир, историчар умет-
ност, 316-319,321,325,334,392,403,406,
407-408,417,420-421
Станковић, Светолик, свештеник,
158-159,407
Степинац, надбискуп, 243
Стефан (Боца), епископ жички,
197,201,203
Стефан, (Лазаревић), деспот, 318
Стефановић, Младен, историчар,
405,414,418-419
Стојадиновић, Милан, економиста и
политичар, 124,242
Стојановић, Дубравка, историчар,
403
Стојановић, Љубомир, историчар,
420
Стојић, Никола – Ника, публициста,
405,418-419
Стојковић, Алекса М., лекар, 394
Стојковић, Андрија, филозоф, 393,
396,406-407,409,420
Стојчевић, Гојко (патријарх Павле),
искушеник, 151
Страњковић, Д. М., свештеник, 399
Страхињ, Станислав, свештеник,
407
Суботин-Голубовић, Татјана,
историчар, 417
Суботић, Драган, политиколог,
239,398,401-404,413,415
-Т-
Тодић, Драгомир, архитекта, 156
Танкосић, Вељко, свештеник, 353
Тарабија, пророци, 93
Терзић, Божић, генерал, 79,399
Тесла (Никола), научник, 127,209

Тимотијевић, Милош, историчар.
2-3,328,333-334,359,372,392,394,396-
400,403-406,408-418

Тимотијевић, Мирјана, лектор, 2
Тимотијевић, Мирослав, историчар
уметности, 393,419

Тито (Јосип Броз), 142,146,155,174
Тихон, владика, администратор
спархије жичке, 115,402.

Тодоров, Марија, историчар, 11,392
Тодоровић, Алекса, свештеник.
62,109,283,307

Тодоровић, Ивица, етнолог, 406
Тодоровић, Милуца, искушеница, 112
Тодоровић, Милутин, активиста
СКЈ из Мрчајеваца, 379

Тома, апостол, 2
Тошаловић, Бошко (монах Рафаи-
ло), Богомољац, 151

Торлаковић, Кос., свештеник, 398
Тошић, Владимир, публициста, 398,
421

Тошић, Гордана, археолог, 420
Трипковић, Ратко, публициста, 398
Трипо неимар, наводни градитељ
манастира Стјсника под Јелицом.

спски јунак, 300,302,304
Троцки-Бровштајн, истакнути вођа
большевика у Русији, 234.

Трифуповић, Илија Ж., војвода, пре-
дседник Народне одбране, 404,416
Тудовић, Милан, свештеник, 146,406

- Ћ -

Ћелстали, Кнут, историчар, 392
Ћиријаковић, Ивана, етнолог, 406,410
Ћирковић, В. Љ., публициста, 400

Ћирковић, Сима М., историчар, 418,
421
Ћурковић, Исидор, публициста, 394

Ћурчић, Александар, адвокат,
комуниста, 371

- У -

Угљеша (Мрњавчевић), 300

- Ф -

Филарет, епископ милешевски, 290
Фолгић-Корјак, Ангелина, истори-
чар уметности, 293

Форд, Хенри, индустријалац, 237

- Х -

Хегел, Георг, филозоф, 137
Хитлер, Адолф, 245,265,267-269,281
Хрисостом, епископ жички, 210,212,
411

Христос, 60,93,102,110,129-130,136,
140,153-154,178,216,229-230,233,238-
242,244,247-249,251,256-259,261-263,
268,361,364,369-370,383-384,416

- Ц -

Цветковић, Драгиша, политичар, 268
Царевић, Душан, капетан, парти-
зански војни командант Чачка 1945.
године, 145

- Ч -

Чарнојевић, Арсеније, патријарх,
302

Черчил, Вinston, премијер Велике
Британије, 239

Чубрић, Рајко, архитекта, 420

- Ш -

Шапоњић-Ашанин, Снежана,
етнолог, 410

Шпенглер, филозоф, 270

Штрајхер, Јулиус, нацистички про-
пагандиста, 249

Штраус, филозоф, 261

Шунут, Марица, историчар умет-
ности, 420

Шурдиловић, окружни начелник, 28

Шекећ, Јован, уредник на Телевизи-
ји Београд, 376-377.

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Милош Тимотијевић, историчар (1969, Чачак). Дипломирао је 1996. на Филозофском факултету у Београду; од 1997. године ради у Народном музеју у Чачку. Највећи део досадашњих истраживања усмерио је на друштвену и културну историју чачанског краја у XX веку, али и историју цркве и црквене уметности у западној Србији, као и политичка и војна дешавања у Другом светском рату на подручју Србије. Аутор је десет књига, пет изложби, више од 40 научних студија, мањих чланака и прилога. Најважнији наслови: *Манасири Овчарско-кабларске клисуре* (2004), *Културна ризница Чачка : од праисторије до савременог доба* (2008) – оба наслова у коауторству са Делфином Рајић; *Запамњена прошлост : историја равногорца чачанског краја 1-3* (2002–2004) – у коауторству са Гораном Давидовићем; *Карневал у Гучи : сабор играчака 1961-2004* (2005); *Соколи Чачка 1910-1941* (2006). Добио је више признања за свој рад, од којих се истиче награда „Михајло Валтровић“ за 2004. годину.

Садржај

ПРЕДГОВОР.....	5
УВОД.....	12
„ЗАПАРЛОЖЕН ВИНОГРАД ГОСПОДЊИ“ – РЕЛИГИОЗНОСТ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА.....	17
- Побожност у чачанском крају крајем XIX и почетком XX века.....	19
ИСКУШЕЊА МОДЕРНИЗАЦИЈЕ – РЕЛИГИОЗНОСТ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА.....	38
- Ратна страдања и повећање побожности – стање после 1918. године.....	39
- Проблеми организације цркве и прилаза верницима.....	47
- Религиозност у школи – проблем предавања веронауке.....	51
- „Државна“ побожност и утицај политике.....	58
- Искушења технике – радио и Служба Божја.....	62
- Религиозност и мода.....	65
- Побожност у граду.....	77
- „Исквареност“ вароши – непоштовање поста, исповести, причешћа.....	87
- Сеоска побожност.....	95
- Богомољачки покрет и стварање нове религиозности.....	100
- Епископ Николај и покретање нове побожности 1934–1941. године.....	113
- Појава јереси, атеизација, комунизам и Други светски рат.....	136
„ВЕРОМ“ ПРОТИВ ВЕРЕ – РЕЛИГИОЗНОСТ У ДОБА СОЦИЈАЛИЗМА.....	143
- „Стара“ и „нова“ побожност 1945–1958.....	144
- Религиозност под присмотром 1958–1980.....	164
- Врхунац и „сумрак“ социјалистичке религиозности 1980–1990.....	185

„УСКРСНУЋЕ“ СТАРИХ БОГОВА – РЕЛИГИОЗНОСТ У ПОСТСОЦИЈАЛИЗМУ.....	198
- Повратак старој вери и стварање „нове“ религиозности 1990–2008.....	199
ВЕК СУМЊЕ И КРАТКОТРАЈНИХ ВЕРСКИХ ОДУШЕВЉЕЊА.....	214
ДОДАЦИ.....	225
„ДУНУЛИ СУ ВИХОРНИ ВЕТРОВИ“: СТАВОВИ ЕПИСКОПА НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА О ЈЕВРЕЈИМА, ЛИБЕРАЛИЗМУ, КОМУНИЗМУ И НАЦИЗМУ У ШТАМПИ ЖИЧКЕ ЕПАРХИЈЕ ПРЕД ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ.....	225
- Корени: антисемитски ставови „белих“ руских емиграната у штампи Жичке епархије.....	238
- Антисемитизам и антикомунизам.....	239
- Антинацизам, антилиберализам и „средњи пут“.....	265
- „У сенци челика и дима“.....	279
МАНАСТИР СТЈЕНИК ПОД ЈЕЛИЦОМ – СТВАРНА И ИЗМИШЉЕНА ТРАДИЦИЈА.....	285
- Прошлост манастира Стјеника.....	285
- Свештеник Милисав Протић и почетак измишљања црквених традиција у чачанском крају.....	292
- Утемељење култа Јована Стјеничког – период пре 1941. године.....	298
Полемика.....	328
- Утемељење култа Јована Стјеничког – период после 1945. године.....	310
ПРИЛОЗИ.....	335
1. КАНОНСКА ПОСЕТА ЖИЧКЕ ЕПАРХИЈЕ ВЛАДИКЕ НИКАНОРА ИЗ 1886. ГОДИНЕ.....	335
2. КРИЗА МОРАЛА И СЕКУЛАРНО ПРОСВЕЂИВАЊЕ. СВЕТОСАВСКИ ГОВОР УРОША КУБУРОВИЋА, ПРОФЕСОРА ЧАЧАНСКЕ ГИМНАЗИЈЕ, 1910. ГОДИНА.....	345
3. КАНОНСКА ПОСЕТА ЦРКВАМА ЕПАРХИЈЕ ЖИЧКЕ ВЛАДИКЕ НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА 1919. ГОДИНЕ.....	352

4. „КРСТАШКИ РАТ“ ПРОТИВ МОДЕРНОСТИ ЖЕНА, 1927. ГОДИНЕ.....	360
5. ОДНОС СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ПРЕМА МОДЕРНИМ ИДЕОЛОГИЈАМА, КОМУНИЗМУ И ФАШИЗМУ, 1936 ГОДИНА.....	368
ХРИШЋАНСТВО ИЗМЕЂУ КОМУНИЗМА И ФАШИЗМА.....	371
6. СТАВ КОМУНИСТА ПРЕМА „СТАРОЈ“ И „НОВОЈ“ РЕЛИГИЈИ, 20. ОКТОБАР 1940. ГОДИНЕ.....	373
7. ПРОГОН „НАЗАДНИХ“ ПРАЗНИКА : НОВА ВЛАСТ О ПРОСЛАВИ СВ. САВЕ, 1952. ГОДИНА.....	375
8. СЕЛО, ТРАДИЦИЈА, КОМУНИЗАМ И ЕЛЕКТРО- НСКИ МЕДИЈИ : БОРБА ПРОТИВ РЕЛИГИОЗНОСТИ У МРЧАЈЕВЦИМА, 1969. ГОДИНА.....	380
9. РЕЛИГИОЗНОСТ УЧЕНИКА ЗАВРШНИХ РАЗРЕДА ОСНОВНИХ ШКОЛА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ: АНКЕТНО ИСПИТИВАЊЕ ИЗ 1985. ГОДИНЕ.....	380
SUMMARY.....	388
RÉSUMÉ.....	390
НАПОМЕНЕ.....	392
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТИРА.....	422
РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА.....	434
БЕЛЕШКА О АУТОРУ.....	444
САДРЖАЈ.....	445

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

271.222(497.11)-9,1886/2008“

930.85(497.11 Чачак

ТИМОТИЈЕВИЋ - Милош, 1969-

Бек сумње : религиозност у чачанском крају : 1886-2008 / Милош Тимотијевић. - Чачак : Легенда : Народни Музеј Чачак, 2009 (Ужице : Графопласт плус). - 447 стр. ; 24 cm. - (Библиотека Светиње ; књ. бр. 15)

Тираж 500. - Библиографија: стр. 422-437. - Summary : Religious practice in Čacak Region during XX century ; Résumé: La religiosité dans la région de Čacak durant le XXème siècle. - Регистар. стр. 434

ISBN 978-86-7784-154-6

а) Српска православна црква - Чачански крај
- 1886-2008 б) Чачански крај - Културна историја - 1886-2008
COBISS. SR - ID 168998412

А Тома, који се зове Близанац, један од дванаесторице, не беше онде са њима кад дође Исус. А други му ученици говораху: Видесмо Господа. А он им рече: Док не видим на рукама Његовим рана од клина, и не метнем прста свог у ране од клина, и не метнем руке своје у ребра Његова, нећу веровати.

И после осам дана опет беху ученици Његови унутра, и Тома с њима. Дође Исус кад беху врата затворена, и стаде међу њима и рече: Мир. Потом рече Томи: Пружи прст свој амо и види руке моје; и пружи руку своју и метни у ребра моја, и не буди неверан него веран.

И одговори Тома и рече Му: Господ мој и Бог мој. Исус му рече: Пошто ме виде веровао си; благо онима који не видеше и вероваше.

(Јеванђеље по Јовану, 20, 24–29)

Речи апостола Томе можда на најбољи начин илуструју духовну климу двадесетог века, епохи коју карактерише велика сумња у религиозне норме и вредности. Међутим, побожност представља један од основних, сталних и ванвременских унутрашњих осећаја сваког бића, у сталној вези са друштвеном околином.

Ова књига покушава да предочи поједине елементе унутрашњег и спољашњег религиозног живота појединца, однос јединке и друштва, појединца и цркве, државе и верских заједница, однос старе религије и нових идеологија, секуларизације и атеизације.

Кроз чачански крај, као репрезентативну микроцелину у Србији, анализира се побожност града и села, деловање епископа Николаја Велимировића, његов однос према антисемитизму, нацизму, комунизму, либерализму и модернизацији; анализира се појава атеизма, прогон религиозности у епохи комунизма, обнова побожности у последњих двадесет година, злоупотреба верских осећања у политичке сврхе.

ISBN 978-86-7784-154-6

